

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ
ГЛОСАРІЙ

ВИПУСК 1

КИЇВ 2024

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ
ГЛОСАРІЙ

Випуск 1

Київ 2024

УДК 355.48(470+571:477)(031)

ББК Ц35(4УКР)6я20

Р47

Рекомендовано до друку

*Вченою радою Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
(Протокол № 5 від 20 жовтня 2023 р.)*

Рецензенти

*Дорошко М. — доктор історичних наук, професор
Капелюшний В. — доктор історичних наук, професор
Лисенко О. — доктор історичних наук, професор*

Р74 Російсько-українська війна. Енциклопедичний глосарій / Упорядники: д. і. н., проф. А. Киридон, к. і. н., доц. А. Іваненко; за заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. Вип. 1. 352 с.

ISBN 978-617-8272-03-6

У довідковому виданні запропоновано тематичний енциклопедійний глосарій як спеціальний інструмент, створений для осмислення проблематики російсько-української війни. Структурно-композиційно видання складається з двох частин. У першій частині упорядники виклали авторські тексти, які створюють (принаймні, у першому наближенні) контекстну панораму причин, природи, характеру, основних фаз російсько-української війни та її рецепції в енциклопедійному просторі. Друга частина є банком ключових термінів / понять і відповідних статей, важливих для осмислення конкретної проблеми — «Війна Росії проти України» (оприсутнюють змістові й сутнісні характеристики поняттєво-термінологічного апарату, контекстуальну основу застосування тих чи інших гасел, пов'язаних з осмисленням проблеми тощо). У пропонуваному першому випуску енциклопедичного глосарію зібрано лише частину гасел, присвячених рецепції російсько-української війни. Енциклопедичний глосарій скомпоновано на основі підготовлених статей до «Великої української енциклопедії», сфокусованих навколо тематики «Російсько-українська війна».

Видання стане у пригоді працівникам сфер освіти, наукової і науково-технічної діяльності, державної влади, учням, студентам, а також усім, хто цікавиться історією України, проблемами міжнародних відносин, зовнішньої політики України, російсько-української війни, що триває від 2014 року

© Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво», 2024

ISBN 978-617-8272-03-6

ЗМІСТ

Передмова (<i>Алла Киридон</i>)	7
--	---

Частина 1

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ, ОСНОВНІ ФАЗИ

Передумови, причини, характер війни (<i>Алла Киридон, Сергій Троян</i>)	14
Повномасштабне вторгнення Росії в Україну: перебіг основних фаз війни (<i>Олександр Бойко</i>).....	28
Метапростори російсько-української війни в причиново-наслідковій парадигмі (<i>Алла Киридон, Сергій Троян</i>)	65
Рецепція російсько-української війни в наративах західноєвропейської енциклопедистики (<i>Алла Арістова</i>)	91

Частина 2

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ ГЛОСАРІЙ

Агресія військова (<i>Володимир Денисов</i>).....	98
Акт терористичний (<i>Володимир Бабка</i>).....	101

Анексія (Володимир Денисов)	103
Асиметрична війна (Юрій Пунда, Євгеній Панкратов)	107
Атака інформаційна (Юлія Рогушина)	107
Безпека воєнна (Андрій Харук)	110
Безпека інформаційна (Андрій Мороз, Сергій Троян)	112
Безпека національна (Олег Рудакевич)	118
Будапештський меморандум 1994 (Володимир Денисов)	121
Бундесвер (Володимир Резнік)	124
Велика сімка (Сергій Федуняк, Володимир Бабка)	125
Війна (Володимир Денисов)	130
Військове духовенство, військове	
капеланство (Дмитро Базик)	137
Воєнний стан (Євген Кравець)	143
Воєнні злочини (Микола Гнатовський)	147
Воєнні злочинці	152
Геноцид (Микола Гнатовський)	155
Гібридна війна (Володимир Горбатенко)	161
Гуманітарна допомога	165
Гуманітарна катастрофа	169
Гуманітарний коридор	172
Дезінформування (Сергій Троян)	175
День територіальної оборони України	
(Алла Арістова, Дар'я Панчук)	177
Державна зрада	181
Економіка воєнного часу, воєнна економіка	
(Володимир Бабка)	185
Закони та звичаї війни (Володимир Семенов)	191
Зброя інформаційна (Дар'я Панчук)	195
Злочини проти людяності (Микола Гнатовський)	197
Злочини проти миру (Володимир Денисов)	204
Інтервенція (Володимир Денисов)	210
Інформаційна війна (В'ячеслав Мирний, Андрій Мороз)	212

Капітуляція (Олександр Бакаєв)	217
Кібератака (Дар'я Панчук)	220
Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 (Юрій Непорко)	222
Ленд-ліз (Сергій Гірік)	225
Маршалла план (Сергій Троян)	229
Меморандум	231
Міжнародне гуманітарне право (Василь Репецький, Анатолій Дмитрієв)	233
Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця	237
Міжнародний тероризм (Віктор Романюк, Алла Арістова)	239
Міжнародні воєнні трибунали (Латіф Гусейнов)	245
Місто-герой України	247
Місто-рятівник	249
Місяць незламності (Алла Арістова)	252
Мюнхенська угода 1938 (Сергій Троян)	255
Націонал-соціалізм, нацизм (Борис Дем'яненко)	259
Національний спротив	265
Нюрнберзький процес 1945 (Юрій Непорко)	269
Окупація (Володимир Бабкін)	273
Організація Північноатлантичного договору (Олександр Кучик)	275
Порушення законів та звичаїв війни (Станіслав Яценко)	280
Придністров'я	285
Пропаганда (Сергій Троян)	292
Рада Європи (Юрій Шемшученко)	298
Рашизм (Володимир Горбатенко)	303
«Русский мир» (Алла Киридон)	307

ЗМІСТ

Спеціальні інформаційні операції (<i>Сергій Троян</i>).....	321
Територіальна оборона України	326
Тероризм (<i>Микола Хавронюк</i>)	333
Терорист	339
Фактчекінг (<i>Дар'я Панчук</i>)	342
Фашизм (<i>Володимир Горбатенко</i>)	345
Фейк (<i>Дар'я Панчук</i>)	349

ПЕРЕДМОВА

Російсько-українська війна, розв’язана Росією 2014 р. проти України, еволюціонувала від гібридних форм агресії до повномасштабного військового вторгнення 24 лютого 2022 р. Ця війна триває вже майже десятиліття і позначена численними екзистенційними викликами й загрозами. Проте незмінною залишається закорінена в імперській самосвідомості Росії модель світоустрою, сфокусована на нищення суверенної Української держави та повернення її до сфери виняткового впливу Росії, заперечення усіх історичних, соціокультурних, духовних домінант українського народу, розмивання чи знищення української ідентичності, приниження гідності, нівелювання чи паплюження національних і європейських цінностей тощо. Це війна не тільки за державний суверенітет України, а й за саме існування української ідентичності, яку путінський режим прагне замінити різноманітними гібридними конструктами багатоаспектної царини «русского мира». Аналізуючи повномасштабну війну, вчений Вілл Партлетт зазначив, що опір України — це утвердження своєї незалежної постколоніальної ідентичності та бажання відірватися від Росії, тоді як вторгнення Росії є відчайдушною спробою зберегти свою імперську ідентичність як лідера «русского мира»¹.

¹ Partlett Will. Why the war in Ukraine is so hard to stop // The University of Melbourne. URL: <https://pursuit.unimelb.edu.au/articles/why-the-war-in-ukraine-is-so-hard-to-stop>

Російсько-українська війна — не просто геополітичне протистояння двох держав, а міжцивілізаційна конфронтація у формі воєнного зіткнення. Підтвердженням цієї характеристики є глобальний масштаб і різна цивілізаційна приналежність її учасників. Війна Росії проти України є безпрецедентна. Як зауважив директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України Валерій Смолій, підстави для такого категоричного твердження дають нові реалії, що формують усі контексти цього протистояння:

по-перше, загальновизнаним є трактування цієї війни як цивілізаційного зіткнення;

по-друге, унікальним є прецедент, коли один з гарантів безпеки України розв'язує проти неї агресивні дії;

по-третє, ця війна має глобальний характер з огляду на масштаби задіяних сил і ресурсів, військової допомоги Україні, а також за економічними, екологічними та гуманітарними наслідками;

по-четверте, світ підійшов до прізви ядерної катастрофи, чого не було від часів Карибської кризи².

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну актуалізувало необхідність багатоаспектного осмислення історії, політики, суспільних відносин, зовнішньополітичної стратегії, пріоритетів у сфері міжнародної безпеки та форм реагування на традиційні та новітні загрози тощо, а водночас зумовило необхідність випрацювання відповідного наративу, вироблення чи переосмислення концептуальних підходів у сфері воєнно-історичних досліджень тощо. породжені війною виклики спонукають до осмислення причин і передумов цього цивілізаційного протистояння, мотивації та дій сторін, характеру подієвого ряду, форм і видів опору, масштабів та впливу на міжнародну архітектуру безпеки тощо. Процеси та явища, актуалізовані воєнним дискурсом, потребують осмислення і концептуалізації, термінологічно-поняттєвої визначеності та узгодженості ключових понять і термінів. Під поняттям «воєнний

² Смолій В. Вступне слово // Війна: держава, суспільство, особа. Збірник наукових статей / Гол. ред. акад. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. С. 5.

дискурс»³ розуміємо тип дискурсу, що відображає сферу соціально-політичного та культурного життя, психологічні та історичні процеси періоду російсько-української війни 2014–2024 рр.

Пропоноване видання «Російсько-українська війна. Енциклопедичний глосарій» має на меті системно подати визначення ключових понять і відповідних термінів, що описують причини, перебіг, події та локації, нормативно-правову базу, стратегії та безпекові виміри, символи тощо війни Росії проти України. При цьому ми свідомі перебування у ситуаційній реальності воєнного контексту й відповідного кодування лексики певного історичного періоду. Гасла, зібрані у виданні, за умов мирного часу здебільшого перебувають у пасивному словнику пересічних мовців, але в умовах сьогодення пропонується в глосарії лексика перейшла до активного вжитку. Водночас усвідомлюємо, що «війна — це не та річ, яку можна з легкістю визначити категоріально»⁴. За виникнення нових реалій життя та відповідною зміною парадигми сприйняття соціальної дійсності відбувається переакцентування, переосмислення, перекодування наративної і понятійної матриці, окреслення концептуальних рамок осмислення культурного й політичного простору сутогосподарно доби.

³ Принагідно акцентуємо увагу на дискусійності понять «воєнний» та «військовий» щодо сфери використання, меж тотожності чи полярності тощо. Відомий дослідник історії Другої світової війни О. Лисенко стверджує, що термін «військовий» слід вважати родовим щодо терміну «воєнний», який входить до нього досить істотним сегментом. Протилежну думку мають вчені О. Гуржій, Р. Пилявець, С. Сидоров та ін., наголошуючи, що поняття «військовий» є вужчим у своїх складових аспектах, аніж «воєнний». Див.: Лисенко О. Є. До питання про зміст понять «війна», «воєнний», «військовий» // *Сторінки воєнної історії України*. 36. наук. статей. 2003. Вип. 7. С. 116–119; Пилявець Р. І. Локальні війни і збройні конфлікти як поняття воєнно-історичної науки // *Сторінки воєнної історії України*: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. 2003. Вип. 7. Ч. 1. С. 110–115; Гуржій О. І., Пилявець Р. І. Проблемні питання сучасної української воєнної термінології // *Воєнні конфлікти другої половини ХХ століття*. Київ, 2004. С. 6–8; Гуржій О. І., Пилявець Р. І. Сучасна воєнно-історична та воєнна термінологія: проблемні питання // *Сторінки воєнної історії України*: 36. наук. статей. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. Вип. 12. С. 19–24; Пилявець Р. І., Сидоров С. В. Прикметники «воєнний» і «військовий» як складові воєнних термінів: значення та особливості вживання // *Воєнно-історичний вісник*: 36. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. Київ : ЦП «Компринт», 2016. Вип. 1(19). С. 45–53; Стаднік І. О. Лінгвістична відповідність понять “воєнний” дискурс vs “військовий” дискурс // *Science and Education a New Dimension. Philology*. IV (22). 2016. Is. 99. С. 63–66 та ін.

⁴ Hofmeister H. *Der Wille zum Krieg oder die Ohnmacht der Politik: ein philosophisch-politischer Traktat*. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2001. 160 S.

Кілька зауваг щодо обраного формату довідкового видання.

Довідкове видання — видання, що містить короткі відомості наукового чи прикладного характеру, розташовані в порядку, зручному для їх швидкого пошуку, призначене для вибіркового читання⁵.

Енциклопедія — довідкове видання, що містить узагальнені основні відомості з однієї, кількох чи всіх галузей знань та практичної діяльності, викладені у вигляді статей, розташованих за абеткою їхніх назв чи в систематичному порядку. За цільовим призначенням розрізняють наукову, науково-популярну, популярну енциклопедії. За характером інформації енциклопедія може бути універсальною, спеціалізованою, регіональною⁶. «Велика українська енциклопедія» за характером інформації є універсальною.

Глосарій (лат. *glössarium*, від грец. γλῶσσάριον — словник, зібрання слів, що потребують пояснень) — «зібрання глос». Глосарій — це словник термінів, аббревіатур, власних назв тощо, характерних для певної теми, галузі або проекту. Глосарій забезпечує тлумачення і визначення основних понять, необхідних для адекватного осмислення матеріалу.

Структурно-композиційно видання складається з двох частин. У першій частині (теоретичний блок) упорядники виклали авторські тексти, які створюють (принаймні, у першому наближенні) контекстну панораму причин, природи, характеру, основних фаз російсько-української війни та її рецепції в енциклопедійному просторі.

Друга частина є банком ключових термінів / понять і відповідних статей, важливих для осмислення конкретної проблеми — «Війна Росії проти України» (оприсутнюють змістові й сутнісні характеристики поняттєво-термінологічного апарату, контекстуальну основу застосування тих чи інших гасел, пов'язаних з осмисленням проблеми тощо).

У пропонованому першому випуску енциклопедичного глосарію зібрано лише частину гасел, присвячених рецепції російсько-україн-

⁵ Національний стандарт України. Інформація та документація. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять. ДСТУ 3017:2015. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2016. С. 10.

⁶ Національний стандарт України. Інформація та документація. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять. ДСТУ 3017:2015. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2016. С. 14.

ської війни. Енциклопедичний глосарій скомпоновано на основі підготовлених статей до «Великої української енциклопедії», сфокусованих навколо тематики «Російсько-українська війна». Запропоновані в глосарії поняття і відповідні статті розглядаємо як спеціальний інструмент, створений для вивчення конкретної проблематики. Всі включені до довідкового видання статті розміщені на порталі «Великої української енциклопедії» (vue.gov.ua/).

До першого випуску глосарію увійшло понад 60 гасел, що допомагають осмислити простори російсько-української війни за кількома основними категоріями:

- Нормативно-правова база
- Актори /дієвці
- Події та локації
- Стратегії і безпекові виміри війни
- Символи

При використанні глосарію варто врахувати: гасла розташовуються за абетковим порядком; заголовні слова (гасла, глоси) виділено жирним шрифтом. До тексту статті подано посилання на джерела і літературу.

У виданні вміщено авторські статті та редакційні статті, підготовлені для «Великої української енциклопедії» співробітниками Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

Пропоноване видання підготовлене авторським колективом у складі: д. філос. н., проф. А. Арістова; к. політ. н. В. Бабка; д. ю. н., проф. В. Бабкін, д. е. н., проф., акад. НАН України О. Бакаєв; Т. Березюк; Ю. Богорадова; д. політ. н., проф. О. Бойко; к. філол. н., с. н. с. Н. Вербич; к. і. н. Н. Гаврилишина; к. і. н. С. Гірік; С. Глухова; к. ю. н., доц. М. Гнатовський; д. політ. н., проф. В. Горбатенко; д. ю. н. Л. Гусейнов; д. політ. н., проф. Б. Дем'яненко; д. ю. н., проф., чл.-кор. НАПрН України В. Денисов; д. ю. н., проф. А. Дмитрієв; к. біол. н. Л. Зав'ялова; к. і. н., доц. А. Іваненко; д. і. н., проф. А. Киридон; Є. Кравець; к. і. н., доц. О. Кучик; к. тех. н., доц. В. Мирний; к. політ. н., доц. А. Мороз; к. ю. н., доц. Ю. Нипорко; к. військ. н. Є. Панкратов; Д. Панчук; д. військ. н., с. н. с. Ю. Пунда; к. ю. н. В. Репецький; к. і. н., с. н. с. В. Резнік;

Передмова

к. фіз.-мат. н., доц. Ю. Рогущина; к. ю. н., доц. В. Романюк; д. політ. н., проф., акад. АППН України О. Рудакевич; к. ю. н., проф. В. Семенов; д. і. н., проф. С. Троян; д. політ. н., проф. С. Федкуняк; д. ю. н., проф. М. Хавронюк; д. і. н., проф. А. Харук; д. ю. н., проф., акад. НАН України, акад. АПН України Ю. Шемшученко; д. ю. н., проф., чл.-кор. НАПрН України С. Яценко.

Автори та упорядники довідкового видання розглядають пропонування перший випуск тематичного енциклопедичного глосарію як проект, відкритий для доповнень, змістових коригувань, якісного вдосконалення. Подальшу роботу планується здійснювати в напрямі розширення термінологічного переліку з метою насичення суспільного дискурсу конструктивними смислами щодо проблематики російсько-української війни. Авторський колектив наперед вдячний за можливі зауваження і пропозиції до змісту глосарію з метою його вдосконалення та підготовки до наступних видань.

Видання стане у пригоді працівникам сфер освіти, наукової і науково-технічної діяльності, державної влади, учням, студентам, а також усім, хто цікавиться історією України, проблемами міжнародних відносин, зовнішньої політики України, російсько-української війни 2014–2024 рр.

В. о. директора Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»,
доктор історичних наук, професор
Алла Киридон

Частина 1

РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ, ОСНОВНІ ФАЗИ

ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ ТА ХАРАКТЕР ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Передумови російської агресії 2014–2024 рр. проти незалежної України формувалися з часу розпаду СРСР і перших років сучасної української незалежності. Крах радянської імперії та комуністичного блоку наприкінці ХХ століття став випробуванням для багатьох народів. Дослідники констатують наявність у значної частини росіян так званого версальського синдрому (термін з'явився для позначення хворобливої реакції німців на травму воєнного фіаско та важкі умови Версальського мирного договору 1919 р.)¹. Спільними і типовими для обох випадків є «комплекс переможених», перебільшення «катастрофічності» поразки та прагнення відновити великодержавний статус і повернути втрачені території. Після зміни влади в Російській Федерації у 1999–2000 рр. ці ідеї фактично стали частиною офіційної ідеології та політичної риторики. Прикладом цього стали заяви В. Путіна про розпад СРСР як «найбільшу геополітичну катастрофу ХХ століття» (квітень 2005 р.) та «несправедливе» включення «споконвічно російських територій» до складу радянської України (грудень 2019 р.); заява депутата Державної Думи від провладної партії «Єдина Росія» Є. Федорова (листопад 2015 р.) про необхідність відновлення Російської держави в кордонах СРСР 1945 р. тощо. З ме-

¹ Корнієвський О., Филипенко А. Ретроспективна рефлексія «поразки» в суспільній свідомості народів Центрально-Східної Європи. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-05/korniiievskiy_filipenko_red_06.11.2020-1.pdf

тою «відновлення історичної справедливості» треба покарати внутрішніх противників російської неоімперської ідеології і покінчити з ліберально-демократичним впливом країн Заходу на Україну та повернути її у повну сферу геополітичного підпорядкування Росії. Саме такі погляди активно пропагують провладні інтелектуали, науковці, пропагандисти (О. Дугін, Л. Івашов, В. Никонов, О. Платонов, О. Проханов, А. Фурсов).

Ситуація у російсько-українських відносинах загострилася у зв'язку з небажанням України брати безпосередню участь у євразійській інтеграції під керівництвом Росії, активним розвитком співробітництва України з ЄС і НАТО, загалом успішним поступом в Україні процесів демократизації. Підтвердженням курсу на демократизацію, європейську і євроатлантичну інтеграцію України стали Помаранчева революція і Революція гідності. Все це Росія розцінила як загрозу своїй домінації на пострадянському просторі і використала як привід для агресії проти України. Спочатку з 26 лютого 2014 р. вона розгорталася у формі гібридної війни, що супроводжувалася окупацією і прямою анексією Росією української території — Автономної Республіки Крим, частини Донецької і Луганської областей. 27 лютого 2014 р. російські збройні формування захопили будівлю кримського парламенту. Через рік, у лютому 2015-го, перший етап війни був завершений дипломатично, а саме двома пакетами угод, що мають назви «Мінськ-I» та «Мінськ II». Однак неоголошена війна з артилерійськими та ракетними ударами й обстрілами через лінію розмежування на Донбасі тривала протягом наступних семи років, забравши життя понад 14 000 українців, але привернувши мінімум міжнародної уваги. Цей етап завершився офіційним виходом Росії з Мінських угод і початком її широкомасштабного вторгнення в Україну в лютому 2022-го².

Безпосереднім приводом до повномасштабної війни Росії проти України з 24 лютого 2022 р. можна розглядати прагнення Кремля саме в рік сторіччя утворення СРСР відродити російський вплив на пострадянському просторі шляхом проголошення сучасної російської

² Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. Київ : КСД, 2023. С. 20.

неоімперії у вигляді міждержавного об'єднання під егідою Москви. Обов'язковою його частиною мала стати Україна, без контролю над якою Росія не бачить свого майбутнього як повноцінної держави-імперії. У цьому сенсі, як зауважив професор Гарвардського університету С. Плохій, коріння теперішньої війни варто шукати в загибелі Російської імперії у XIX та XX століттях, коли зародилися ключові ідеї, що розпалили поточний конфлікт: «Ми бачимо сьогодні абсолютно не нове явище. Багато в чому поточний конфлікт — це старомодна імперська війна, яку ведуть російські еліти, що вважають себе за спадкоємців великодержавних експансіоністських традицій Російської імперії та Радянського Союзу»³. Водночас, попри імперське коріння, нинішня війна відбувається в новому середовищі, визначеному поширенням ядерної зброї, розпадом міжнародного устрою після холодної війни та безпрецедентним відродженням в усьому світі популістського націоналізму, востаннє помітного у 1930-х. Війна демонструє, що Європа та світ вичерпали дивіденди миру, отримані внаслідок падіння Берлінського муру 1989-го, і вступають у нову, ще не визначену, еру. У вогні нинішньої війни кується новий світовий порядок, який, може, повторить біполярний світ епохи холодної війни⁴.

Частиною дискурсу війни є *проголошення її цілей*. Цілі пов'язані з явною та прихованою мотивацією, із виправданнями переходу до воєнних дій. Принципова непередбачуваність, «туман війни», призводить до поточних змін у цілях, а також, заднім числом, — у мотивах. Реальність російсько-української війни унаочнила розпливчастість і змінність у формулюваннях цілей та мотивів нападу з боку агресора⁵. У телезверненні проти ночі 24 лютого 2022 р. президент РФ оголосив про початок «спеціальної військової операції» проти України, виправдовуючи її необхідністю «денацифікації» київського «фашистського режиму» та «нацистських формувань», які нібито здійснювали

³ Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. Київ : КСД, 2023. С. 20.

⁴ Там само. С. 21.

⁵ Парахонський Б., Яворська Г. Походження війни з безсилля миру: смислова логіка війни // Стратегічна панорама. Спеціальний випуск. 2022. С. 17.

«геноцид» на території т. зв. «Л/ДНР» (йдеться про тимчасово окуповані території Луганської / Донецької обл.). «Денацифікація» мала викликати асоціації з звірствами нацистського режиму та перемогою в Другій світовій війні. Використовуючи позначення «денацифікація» та «нацизм» щодо України, Кремль намагався переконати світ, що сучасна Україна є аналогом нацистської Німеччини. Неспровокований масштабний збройний напад на територію суверенної держави РФ спробувала представити як реалізацію Росією права на самозахист та протидію «розширенню інфраструктури НАТО» на територію України. На першому етапі вторгнення РФ не досягла початкової мети — блискавичного захоплення Києва та зміни української влади. Агресору довелося дещо переформулювати задекларовані цілі вторгнення. Хоча ключові елементи — представлення агресії як права на самозахист, «звільнення» Донбасу, спроби делегітимації української влади, провокування з боку НАТО — залишилися незмінними. Вигаданий політтехнологами «геноцид» на Донбасі перетворився на реальний геноцид українців, вчинюваний російськими військами. Водночас «денацифікацію» використовують як інструмент подальшого залякування. Як зауважили дослідники Б. Парахонський і Г. Яворська, «проголошені цілі війни демонструють маніпулятивну техніку РФ, що полягає в дзеркальному копіюванні та наслідуванні елементів нацистської ідеології з фальшивою проєкцією на поведінку країни — об'єкта нападу»⁶.

Невдалий для Росії перебіг подій розгорнутої війни спонукав до відповідного коригування своїх військово-політичних стратегій і концепцій. Успішні українські контрнаступальні операції восени 2022 р. на Харківщині та на правобережній Херсонщині й Миколаївщині повністю поховали первісні плани Кремля. Проте російський режим обрав стратегію довготривалої війни, зорієнтованої на виснаження України. Свідченням цього стала проголошена 30 вересня 2022 р. показова анексія Російською Федерацією чотирьох українських областей — Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської.

⁶ Там само.

У ході розгортання подій розставлялися відповідні акценти й стосовно позиціонування провідних геополітичних акторів. Здійснивши збройний напад на Україну і отримавши від політичного керівництва США запевнення в локалізації цього конфлікту, В. Путін відверто натякав, що Росія веде війну не з Україною, а з НАТО. На розширеному засіданні колегії Мініоборони РФ 21 грудня 2022 р. він стверджував, що метою Заходу є дезінтеграція Росії, проти якої «активно використовується військовий потенціал та можливості практично всіх основних країн НАТО». Путін назвав протистояння з НАТО неминучим і вкотре повторив загрозу використання ядерної тріади як «головної гарантії збереження суверенітету та територіальної цілісності» РФ. Війну в Україні Путін назвав «результатом політики інших країн, третіх країн, які завжди цього прагнули — до дезінтеграції російського світу»⁷. З точки зору системних факторів, російсько-українська війна стала важливим засобом тиску РФ на США і країни ЄС з метою розхитування стабільності їхніх політичних систем і руйнування підтримуваного ними ліберального міжнародного порядку.

Однак, безвідносно до того, як цілі війни проти України формулюються й подаються російським керівництвом, головною метою Кремля залишається руйнація України як незалежної держави, знищення її військової та цивільної інфраструктури, а також довільне розчленування її території шляхом анексії окремих районів та створення псевдодержавних маріонеткових утворень. Відповідно, для України головна мета у цій війні полягає у нейтралізації зовнішніх загроз існуванню держави та нації, відновлення повного державного суверенітету та територіальної цілісності у міжнародно визнаних кордонах 1991 р.⁸

На підставі окресленого, з-поміж складного комплексу обставин і факторів, виокремимо такі *основні причини* російсько-української війни.

⁷ «Краще сьогодні, ніж завтра»: що говорив Путін у виступі перед своїми воєначальниками. ТСН. 21.12.2022. URL: <https://tsn.ua/ato/krasche-sogodni-nizh-zavtra-scho-govoriv-putin-uvistupi-pered-svoyimi-voeyenachalnikami-2227789.html>

⁸ Толстов С. В. Екзистенціальний вимір російсько-української війни. URL: <https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/ekzystentsialnyi-vymir-rosiiskoukrainskoi-viiny.html>

Цивілізаційна — війна російської євразійської цивілізації проти локальної української цивілізації⁹. Міжцивілізаційні відмінності формують сутнісні розломи в розумінні стану і перспектив розвитку. Російська сторона прагнула не бачити українських відмінностей цивілізаційного характеру, завжди наголошувала на спільності походження і розвитку трьох східнослов'янських народів — білоруського, російського, українського. Саму можливість вибору Україною західноєвропейської цивілізаційної орієнтації офіційна Москва розглядала як загрозу своїм традиційним геополітичним позиціям у Східній Європі. Росія розцінює європейський і євроатлантичний вектори розвитку України як такі, що несуть загрозу позиціям Російської Федерації як потужного регіонального і глобального актора, позиціям «русского мира» як ідеологічної опори сучасного російського суспільства і російської державності. Небажання України вписуватися в російську цивілізаційну парадигму розвитку, орієнтація на загальноєвропейські та євроатлантичні демократичні цінності стали визначальним мотивом сучасного «хрестового походу» Росії проти України. Це знайшло вираження в політико-дипломатичному тиску Росії, її економічних і інформаційних війнах проти України, а потім переросло в гібридну (з 26 лютого 2014 р.) і повномасштабну (з 24 лютого 2022 р.) війну.

Імперська — за євразійське і світове домінування Росії. Імперська ідея в історичному вимірі завжди була і продовжує виступати пропагандистським конструктом і обґрунтуванням експансіоністської російської політики. Головний смисл російсько-української війни пов'язаний зі спробою сучасної Росії відновити стару, практично

⁹ Див.: Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва : Арктогея, 1997. 451 с.; Залізняк Л. Україна та Росія: війна цивілізацій // Універсум. 2017. № 3-4. С. 4–11; Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. Монография. Киев : ИПиЭНИ имени И.Ф. Кураса НАН Украины, 2013. 340 с.; Российская цивилизация: Этнокультурные и духовные аспекты: Энциклопедический словарь / Отв. ред. М. П. Мchedлов. Москва : Республика, 2001. 544 с.; Троян С. С. Цивілізаційно-культурні маркери України у вимірі глобалізації // Чорноморський літопис. 2010. Вип. 1. С. 65–69; Trojan S. Lokalna cywilizacja w wymiarze globalizacji (przykład Ukrainy) // (Nie) ład a (od) budowa cywilizacji: monografia, pod red. Zdzisława Zagórskiego i Stanisława Kamykowskiego, Wrocław : WUW, 2016. S. 147–160.

колоніальну залежність України й українців. Рішення Кремля розгорнути масштабні збройні дії проти України ґрунтувалося на уявленнях про слабкість її державних інститутів, збройних сил і про прихильність російськомовного населення, що відповідало панівній у суспільстві та владній верхівці РФ дискурсивній моделі світу російсько-радянського імперіалізму. Згідно з останньою, «Україна як країна і як держава насправді не існує, а є лише штучним витвором, вигаданим антиросійськими силами». Руїнування СРСР проголошено «геополітичною катастрофою», наслідки якої мають бути ліквідовані через його реінкарнацію у вигляді оновленої Росії. Тоді вторгнення на українські терени мало б бути визнане звільненням справжніх «руських» або як справедлива каральна операція проти українського фашизму. Для маскуванню панівного російського дискурсу в інформаційний простір вкладаються фейкові наративи про засилля фашизму в Україні, утиски російськомовних, наміри нападу на РФ військ НАТО тощо¹⁰.

Окрім того, мета експансіоністської політики Росії полягає у розширенні власної сфери впливу і максимальному послабленні позицій інших міжнародних гравців¹¹. Тому Кремль обґрунтовує головний мотив російсько-української війни необхідністю воювати на території України проти США і їхніх союзників по НАТО (іншими словами, війною проти англосаксів). Російський президент, уряд і парламент пояснюють «примушування України до миру» як необхідний крок для захисту власних російських регіональних і глобальних інтересів. Насправді йдеться про задоволення експансіоністських імперських амбіцій на регіональне і глобальне домінування Росії. Війна проти України — це лише один із інструментів досягнення такого домінування. Іншими інструментами були і залишаються енергоносії, гонка озброєнь, ядерний шантаж, інформаційні війни тощо. Фактично ім-

¹⁰ Парахонський Б., Яворська Г. Походження війни з безсилля миру: смислова логіка війни // Стратегічна панорама. Спеціальний випуск. 2022. С. 16.

¹¹ Коровин В. Имперский разговор. Империя, геополитика, идеология, традиция. Москва: Книжный мир, 2016. 384 с.; Російський імперіалізм від Івана Великого до Революції: збірник статей / Упор. Т. Гунчак. Київ: «Києво-Могилянська академія», 2010. 395 с.

перська направленість російського зовнішньополітичного курсу була визначена у виступі В. Путіна на міжнародній конференції з безпеки в Мюнхені 10 лютого 2007 р.¹² Ця подія стала символічною і реальною відправною точкою для початку нової холодної війни між Сходом (Російська Федерація та її союзники) і Заходом (держави-члени НАТО, насамперед, США і ЄС). Першим «гарячим» конфліктом стала російська агресія проти Грузії в серпні 2008 р.¹³ Надалі імперська політика Росії знайшла вираження у війні проти України 2014–2024 рр. Український історик Я. Грицак зауважив (і ми поділяємо його точку зору), що в сучасній Україні вирішується доля усього світу¹⁴.

Геополітична — боротьба Росії за простір, за розширення сфери впливу в Східній Європі як квінтесенцію імперськості. За російським задумом, системна криза чи навіть руйнація сучасного світоустрою має призвести до новітньої, бажаної для Росії делімітації світу. Нова делімітація уявляється на кшталт сумнозвісних ялтинських і потсдамських домовленостей 1945 р. Адже імперський / неоімперський мир є миром виключно з позиції сили за рахунок підкорення й гноблення інших народів і країн¹⁵.

Росія є державою «суші» (телурократична держава) і будує свою могутність на основі контролю величезного континентального євразійського простору¹⁶. Тут для неї головну роль відіграють три субпростори, які є «китами» російської імперськості: східноєвропейський, кавказький і центральноазійський. Ключовою зоною східноєвропейського простору Росія завжди розглядала Україну — найбільшу за

¹² Виступление Владимира Путина на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности, Мюнхен, 10 февраля 2007 г. URL: <https://ru.m.wikisource.org/>

¹³ Див.: Киридон А., Троян С. Російсько-грузинський конфлікт 2008 року: серпнева війна і Україна // Киридон А., Троян С. Українська пастка для російського Левіафана. Київ : Ніка-Центр, 2023. С. 155–237.

¹⁴ Грицак Я. В Україні вирішується доля усього світу. URL: <https://zbruc.eu/node/110916>

¹⁵ Ясь О. Російсько-українська війна. Воєнна сучасність у координатах історичної темпоральності. Методичні матеріали для семінару-практикуму у вищій школі / За ред. В. Смоля. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2023. С. 21.

¹⁶ Дністрянський М. С. Загострення геополітичних взаємин у період постмодерну та сучасності України : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 154 с.; Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва : Арктогея, 1997. 451 с.

площею поверхні державу в Європі. Для Росії підпорядкування українського простору означало розширення геополітичного впливу, приєднання території з потужним господарським і інфраструктурним потенціалом, захоплення великого ринку робочої сили, послуг і капіталів. Все це наповнювало повноцінним змістом саме поняття російської імперськості або, іншими словами, «європеїзувало» євразійську за своєю суттю російську державу. Вона встановлювала контроль над Чорним морем, отримувала визначальний вплив на Балкани і Центральну Європу.

Повномасштабна фаза російсько-української війни від 24 лютого 2022 р. стала викликом не лише для України, а й усього світу.

О. Лисенко увиразнює такі чинники, що вказують на глобальний вимір цього протистояння:

а) безпосередньо у воєнних діях беруть участь три держави, сумарна територія яких становить більшу частину Європейського континенту і близько 1/5 земної кулі;

б) опосередковано до цього протистояння долучилися десятки країн, зокрема членів НАТО, які сприяють боротьбі народу України проти агресорів зброєю, боеприпасами, логістичними, розвідувальними, іншими матеріальними засобами, підготовкою військового персоналу, фінансовою допомогою тощо;

в) практично всі міжнародні організації у той чи інший спосіб відреагували на агресію Росії проти України політичними заявами та рішеннями, що мають міжнародно-правовий зміст;

г) десятки країн і тисячі найбільших бізнесових та фінансових структур приєдналися до санкцій проти Росії та Білорусі, що перетворило їх на системний чинник економічного тиску;

д) вже під час війни, до її завершення, стає зрозумілим невідворотне, кардинальне, безпрецедентне за масштабами переформатування світового енергетичного ринку, що є визначальним чинником економічного розвитку на середню й віддалену перспективу;

е) з великим ступенем вірогідності можна припустити, що після завершення війни світова спільнота стане задіяною у відродженні України в масштабах, співставних з тими, які спостерігалися після I та

II світових війн. При цьому з РФ та Білорусі мають стягуватися репарації в обсягах, достатніх для відшкодування матеріальних збитків Української держави, недержавних інституцій та окремих громадян;

є) принципи справедливості ставлять на порядок денний засудження воєнних та інших злочинів РФ та Білорусі не лише на рівні національної, а й міжнародної юрисдикції, а бажано — за допомогою спеціально створеної судової інстанції — міжнародного трибуналу на зразок Нюрнберзького чи Токійського;

ж) нарешті, війна має спричинити суттєву зміну конфігурації балансів у світі, центрів глобального впливу та системи міжнародної безпеки. Нині для всіх очевидними стали недосконалість «нюрнберзького» способу мислення, згубність європейської «реальної політики», що фактично збилася на практику умиротворення агресивної імперії — Росії, невинуваті поступки і запобігання перед нею через економічні рації та вигоди. Світ зможе обійтися без Росії, Росія без світу — ні. З усією очевидністю постала проблема рудиментарності Ради Безпеки ООН принаймні у тій частині, що стосується статусу постійних членів цього органу та права вето, а також ефективності інструментів регулювання міждержавних конфліктів міжнародними організаціями (ООН, ОБСЄ, НАТО, міжнародних судових інституцій, багатосторонніх міждержавних угод — Будапештського меморандуму, Мінських угод та інших)¹⁷.

Економічна — для Росії виступає продовженням геополітичного чинника і передбачає повне включення України в сферу євразійських — тобто, російських — господарських зв'язків і відносин. В економічному плані ключовими для Росії є кілька аспектів:

По-перше, зміцнення російського господарського потенціалу за рахунок доповнення його українськими природними ресурсами (метали, енергоресурси, родючі ґрунти, ліси, річки, морський простір тощо).

По-друге, розширення російських транспортно-логістичних інфраструктурних можливостей (магістральні трубопроводи, транспортні коридори, лінії енергопередач тощо).

¹⁷ Див.: Лисенко О. Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень. Вісник НАН України. 2022. № 7. С. 85–98.

По-третє, поповнення трудових ресурсів за рахунок української робочої сили.

По-четверте, зміцнення науково-технічного потенціалу на основі використання і залучення українських інноваційних розробок, програм, технологій, винаходів.

По-п'яте, значне посилення російських євразійських інтеграційних можливостей і перспектив, а також на перспективу потенційне послаблення свого економічного конкурента в особі Європейського Союзу.

По-шосте, доповнення російського економічного потенціалу українським мало сприяти зміцненню військово-технічних можливостей Росії.

По-сьоме, економічне посилення Росії за рахунок України офіційна Москва розглядає разом з іншими чинниками як важливий аргумент для відновлення втрачених у 1990-і роки наддержавних позицій. Сучасна російська наддержава може конкурувати лише з іншою наддержавою сучасного світу в особі США.

Ідеологічно-ціннісна — ґрунтується на російських концептуально-теоретичних і пропагандистських схемах пояснення богообраності та величчя російського народу і так званого «русского мира», законності прав Росії на домінацію над сусідніми територіями з точки зору «історичного права» і захисту інтересів російськомовного населення тощо. Все це знайшло відображення в своєрідному ідеологічному концепті, що пропагується російською державно-політичною і духовно-православною владою. Він отримав назву «рашизм» і тільки нещодавно увійшов до широкого вжитку завдяки введенню цього поняття до енциклопедичного контенту Британіки. В Україні наукове визначення рашизму дав знаний політолог і правознавець, академік В. Горбатенко. Саме завдяки йому це поняття було введено до «Великої української енциклопедії»¹⁸. У найзагальнішому розумінні, основу рашизму складає суміш великоросійського шовінізму і реакційного православ'я, ідеалізація і спроба відтворення радянського минулого,

¹⁸ Горбатенко В. П. Рашизм // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Рашизм>

месіанське уявлення про «богообраність» і особливу цивілізаційну місію російського народу в сучасному світі. Рашизм є різновидом сучасного російського варіанту нацизму, неофашизму — неоімперської, тоталітарної диктатури, яка наслідуює найгірші практики минулого, втілює ідеї фашизму і націонал-соціалізму в сучасній версії російського фашизму.

Верховна Рада України на законодавчому рівні визнала політичний режим у Росії «рашизмом»: «Заява Верховної Ради України “Про визначення існуючого в Російській Федерації політичного режиму як рашизму та засудження його ідеологічних засад і суспільних практик як тоталітарних та людоненависницьких”» (ухвалено 02 травня 2023 р.)¹⁹. Заява адресована Організації Об’єднаних Націй, Європейському Парламенту, Парламентській Асамблеї Ради Європи, Парламентській Асамблеї ОБСЄ, Парламентській Асамблеї НАТО, урядам і парламентам іноземних держав із закликом підтримати засудження ідеології, політики та практики рашизму. Ініціатори постанови вважають, що вона дозволить державам світу визначити форми російської агресії проти України і засудити політику Російської Федерації, яка призводить до вчинення воєнних злочинів і геноциду українського народу.

Екзистенційна — спрямована на знищення України як держави і українського народу як носія відмінного від росіян і «русского мира» світогляду, світосприйняття і колективної пам’яті. Онлайн-словник Dictionary визнав прикметник «екзистенційний» (тобто, «життєвий») словом 2019 року в світі (принаймні, значення саме цього терміну інтернет-користувачі найчастіше шукали упродовж того року²⁰). Для України і українців це поняття набуло особливого значення від початку російської агресії в 2014 р. Саме тоді остаточно стало зрозуміло, що, в ім’я збереження історичної перспективи, українцям треба боротися

¹⁹ Заява Верховної Ради України «Про визначення існуючого в Російській Федерації політичного режиму як рашизму та засудження його ідеологічних засад і суспільних практик як тоталітарних та людоненависницьких». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1687625>

²⁰ Прикметник «ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ» — слово 2019 року. URL: <http://slovopys.kubg.edu.ua/prykmetnyk-ekzystentsiyni-slovo-2019-roku/>

за свої екзистенційні смисли, за своє буття, за право бути українцями і мати власну незалежну державу. В основі цієї боротьби знаходиться відстоювання свободи як права людини на вільний вибір²¹. Натомість В. Путін і його оточення, 75 % росіян, що підтримують «спеціальну військову операцію» в Україні, розглядають все українське з позицій великодержавного шовінізму як внутрішню для Росії екзистенційну загрозу. «Денацифікація» була визначена Росією як головна мета так званої «спецоперації», а насправді — повномасштабної війни. Щоб обґрунтувати «справедливість» вторгнення та воєнних дій, російське суспільство переконали, начебто російська армія має здійснити «визвольну місію» в Україні та припинити «геноцид»²². Насправді зусилля російських агресорів спрямовані на знищення української держави та українців як національної спільноти з її автентичною культурою, мовою, історією, світоглядом.

З боку України це насамперед добре відома історикам війна за незалежність, відчайдушна спроба країни, постоїлої на руїнах Радянського Союзу, захистити право на існування²³. Як резонно зауважив професор української історії Гарвардського університету С. Плохій, у результаті російсько-української війни відбувається переформатування української державності на засадах політичної нації, а Україна веде війну не лише за своє право на незалежне буття, але й за всю Європу²⁴.

Особистісно-психологічна — як смисложиттєва проєкція світоглядних антиукраїнських комплексів-конструкцій російського президента В. Путіна²⁵. Вони знайшла вираження у його обуренні байдуж-

²¹ Сартр Ж.-П. Шляхи свободи. Трилогія. Ч. 1: Зрілий вік. Київ : Юніверс, 2006. 384 с.; Ч. 2: Відстрочення. Київ : Юніверс, 2008. 448 с.; Ч. 3: Смерть у душі. Київ : Вид-во Жупанського, 2016. 312 с.

²² Парахонський Б., Яворська Г. Походження війни з безсилля миру: смислова логіка війни // Стратегічна панорама. Спеціальний випуск. 2022. С. 18.

²³ Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. Київ : КСД, 2023. С. 20.

²⁴ Сергій Плохій: «Ця війна є війною за всю Європу». URL: <https://zbruc.eu/node/110984>

²⁵ Зайпель Х. Путин: Логика власти. Москва : Время, 2016. 384 с.; Кузьо Тарас. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. Андрія Павлишина. Київ : Дух і Літера, 2018. 560 с.; Мухин А. А. Владимир Путин. Who is Mister P? Москва : Алгоритм, 2015. 224 с.

жим ставленням українців до відновлення СРСР, небажанням України долучитися до євразійського (по суті проросійського) єдиного економічного простору. Потім до цього додалися культурні травми від українських «кольорових» революцій. Для авторитарного прорадянського способу мислення і влади В. Путіна були неприйнятні головні українські цінності — незалежність, свобода, воля, гідність, європейськість. Відповідно, російський президент декларує своє ставлення до України не як до сучасної незалежної держави, а як до бунтівної провінції, що прагне позбавитися російської опіки. У розмові з президентом США Дж. Бушем на саміті НАТО в Бухаресті (2008 р.) В. Путін заявив, що такої держави як Україна не існує. «Частина її території — це Східна Європа, а частина, і, значна, подарована нами (Росією — авт.)»²⁶, — заявив російський президент. Такі підходи, судження і мотивації зумовлюють особистісні поведінкові стереотипи і характеристики В. Путіна. Він не допускає існування українського у будь-яких виявах, а насамперед — принципово заперечує українську державність як ідею і політичну практику. Ці світоглядні матриці скерували дії російського президента в напрямку розв'язання спочатку гібридної, а потім і повномасштабної війни проти незалежної України.

На наш погляд, окреслений причиново-наслідковий ланцюг уможливорює розуміння тактики і стратегії Кремля щодо України, анатомії виникнення російсько-української війни, її характеру, основних рис і головних уроків.

Алла Киридон, Сергій Троян

²⁶ Цит. за: Волович О. Історія як поле змагання «Українського світу» і «Русского мира» // Зовнішні справи. 2014. № 12. С. 20.

ПОВНОМАСШТАБНЕ ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ: ПЕРЕБІГ ОСНОВНИХ ФАЗ ВІЙНИ

У теорії гібридної війни для забезпечення успіху в протистоянні основну роль відводять методам економічної та інформаційної війн, які мають на меті створити внутрішні конфліктні ситуації в державі-об'єкті гібридної агресії, що можуть призвести до змін політичного режиму та державного устрою. За таких обставин масштабне вторгнення збройних сил на чужу територію зазвичай застосовують лише на завершальній фазі в разі остаточного оволодіння ситуацією, або ж коли економічні та інформаційні форми впливу не дають результатів. У випадку з лютневою російською агресією 2022 р. ми очевидно маємо справу з ефектом «два в одному» — не дочекавшись поки економічні та інформаційні методи дадуть очікуваний ефект, Кремль, очевидно, вирішив силовим способом отримати бажаний результат — ліквідувати суверенну українську державність.

24 лютого 2022 р. о 3:40 на територію Луганської області зайшла перша колона російських танків, що стало початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну¹. О 5 годині ранку цього самого дня президент Російської Федерації (РФ) В. Путін офіційно оголосив про «спеціальну операцію», основною метою якої названо «демілітаризацію та денацифікацію України», а формальними приводами визначено:

¹ Данілов О. План росіян був простий — знищення Зеленського. URL: <https://web.archive.org/web/20220417172145/https://www.bbc.com/ukrainian/news-61108199>

- а) необхідність зупинити просування НАТО на схід;
- б) загрозу від створення Заходом на території України «анти-Росії», яка претендує на російські території;
- в) потребу «захистити від українських націоналістів народні республіки Донбасу, які звернулися до Росії з проханням про допомогу»².

З цього моменту розпочалась чергова фаза російсько-української гібридної війни, розв'язаної ще у 2014 р., — фаза повномасштабного російського вторгнення. Крім формально проголошених цілей та приводів агресія мала цілком реальні причини:

1. Відмова Росії прийняти розпад Радянського Союзу як незаперечний історичний факт і прагнення та готовність частини російських еліт на чолі з Путіним повернути та відродити свою колишню імперію силою.

2. Намагання утримати Україну від вступу в ЄС та НАТО, що могло послабити економічні та воєнно-політичні позиції Росії.

3. Бажання Кремля зробити так, щоб Україна не змогла стати зразком успішного демократичного розвитку, а була прикладом того, що може статися з державою (особливо пострадянською), якщо вона не йде у фарватері Росії.

4. Спроба Росії вийти з тупика Мінської угоди, яка не мала перспектив для практичного здійснення через надмірність зафіксованих у документі російських вимог (проведення виборів на територіях «ДНР — ЛНР», а вже потім встановлення контролю української влади над кордоном та ін.) та відсутності дієвого механізму її реалізації (не прописано процедуру, терміни виконання окремих пунктів документа, конкретних виконавців та ін.).

5. Сприйняття воєнно-політичним керівництвом Росії як достовірних даних помилкової інформації російських спецслужб щодо настроїв українського суспільства, політичної ситуації в Україні та реального впливу на неї проросійських сил.

3. Суттєве відставання Росії від інноваційних країн Заходу та Сходу в економічній сфері, особливо у сфері сучасних технологій.

² Обращение Президента Российской Федерации 24 февраля 2022 года. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/67843>

(У 2021 р., за оцінками Міжнародного валютного фонду (МВФ), розмір валового внутрішнього продукту США становив 25 % світового ВВП, Китаю — майже 18 %, а Росії — лише 1,7 %³). Прогресуюче відставання підштовхувало Росію до воєнної агресії з метою збереження своїх старих і здобуття нових позицій на міжнародній арені. Нові завоювання, отримані в результаті воєнної, а не економічної політики, і мали стати, на думку російського керівництва, аргументами в діалозі із Заходом щодо побудови нової архітекτονіки світу (а простіше поросійськи — нового поділу світу на зони впливу).

7. Безкарна окупація Криму не викликала масштабного засудження та активної протидії світової громадськості. Це стало для Росії зразком та підставою для повторення агресивних дій з метою реалізації проекту «Кримнаш-2».

Розпочинаючи агресію, Росія розраховувала на свій потужний військовий потенціал. За експертними оцінками, Збройні сили РФ станом на 2020 р. мали перевагу над українськими за чисельністю особового складу в 4,3 раза, за кількістю танків та бойових броньованих машин — у 4,1 раза, артилерії (калібру понад 100 мм) — у 3,4 раза, бойових літаків — у 9,2 раза, ударних вертольотів — у 4,5 раза⁴. Очевидно, саме тому напередодні російського широкомасштабного вторгнення в Україну урядовці, представники спецслужб та військові експерти США, Великої Британії, Німеччини та інших західних країн прогнозували захоплення Києва за 2–5 днів та швидку поразку нашої держави. В основі цих висновків лежала переоцінка військового та економічного потенціалу Росії і недооцінка боєготовності, боєздатності ЗСУ та стійкості українського народу.

Невипадково російське військово-політичне керівництво обрало час і момент початку агресії саме в період з 24 до 26 лютого 2022 р. Україна в межах першого етапу випробування енергосистеми мала

³ Які країни мають найбільший показник ВВП: топ-50 за 2021 рік. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/economy/2021-12-27/u-kakih-stran-samyiy-bolshoy-pokazatel-vvp-top-50-za-2021-god/254155>

⁴ Аналітична доповідь до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України». URL: <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/poslannya-prezydenta-ukrayiny/analitichna-dopovid-do-shchorichnoho-poslannya-1>

повністю відключитися від енергосистем Росії та Білорусі й працювати в автономному режимі, аби згодом підключитися до європейської системи операторів передачі електроенергії.

Збройна протидія російському повномасштабному вторгненню

Фазу російсько-української війни, що розпочалась 24 лютого 2022 р., під час якої воєнно-політичне керівництво РФ вирішило силовим способом ліквідувати українську державність, умовно можна поділити на кілька етапів.

Перший етап: повномасштабне вторгнення та провал російського блицкригу (24 лютого — квітень 2022 р.)

Масований наступ російських військ на територію України розпочався одночасно з кількох напрямків: північ — Київська, Сумська та Чернігівська області; схід — Донецька, Луганська та Харківська області; південь — із окупованого Криму на Херсон — Миколаїв — Запоріжжя — Маріуполь. Практично на всіх напрямках ЗСУ чинили активний опір окупантам, які за підтримки авіації рухались колонами бронетехніки, як на параді, головними автошляхами та були налаштовані на стрімкий прорив. Союзником Росії в організації агресії проти України стала Республіка Білорусь, яка ще в листопаді 2021 р. затвердила спільну з РФ воєнну доктрину і тому надала свою територію, військові засоби і воєнну інфраструктуру для вторгнення та ведення подальших воєнних дій.

Реагуючи на російську агресію, з метою максимальної мобілізації сил та організації опору повномасштабному вторгненню, президент В. Зеленський, Верховна Рада, Кабінет Міністрів України та інші найвищі органи управління ухвалили низку важливих рішень, ключовими серед яких були: Укази Президента України «Про загальну мобілізацію», «Про утворення Ставки Верховного Головнокомандувача»; затвердження ВР України Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»; Рішення РНБО України «Про введення в

дію плану оборони України та Зведеного плану територіальної оборони України» та ін.

Потужний і підступний удар російської агресії достойно зустріли не лише ЗСУ, а й усе українське суспільство. Розпочинаючи війну проти України, путінський режим фактично став жертвою власної пропаганди, яка активно створювала та тиражувала ілюзії стосовно прихильності більшості українців до ідей та принципів «русского мира». Однак ці розрахунки на українську «лояльність» до Росії виявилися марними: реагуючи на російську агресію, українське суспільство не лише не зустріло загарбників «хлібом-сіллю», а й трансформувалось у потужний соціальний організм адаптації та спротиву. Зокрема, за даними опитування, яке провела в Україні соціологічна група «Info Sapiens» на початку березня 2022 р., більшість українців, які залишилися в межах держави, а саме — 67 % усіх громадян, зокрема 78 % опитаних чоловіків і 59 % опитаних жінок, були готові особисто чинити збройний опір для захисту країни від російської агресії⁵.

Повномасштабне вторгнення стимулювало активізацію волонтерського руху, участь у якому була для пересічних українців не лише формою та засобом виявлення своєї громадянської позиції, а й способом долучитися до відстоювання незалежності держави. За свідченнями опитування, яке провів у грудні 2022 р. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, 61 % українців долучалися до волонтерської допомоги Силам оборони України чи своїм співгромадянам: 10 % — допомагали фізичною роботою, 31 % — фінансово, а майже 20 % — і грошима, і роботою⁶. У цьому контексті дуже лаконічну й точну характеристику реакції, настроїв і позиції громадян України дав у квітні 2022 р. Секретар РНБО О. Данілов: «Жодна розвідка світу

⁵ Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. С. 27.

⁶ Опір агресору, волонтерство, обстріли інфраструктури: як повномасштабна війна вплинула на життя українців. URL: https://dif.org.ua/article/opir-agresoru-volonterstvo-obstrili-infrastrukturi-yak-povnomasshtabna-viyna-vplinula-na-zhittya-ukraintsev?fbclid=IwAR3mvi67372b0uyFptkB9FnEjH0Zh9ccAHaf5JrJP_KsZNWm02V6ncqLnM#_Toc128066177

не давала нашій країні більше ніж 21 день... Вони рахували танки, гармати, інші речі, а я казав: у нас є та зброя, про яку мало хто знає. Це — воля нашого народу до свободи. Ми боротимемося до останнього, але нікуди звідси не підемо, бо це наша земля»⁷.

Центральною подією зазначеного періоду була битва за Київ (24 лютого — 1 квітня). У планах путінського бліцкригу однією з ключових цілей було швидке захоплення столиці України. Такий стратегічний крок, за задумом російського військово-політичного керівництва, мав забезпечити виконання низки головних завдань: дестабілізувати й блокувати діяльність критично важливих центрів політичної та економічної влади; створити умови для усунення від важелів управління політичного та військового керівництва України; деморалізувати й пригнітити волю і здатність ЗСУ та українського суспільства до активного й організованого опору; створити можливості для діяльності проросійськи налаштованих політичних сил, організацій та окремих громадян, які б висловлювали підтримку окупації; вирішити проблему влади в Україні до моменту реакції на російське масштабне вторгнення інертних в ухваленні рішень світового співтовариства та міжнародних організацій. Саме тому на північному напрямку з території Білорусі та Росії на Київ війська агресора мали 12-кратну перевагу⁸.

Відповідно до планів російського командування, технічно захоплення Києва було розраховане на швидкий, неочікуваний комбінований удар сухопутних військ, авіації та десанту, що був спрямований на стрімкий прорив до центру міста та зайняття урядового кварталу. Важливу роль в обороні української столиці відіграли бої за Гостомельський аеропорт. Російське військово-політичне керівництво, намагаючись підвести реальний ґрунт під формулою «Київ за три дні»,

⁷ Данілов О. План росіян був простий — знищення Зеленського. URL: <https://web.archive.org/web/20220417172145/https://www.bbc.com/ukrainian/news-61108199>

⁸ Preliminary Lessons in Conventional Warfighting from Russia's Invasion of Ukraine: February–July 2022. URL: <https://rusi.org/explore-our-research/publications/special-resources/preliminary-lessons-conventional-warfighting-russias-invasion-ukraine-february-july-2022>; Битва за Україну. Головні події та битви за рік російсько-української війни. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/550887-bitva-za-ukrainu-glavnye-sobytiya-i-bitvy-za-god-rossiysko-ukrainskoy-voyny>

спрямувало до Гостомеля понад 30 вертольотів та елітну групу російських військовослужбовців-десантників і спецназу. Їхнє завдання полягало в захопленні аеропорту та створенні повітряного мосту з метою перекидання транспортною авіацією значних збройних сил і техніки для підтримки штурму столиці України. Битва почалася вранці 24 лютого 2022 р. і тривала майже 36 годин. Призовники Національної гвардії України за підтримки артилерійських підрозділів змогли на певний час затримати елітні російські повітрянодесантні війська, а невдовзі їм на допомогу прийшли бійці штурмових механізованих бригад і полку спеціального призначення Сил спеціальних операцій. Героїчні дії українських військових не дозволили росіянам використати аеродром як повітряний міст для швидкого захоплення столиці України, а пошкоджена під час боїв злітно-посадкова смуга не дала змоги висадитися в аеропорту основним силам противника. Хоч загроза була цілком реальною — майже тисяча російських військовослужбовців вже на початку цього дня перебувала на бортах 18 транспортних літаків Іл-76 у районі авіабази у Пскові, яка розташована за дві години польоту від Гостомеля. Політ перервано лише тоді, коли стало очевидним, що російський спецназ не зміг взяти під контроль гостомельський аеродром⁹.

Неочікувано для ворога підрозділи Сил оборони України героїчними зусиллями зуміли зупинити просування його військ на всіх напрямках: на Правобережжі в районі річок Буча та Ірпінь, на Лівобережжі на рубежі міста Бровари. З метою посилення опору російській агресії вже 24 лютого розпочалася мобілізація до лав Сил територіальної оборони, а також роздача зброї добровольчим формуванням.

Важливу роль у відсічі ворога на північному напрямку відіграла героїчна оборона міст Чернігова та Сум, а на східному — Харкова, які в складних умовах змогли вистояти, що зруйнувало плани окупантів на швидке взяття Києва.

⁹ План А провалився, плана Б не было. Как битва за Гостомель спасла Киев от оккупации. URL: <https://focus.ua/voennye-novosti/585744-bitva-za-aeroport-gostomel-klyuchevoy-moment-dlya-porazheniya-rossii>

Вже на цьому етапі війни чітко окреслились особливості бойової роботи української армії. ЗСУ поступалася ЗС РФ за чисельністю особового складу та за кількістю технічних засобів і озброєння. Українські військові з метою перехоплення ініціативи надавали перевагу асиметричним формам і методам боротьби під час бойових зіткнень; виявляли схильність до маневреності, а не до позиційності; широко застосовували БПЛА для виконання різних бойових завдань; системно та творчо використовували новітні технології та ін.

Російські війська зустріли відчайдушний опір ЗСУ та зазнали значних утрат особового складу та техніки. В умовах блокування логістичних шляхів для постачання боєприпасів та резервів військово-політичне керівництво РФ наприкінці березня ухвалило рішення про виведення військ із Київської області (на Київщині в оперативному оточенні перебували російські збройні формування в районі Приірпіння, між Макаровим і Гостомелем¹⁰). Це був крок у бік переходу від тактики блискавичної війни до війни на виснаження.

Серйозною небезпекою на початковій фазі війни на Півдні була загроза з моря, де російське командування з метою цілковитої ізоляції України від морського узбережжя планувало провести висадку тактичного десанту в Одеській і Миколаївській областях. Для нейтралізації небезпеки ЗСУ, з одного боку, укріпили свою оборону, розгорнувши берегові ракетні дивізіони для протидії десантним кораблям, з іншого — нанесли потужний удар по технічним засобам реалізації ворожих планів: 24 березня 2022 р. знищили великий десантний корабель «Саратов» і завдали значних пошкоджень десантним кораблям «Цезарь Куников» і «Новочеркасск», а 14 квітня 2022 р. потопили флагман російського Чорноморського флоту ракетний крейсер «Москва»¹¹. Проваливши плани висадки тактичного десанту, збройні сили РФ почали активно використовувати контрольовану ними

¹⁰ Пік визволення: Київщина. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vyzvoleni-regiony-materialy-do-richnyci-deokupaciyi/rik-vyzvolennya-kyivshchyna>

¹¹ Від «Саратова» до «Москви»: як змінилася тактика Чорноморського флоту Росії після втрати низки бойових кораблів. URL: <https://ua.krymr.com/a/chorne-more-krym-chornomorskyi-flot-rosii-viyna-vtraty/32362125.html>

частину акваторії Чорного моря для пуску з кораблів крилатих ракет по всій території України.

Єдиний напрямок, де російські війська мали певний успіх із перших днів, — південний. Херсон швидко захопили, і лише на підступах до Миколаєва ворог зіштовхнувся із серйозним опором. У складну ситуацію потрапив Маріуполь: під час наступально-штурмових дій противника, що чисельно переважав, на середину березня 2022 р. місто було оточено, але бої продовжувалися. Організатором і ядром українського опору були бійці полку «Азов». Намагаючись остаточно оволодіти Маріуполем, російські війська почали використовувати проти захисників міста практично весь наявний у них арсенал — від танків та артилерії до авіації. Такі дії агресора призвели до масової загибелі цивільного населення та тотального руйнування міста. За оцінкою ООН, у Маріуполі пошкоджено або зруйновано до 90 % житлових багатоповерхових будинків та до 60 % приватного житла. Прикладом людиноненавистницького ставлення окупантів до цивільного населення міста є смертоносний авіаудар російської авіації по драматичному театру Маріуполя, який завдано 16 березня 2022 р. У середині театру ховалися сотні людей, на будівлі був напис «ДІТИ», який було чітко видно з висоти польоту¹². У результаті російських обстрілів і бомбардувань у місті загинуло близько 22 тис. мирних жителів¹³.

Наприкінці квітня 2022 р. єдиним місцем спротиву підрозділів ЗСУ, які героїчно вели оборону, залишався комплекс «Металургійного комбінату «Азовсталь»». Але чисельна та технічна перевага була на боці ворога, тому 17 травня Президент України наказав командирам підрозділів Сил оборони України зберегти життя особовому складу. 20 травня територію комплексу «Азовсталь» зайняли російські війська. Оборона Маріуполя тривала 86 днів, 82 з яких у повному оточенні. Вона дала змогу відтягнути на себе частину найбільш боєздатних під-

¹² Верховный комиссар представила Совету по правам человека обновленную информацию о ситуации в Мариуполе, Украина. URL: <https://www.ohchr.org/ru/statements/2022/06/high-commissioner-updates-human-rights-council-mariupol-ukraine>

¹³ Оборона Маріуполя: ЗСУ знизили щонайменше 6500 заробників. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3529986-oborona-mariupola-zsu-znisili-sonajmense-6-500-zagarnbnikiv.html>

розділів ворога, що унеможливило їхнє застосування на інших напрямках. Обороняючи Маріуполь, українські захисники стримували, за різними оцінками, від 10 до 18 тис. російських військових¹⁴. На думку фахівців, саме це (разом з ефективною обороною Чернігова і Сум) допомогло ЗСУ втримати Київ і не дати окупантам перекинути додаткові сили на Запоріжжя.

Отже, вже на початковому етапі російського повномасштабного вторгнення (24 лютого — квітень 2022 р.) зірвано плани Росії щодо швидкої перемоги внаслідок блискавичної війни та нейтралізовано ініціативу ворога. Ключовою подією цього періоду стала оборона Києва, яка не дала агресору можливості дестабілізувати та вивести з ладу центральні державні органи управління і зменшити здатність ЗСУ та українського суспільства до активного й організованого опору. Важливу роль у тому, що вистояла українська столиця, відіграв героїчний захист Харкова, Чернігова, Сум, Миколаєва, Маріуполя та інших населених пунктів України. У результаті потужного опору Сил оборони України в лютому — квітні 2022 р. війська РФ, не досягнувши швидкого бажаного успіху, змушені були відійти, перегрупуватися та суттєво змінити тактику ведення війни.

Другий етап: стратегічна оборона та підготовка українського контрнаступу (травень — серпень 2022 р.)

Російським військам не вдалося реалізувати свій план блискавичної війни та швидкого захоплення України, відтак війна набула затяжного характеру з тенденцією переходу у «війну на виснаження». Саме в такому контексті варто сприймати дії Кремля, який віддав наказ про відведення військ зі значної території України. Це дало йому змогу зберегти та сконцентрувати сили; організувати для продовження наступальних дій перегрупування та поповнення задіяних в агресії Збройних сил РФ; суттєво зменшити кількість операційних

¹⁴ Битва за Україну. Головні події та битви за рік російсько-української війни. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/550887-bitva-za-ukrainu-glavnye-sobytia-i-bitvy-za-god-rossiysko-ukrainskoy-voyny>

напрямоків активних бойових дій (на Сході в межах північної частини Харківської, Донецької та Луганської областей; на Південному Заході — на території південної частини Миколаївської, Херсонської, Запорізької областей). Крім того, з метою поповнення особового складу російської армії в липні 2022 р. в Росії розпочато приховану мобілізацію. На означеному етапі основним завданням противника був вихід на адміністративні кордони Донецької та Луганської областей з можливістю подальшої окупації територій України, саме тому основні його сили були сконцентровані на Северодонецькому, Авдіївському, Новопавлівському та Лиманському напрямках.

У цей період російські війська суттєво змінили свою тактику: вони більше не намагалися здійснювати глибокі прориви, а почали вести наступальні дії, використовуючи свою перевагу в артилерії, повільно розчищаючи собі шлях масованими артобстрілами. Зміна підходів до ведення бойових дій та значна концентрація сил російської армії на східному напрямку в травні 2022 р. дала певні результати: ворог захопив Кременну, Попасну, Рубіжне та Світлодарськ. Окупанти були націлені на масштабне оточення військ ЗСУ на Сході. Наприкінці травня збройні сили РФ розпочали штурм Северодонецька. Оборона міста тривала з перемінним успіхом: спочатку ворог зміг штурмовими діями дійти до центру міста, а потім його відкинули на околиці. Маючи на меті створення оперативного плацдарму на правобережжі ріки Сіверський Донець для оточення територій, що прилягають до Северодонецька та Лисичанська, російські війська здійснили 8 спроб форсування в районі Білогорівки, Дронівки та Серебрянки, які закінчилися невдало, зі значними втратами в особовому складі та техніці. Намагаючись переломити ситуацію, ворожі збройні сили почали застосовувати тактику масованого артилерійського вогню, витрачаючи до 70 тис. тон боєприпасів на добу, що призвело до цілковитого руйнування міської інфраструктури, опорних пунктів та оборонних рубежів ЗСУ¹⁵. Наприкінці червня українські

¹⁵ Розширений коментар таблиці історичної періодизації третього періоду російсько-української війни. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2023/01/18/Inform.materialy.HSH-ZSU.18.01.2023.pdf>

війська з метою уникнення оточення здійснили вимушений відступ з Северодонецька, а на початку липня — з Лисичанська.

Против російських військ наприкінці травня 2022 р. через державний кордон на півночі Луганської області та вихід у тил підрозділів ЗСУ в районі Старобільська зумовив захоплення міста Лимана, що дало можливість обстрілювати Слов'янськ та автошляхи на Бахмут. У цей час ворог мав і інші тактичні успіхи: на Авдіївському напрямку в серпні зайняв Піски, а на Новопавлівському — захопив частину Мар'їнки.

Утім, героїчна оборона Северодонецька та Лисичанська, активні дії ЗСУ на Авдіївському, Новопавлівському й Лиманському напрямках зумовили значні втрати в лавах російської армії як у живій силі, так і в техніці, що не дало їм змоги розвинути успіх. Це, з одного боку, спричинило помітне зниження інтенсивності російського наступу, з іншого — продиктувало необхідність проведення в Росії додаткової мобілізації та змусило напружитися російський воєнно-промисловий комплекс із метою поповнення резервів.

У період з травня до червня 2022 р. активізувався рух опору на окупованих територіях Запорізької, Херсонської, Луганської та Донецької областей. Формами дій українських партизан були диверсійна та розвідувальна діяльність, атаки на окупантів і колаборантів, розклеювання листівок із закликами до опору російській агресії.

Важливою подією цього періоду війни стало відновлення контролю ЗСУ над островом Зміїний. Після потоплення ракетного крейсера «Москва» острів став ключовим стратегічним опорним пунктом у протиповітряній обороні угруповання російського флоту в північно-західній частині Чорного моря. Наприкінці червня ЗСУ здійснили масовані авіаційні й артилерійські удари по острову, що змусило противника покинути його. Відновлення Україною контролю над островом Зміїний дало можливість ЗСУ використовувати ударні безпілотики в акваторії Чорного моря. Це суттєво ускладнило дії російського флоту; фактично зробило неможливою висадку тактичного морського десанту в Одеській та Миколаївській областях; сприяло розблокуванню українських морських портів і виконанню «зернової угоди».

Отже, на другому етапі російського повномасштабного вторгнення (травень — серпень 2022 р.) ворог перегрупувався, змінив тактику ведення бойових дій, сконцентрував основні зусилля на виході до адміністративних кордонів Донецької та Луганської областей з можливістю подальшої окупації територій України. Українські війська бачили основну мету в тому, щоб зберігати свої сили, готуватися до контрнаступальної операції, максимально наносити удари по живій силі та техніці противника. Характер бойових дій набув затяжного характеру з тенденцією переходу у «війну на виснаження».

Третій етап: перший український контрнаступ (вересень — грудень 2022 р.)

Основні бойові дії відбувалися на Сході (Харківська, Луганська, Донецька області) та Південному Заході (східна частина Миколаївської, південно-східна частина Херсонської, західна частина Запорізької областей). Особливості цього періоду війни: скорочення лінії фронту (Кремль ухвалив рішення про виведення російських військ із правого берега Дніпра); втрата агресором стратегічної ініціативи в бойових діях (уповільнення наступальних операцій ЗС РФ, значні втрати в живій силі та техніці, часті зміни в командному складі); застосування російським військово-політичним керівництвом радикальних заходів із метою збереження своїх позицій на окупованих територіях України (юридичне оформлення анексії тимчасово окупованих територій Донецької, Луганської, Херсонської і Запорізької областей України; проведення часткової мобілізації в РФ та мобілізації населення на тимчасово окупованих територіях України; посилення терору проти мирного населення окупованих областей).

На вересень 2022 р. в результаті виснажливих боїв за Северодонецьк і Лисичанськ та продовження штурмових дій у Донецькому напрямку російські війська фактично вичерпали свої наступальні резерви. Очікуючи удару у відповідь, під впливом вдало проведеної українською стороною інформаційно-психологічної операції ворог сконцентрував свої основні сили на Херсонському напрямку. За таких обставин ЗСУ 5 вересня неочікувано розпочали наступальну операцію

в Харківській області, що фактично призвело до обвалу російського фронту на цьому напрямку. У результаті швидкої та масштабної атаки в Слобожанському операційному районі просування українських військ склало до 145 км, було звільнено до 11500 км² окупованої території та визволено до 500 населених пунктів¹⁶.

Від 29 серпня 2022 р. ЗСУ почали імітувати активізацію дій на Херсонському напрямку. Насправді, на початковому етапі українського контрнаступу цей удар відволік увагу противника і лише в середині вересня після досягнення успіху на Харківському напрямку він отримав імпульс і розгорнувся з повною силою. Його розширенню та інтенсивності сприяло те, що напередодні високоточними ударами реактивних систем залпового вогню HIMARS, які напередодні передали США, українські війська знищили значну частину живої сили, техніки, боєприпасів і паливно-мастильних матеріалів, що були сконцентровані на тимчасово окупованій території правобережжя Херсонської області для протидії ймовірному наступу ЗСУ. Херсонська наступальна операція мала наслідками визволення м. Херсона; просування частин українських військ до 40 км; деокупацію території площею до 5700 км² та звільнення до 211 населених пунктів¹⁷. Під тиском обставин, мотивуючи свої дії необхідністю збереження живої сили та техніки, воєнно-політичне керівництво Росії в листопаді 2022 р. ухвалило рішення про відведення військ за рубіж р. Дніпро.

Контрнаступальні операції ЗСУ в Харківській і Херсонській областях стали фактично першими масштабними оперативними успіхами українських військ з весни 2022 р. Від окупації звільнено значні території; визволено Херсон; ворог утратив основну логістичну лінію постачання північного флангу фронту (Вовчанськ — Бурлук — Куп'янськ); деокупація Ізюма суттєво ускладнила можливості російського наступу на Донбасі — на Слов'янськ та Краматорськ; на

¹⁶ Розширений коментар таблиці історичної періодизації третього періоду російсько-української війни. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2023/01/18/Inform.materialy.HSH-ZSU.18.01.2023.pdf>

¹⁷ Розширений коментар таблиці історичної періодизації третього періоду російсько-української війни. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2023/01/18/Inform.materialy.HSH-ZSU.18.01.2023.pdf>

Херсонському напрямку противник був змушений відійти за Дніпро. На піку свого наступу в березні 2022 р. російські війська окупували близько 27 % українських земель. Станом на грудень 2022 р. Сили оборони України звільнили близько 54 % території, захопленої з початку повномасштабного вторгнення; під контролем Росії залишилося лише близько 18 % міжнародно визнаних територій України¹⁸.

На цьому етапі важливими воєнно-психологічними факторами війни стали пошкодження вибухом у жовтні 2022 р. Кримського моста, що був не лише значущою ланкою в логістичному ланцюжку постачання південного угруповання російських військ, а й своєрідним символом окупації, та атака українськими дронами кораблів Чорноморського флоту, що перебували на стоянці в Севастопольській бухті.

Оцінюючи ситуацію, що склалась на російсько-українському фронті, частина західних військових експертів називала успіх ЗСУ під Харковом потенційним переломним моментом війни, вказуючи на перехоплення Україною якщо не стратегічної, то оперативної ініціативи. Інша частина західних фахівців стверджувала, що про перелом у війні говорити рано; Росія ще не переможена і зберігає значний потенціал для агресії; крім того, успішні дії ЗСУ можуть зумовити подальшу ескалацію конфлікту — РФ руйнуватиме цивільну інфраструктуру України та застосовуватиме килимові бомбардування міст¹⁹.

Отже, на третьому етапі російського повномасштабного вторгнення (вересень — грудень 2022 р.), коли ворог фактично вичерпав свої наступальні резерви в попередніх боях, ЗСУ провели контрнаступальну стратегічну операцію: спочатку неочікувано для ворога розгорнули наступ на Харківському напрямку, а потім, досягнувши успіху, нанесли удар на Херсонському. Під час операції деокуповано значну частину українських земель; знищено велику кількість живої сили та техніки противника. Надзвичайно важливо, що в процесі контрнаступу Сили оборони України на певний час перехопили стра-

¹⁸ Defence Secretary oral statement on war in Ukraine. URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/defence-secretary-oral-statement-on-war-in-ukraine>

¹⁹ Смирнов С. Что будет после поражения под Харьковом. URL: <https://thebell.io/chto-budet-posle-porazheniya-pod-kharkovom>

тегічну ініціативу у веденні бойових дій. Адже саме боротьба за ініціативу — один із головних пріоритетів у збройному протистоянні, особливо коли воно відбувається на багатокілометровому фронті, де сторони не мають значної суттєвої переваги один над одним в особовому складі та техніці. Це пояснюють тим, що сторона, яка володіє ініціативою, може обирати напрям чергового удару, а сторона, що її втратила, — губитися в здогадках щодо часу й місця основної атаки; розпорошує резерви, розтягуючи їх по всій лінії фронту та може лише реагувати на дії супротивника.

Четвертий етап: позиційна війна зі спробами російського наступу (січень — травень 2023 р.)

Реакцією Росії на успішне проведення Харківської та Херсонської наступальних операцій ЗСУ стало: виведення військ із Херсона, що значно скоротило лінію фронту, яку російські окупаційні війська мали утримувати; здійснення масштабного перегрупування сил; вживання активних дій щодо переведення економіки на військові рейки; проведення часткової мобілізації, масштабна розконсервація резервної техніки; залучення до бойових дій найманців з-поміж ув'язнених та ін. Такі зусилля дали змогу противнику створити резерви, провести ротацію сил і певною мірою відновити свій бойовий потенціал, що змусило українські війська перейти до стратегічної оборони. На цьому етапі в основі планів Кремля було два завдання — остаточне оволодіння територіями Донецької й Луганської областей і втримання під своїм контролем тимчасово окупованих частин Херсонської та Запорізької областей. Саме тому основні зусилля російських військ були зосереджені на Куп'янському, Лиманському, Бахмутському, Авдіївському та Новопавлівському напрямках.

Наприкінці січня 2023 р. Росія розпочала наступ, який спланувала не як потужний удар на одній ділянці фронту, а як серію окремих активних дій по лінії з півночі на південь від Луганщини до Донеччини. Масовані штурмові атаки російські війська намагалися здійснювати насамперед у районах Вугледара, Мар'їнки, Авдіївки, Бахмута, вважаючи що оволодіння цими містами відкриває шлях до центральної

та західної частини Донбасу, який є одним із найважливіших для економіки регіоном України. Одночасно ворог активізувався і на Луганщині, де намагався прорвати оборону позицій ЗСУ в околицях Кременної, Сватового та Білогірівки.

Масштабне поповнення лав російської армії живою силою та технікою зумовило захисну тактику ЗСУ, яка в цей час була спрямована на стримування російських атак і виснаження їх наступального потенціалу, запасу боєприпасів з метою перехоплення навесні (коли прибуде закордонна техніка та будуть сформовані й навчені нові резервні сили) стратегічної ініціативи.

У цьому контексті знаковими стали оборона Бахмута, Соледача, Вугледара та Авдіївки, де активні бойові дії розпочалися ще в середині жовтня 2022 р. У результаті запеклих боїв 25 січня 2023 р. російські війська, спираючись на перевагу в авіації, ракетних військах та артилерії, змогли захопити Соледар. Однак ворог зазнав суттєвих утрат, які дорівнюють утратам Збройних сил РФ у двох чеченських війнах²⁰. Не дали особливого успіху російським військам і тритижневі бої під Вугледаром, названі найбільшою танковою битвою за всю війну, які закінчилися для них великими втратами, але не призвели до захоплення міста. Лише за тиждень на початку лютого 2023 р. ворог утратив на Вугледарському напрямку 130 одиниць бронетехніки²¹.

Складною була ситуація навколо Бахмута. Зі стратегічного погляду битва за місто для російської армії не мала особливого сенсу, адже навіть у разі успіху це не давало противнику серйозних переваг для подальшого наступу, оскільки після ймовірного захоплення Бахмута, вони впиралися в ще потужнішу лінію оборони Краматорськ — Слов'янськ. Але, намагаючись виконати наказ Путіна щодо цілковитого захоплення Донецької області, російські війська, зазнаючи

²⁰ Збройні конфлікти за участю росії з 1991 року до повномасштабного вторгнення в Україну // Центр протидії дезінформації при РНБО України. — 2022, 6 серпня. URL: https://cpd.gov.ua/main/czpd_analizuye-6.

²¹ «Великий наступ» під Вугледаром: лише за тиждень знищено 130 одиниць бронетехніки РФ. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/02/13/7389085/>

значних утрат, продовжували штурмувати Бахмут. Друга причина нескінченних штурмів міста полягала в тому, що для російської сторони воно було не так реальною воєнною метою, як засобом утримання ініціативи у війні, оскільки гранично інтенсивні атаки під Бахмутом часто різко контрастували з певним затишшям на інших ділянках фронту.

До березня 2023 р. спроби російського наступу не досягли суттєвого прогресу в Бахмуті та загрузли в українській обороні під Авдіївкою та Вугледаром. За підрахунками Міністерства оборони Великої Британії, під час штурму Бахмута російські війська за кожні 48 см захопленої території втрачали одного солдата вбитим або пораненим²².

На зазначеному етапі в Південно-Західній операційній зоні відбувалися позиційні бої, під час яких противник намагався не допустити просування ЗСУ на лівий берег р. Дніпро; забезпечити контроль над акваторіями Азовського та північно-східної частини Чорного морів; накопичити резерв для наступу на Запорізькому напрямку. За оцінками експертів, російські війська діяли на цій ділянці фронту за формулою «підготовка до оборони з можливістю переходу в наступ»²³.

Ще однією особливістю четвертого етапу протистояння були намагання сил противника поєднувати спроби наступальних бойових дій з масованими ракетними ударами по об'єктах критичної інфраструктури України. Хворобливо реагуючи на успішні українські контрнаступальні операції в Харківській та Херсонській областях, російське воєнно-політичне керівництво ще з вересня 2022 р. почало активно застосовувати тактику масованих ракетних і артилерійських обстрілів критичної цивільної інфраструктури України. Подібні дії мали на меті в умовах зимових холодів позбавити українське суспільство електрики, тепла та води, і в такий спосіб примусити його до

²² Міноборони Британії: У Бахмуті за кожні захоплені 48 см Росія втрачала одного солдата. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/06/11/7406370/>

²³ Воєнно-історичний опис російсько-української війни (січень 2023 року). URL: https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2023/04/11_воєнно-історичний_опис_Січень_2023.pdf

укладення миру на російських умовах. Втім, Росії через обстріли критичної інфраструктури України так і не вдалося досягнути своїх цілей. Попри те, що на початок квітня 2023 р. вона випустила по українській території майже 5000 ракет різної дальності загальною вартістю 16 млрд доларів, Україна не лише не пішла на підписання мирної угоди, яка б передбачала втрату територій, а й відновила експорт електроенергії до країн Європи²⁴.

Вже на цьому етапі відчувалося, що «війна на виснаження» суттєво фінансово й матеріально ослаблює Росію. За підрахунками британських експертів, лише в 2022 р. під час боїв проти ЗСУ російські окупанти випустили до 10 млн артилерійських снарядів (при тому, що за рік у самій Росії їх виробляли лише до 1 млн одиниць). За 16 місяців війни Збройні сили РФ втратили 2500 танків, а на рік російський ВПК міг виробляти близько 200 одиниць²⁵.

Отже, на четвертому етапі російського повномасштабного вторгнення (січень — травень 2023 р.) розпочалася позиційна війна. На його початку Росія провела часткову мобілізацію, здійснила масштабну розконсервацію резервної техніки, інтенсивно перевела економіку на військові рейки, значно скоротила лінію фронту. Це дало змогу агресору певною мірою відновити свій бойовий потенціал і змусити ЗСУ перейти до стратегічної оборони, яка була спрямована на стримування значно чисельніших у живій силі та техніці російських військ і виснаженні їх наступального потенціалу. Характерними рисами російсько-українського фронту в цей час були висока динамічність бойових зіткнень, локальність наступальних дій, значний рівень виснаження сил для обох сторін, що брали участь у протистоянні. Певною мірою на перебіг війни вплинула затримка надходження в Україну окремих видів західного озброєння, передусім бронетехніки і боеприпасів, що стримувало можливості контратакувальних дій ЗСУ.

²⁴ Україна знову продаватиме електроенергію в Європу. Чому це свідчить про провал планів Кремля URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-65220212><https://www.bbc.com/ukrainian/news-65220212>

²⁵ За год войны в Украине армия Путина «сильно потрепалась»: в Британии озвучили статистику потерь ВС РФ. URL: https://www.dialog.ua/war/276852_1688523595

П'ятий етап: другий український контрнаступ (від червня 2023 р.)

Український контрнаступ розпочався на південному сході в п'яти напрямках 04 червня 2023 р. практично за кілька днів до річниці висадки союзних військ у Нормандії (1944 р.), яка сприяла звільненню Європи від нацистів. Намагаючись протидіяти ЗСУ, окупанти вже 6 червня підірвали греблю Каховської гідроелектростанції. Терористичний акт, який скоїла Росія, мав на меті виконання кількох завдань: недопущення проведення наступу українських військ і звільнення окупованих територій на лівобережній частині Херсонської області; зменшення кількості можливих варіантів і напрямків контрнаступу ЗСУ та звуження їх географії; зниження морального духу Сил оборони України й українського суспільства; вивільнення необхідних резервів для їх перекидання на Запорізький і Бахмутський напрямки; відволікання частини сил і ресурсів українських військ на ліквідацію техногенної катастрофи. Характеризуючи факт і наслідки дій російських збройних сил, депутатка Європарламенту Віола фон Крамон зазначила: «Цей терористичний акт, цей підрив Каховської дамби був найбільш руйнівним актом, який тільки міг статися. І особливо ті довгострокові загрози, довгострокова шкода, є такою ж серйозною, як і у випадку з ядерним радіаційним забрудненням»²⁶. За оцінками експертів, станом на жовтень 2023 р. у результаті знищення російськими агресорами греблі Каховської ГЕС Україні завдано збитків на загальну суму майже 14 млрд доларів²⁷.

Розпочавши контрнаступ, Збройні сили України пішли розвідкою боєм, що мало на меті зондування та випробування міцності російської оборони. Саме тому українське командування віддало перевагу не масштабному, масованому, одиночному удару, а використало

²⁶ Шкода від підриву Каховської ГЕС така, як від атомної бомби, — євродепутатка фон Крамон. URL: https://censor.net/ua/news/3450940/shkoda_vid_pidryvu_kahovskoyi_ges_taka_yak_vid_atomnoyi_bomby_yevrodeputatka_fon_kramon

²⁷ Підрив Каховської ГЕС: збитки сягнули \$14 млрд. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4632347-pidryv-kakhovskoi-hes-zbytky-siahnuly-14-mlrd>

тактику невеликих за масштабом, але численних «уколів» по всій довжині фронту. Така тактика, з одного боку, дала змогу виявити найслабше місце в обороні супротивника, з іншого — дезорієнтувала російські війська, змушувала їх розпорошувати живу силу та техніку або ж переміщати наявні ресурси для блокування ймовірних загроз. На початковому етапі контрнаступу ЗСУ зіткнулися з ешелонованою на значну глибину російською обороною, що включала кілька оборонних ліній, фортифікаційні інженерні споруди, багатокілометрові траншеї (далося зважити те, що після успішних для України Харківської та Херсонської операцій західні партнери почали зволікати зі швидким постачанням необхідної зброї; а Росія використала 9 місяців для зміцнення своїх позицій). За оцінкою OSINT — спільноти DeepState, російські війська загалом створили на окупованих територіях понад 6000 км інженерно-фортифікаційних споруд, які проходять по Запорізькій, Донецькій, Луганській, Херсонських областях, а також у Криму (1869 км у Запорізькій, 1865 км у Донецькій, 1140 км у Луганській, 886 км у Херсонській та 265 км на окупованому півострові). І це лише перелік активних фортифікацій, без урахування того, що ворог створив за часи АТО та ООС. З огляду на те, що довжина активного фронту зараз складає 1500 км, то на кожний умовний її кілометр, за підрахунками OSINT — спільноти DeepState, припадає близько 4 км укріплень²⁸.

Під час контрнаступу Збройних сил України дедалі відчутнішими ставали гострий дефіцит сил і засобів прикриття з повітря українських військ від дій ворожої військової авіації та безпілотників (за оцінкою Головнокомандувача ЗСУ В. Залужного, українські війська вступили у війну, маючи на озброєнні 120 тактичних літаків, з яких лише 40 були визнані технічно придатними до використання, і 33 зенітними ракетними дивізіонами середньої та малої дальності, з яких лише 18 мали повністю справну техніку²⁹).

²⁸ Ворог створив 6000 км укріплень на окупованих територіях України. URL: https://defence-ua.com/news/vorog_stvoriv_6000_km_ukriplen_na_okupovanih_teritorijah_ukrajini-13576.html

²⁹ Zaluzhnyi V. MODERN POSITIONAL WARFARE AND HOW TO WIN IN IT. URL: https://infographics.economist.com/2023/ExternalContent/ZALUZHNYI_FULL_VERSION.pdf

Ще однією серйозною проблемою контрнаступу для ЗСУ стала необхідність подолання значної кількості мінних полів супротивника, які на особливо важливих напрямках мали високу щільність і досягали глибини 15-20 км³⁰. Для їх розмінування в українських військових було недостатньо технічних засобів (Україна перед контрнаступом отримала менше 15 % від усього саперного й інженерного обладнання, яке просила в західних партнерів³¹). Такий стан справ призводив до того, що наступальні дії ЗСУ відбувалися зі значними труднощами та великими втратами техніки й особового складу.

Негативно впливала на контрнаступ і відсутність бойового досвіду в частини військових формувань (наприклад, 70 % військовослужбовців 47-ї бригади, яка вела контрнаступ і була оснащена новітнім західним озброєнням, вступили в бій без бойового досвіду³²).

Перебіг українського контрнаступу ускладнювався і дуже стриманою позицією союзників, особливо США, у сфері постачання зброї, яка знайшла вияв у обіцянках, а не в реальному та своєчасному постачанні літаків F-16 та далекобійних ракет ATACMS. Причини таких дій схарактеризував один із «лідерів думок» у таборі американських демократів, тричі лауреат Пулітцерівської премії Томас Фрідман, який у статті в «The New York Times» наприкінці червня 2023 р. акцентував: «Хоч би як я ненавидів Путіна, я ненавиджу хаос ще більше. Коли велика держава розпадається на частини, її важко зібрати наново. Ядерна зброя і злочинність, які можуть виплеснутися з Росії, що розпалася, змінять світ... Путін узяв у заручники весь світ. Якщо він переможе, російський народ програє. Але якщо він програє, а його наступником стане хаос, програє весь світ»³³. Отже, дозованість і стриманість Заходу

³⁰ Zaluzhnyi V. MODERN POSITIONAL WARFARE AND HOW TO WIN IN IT. URL: https://infographics.economist.com/2023/ExternalContent/ZALUZHNYI_FULL_VERSION.pdf

³¹ The biggest obstacle to Ukraine's counteroffensive? Minefields. URL: https://www.washingtonpost.com/world/2023/07/15/ukraine-war-russia-mines-counteroffensive/?fbclid=IwAR3hI6Wdbmo_yMAY6FvJl9Of3kyc3cfDy3Uk0qnIgYR_vqtwpZu9REy6UzQ

³² Розбіжності із США. WP про провал контрнаступу. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4645523-rozbizhnosti-iz-ssha-WP-pro-proval-kontrnastupu>

³³ Thomas L. Friedman What Happens to Putin Now? URL: <https://www.nytimes.com/2023/06/27/opinion/putin-russia-ukraine.html>

в постачанні Україні зброї була зумовлена не так боязню української перемоги, як непрогнозованими наслідками поразки Путіна.

За цих обставин головнокомандувач ЗСУ В. Залужний кардинально змінив тактику ведення контрнаступу: не вводив у бій резерви, а скоротив інтенсивність атак, почав активніше наносити удари по логістиці ворога та посилив процес знищення російської артилерії — як польової, так і реактивної під час контрбатареїної боротьби. У результаті українським воїнам вдалося лише за червень 2023 р. знищити рекордну кількість ворожої техніки: 688 ворожих артилерійських систем, що еквівалентно десяти російським артилерійським бригадам³⁴, а саме артилерія складає 90 % усієї вогневої могутності Росії в цій війні³⁵.

На початку липня 2023 р. Сили оборони України активно проводили наступальні операції з метою звільнення окупованих армією РФ територій країни на фронті довжиною понад 1200 км у п'ятих областях — Херсонській, Запорізькій, Донецькій, Луганській та Харківській³⁶. За підрахунками аналітиків американського Інституту вивчення війни (ISW), Сили оборони України за 5 тижнів контрнаступу звільнили стільки само території, скільки російські війська захопили за півроку (з 1 січня 2023 р. Збройні сили РФ взяли під контроль лише 282 км² на всьому театрі бойових дій, а з початку контрнаступу українських військ приблизно 253 км² території України деокуповано³⁷).

У протистоянні з ворогом Сили оборони України демонстрували винятковий героїзм і самопожертву. За 500 днів повномасштабної російсько-української війни майже 50 тис. українських воїнів відзначені

³⁴ До пекла відправилися 10 артилерійських бригад і не тільки: рекордні втрати окупантів за червень. URL: https://24tv.ua/rekordni-vtrati-rosiyi-za-cherven-2023-svizhi-tsifri-po-vtratah_n2345161

³⁵ На грани гениальности: Залужный решил первый кризис сражения, ВСУ подошли к главной полосе обороны РФ. URL: https://www.dialog.ua/opinion/276847_1688500238

³⁶ З початку літнього контрнаступу Сили оборони звільнили близько 300 квадратних кілометрів — Воллес. URL: <https://suspilne.media/515991-z-pochatku-litnogo-kontrnastupu-sili-oboroni-zvilnili-blizko-300-km2-volles/>

³⁷ Russian Offensive Campaign Assessment, July 10, 2023. URL: <https://www.understandingwar.org/backgroundunder/russian-offensive-campaign-assessment-july-10-2023>

державними нагородами, 298 українців і українок отримали найвище звання — Героя України³⁸.

26 липня 2023 р. українські війська розгорнули інтенсивну механізовану наступальну операцію в західній частині Запорізької області в напрямку Оріхова та прорвали російські оборонні позиції на північний схід від цього населеного пункту. Так розпочалася нова фаза контрнаступу, під час якої Сили оборони України наприкінці липня — на початку серпня провели серію наступальних операцій на Бердянському, Мелітопольському та Бахмутському напрямках. Намагаючись протидіяти українському натиску, російські війська в цей час неодноразово робили спроби перехопити ініціативу, атакуючи на Куп'янському напрямку та вздовж ліній Сватово — Кременна та Авдіївка — Донецьк. Характерно, що під час контрнаступу українські війська, які не мали переваги в повітрі, чисельності військ і техніки, послідовно дотримувалися тактики асиметричності, використовуючи прийоми та методи оточення, маневрів і засідок, а не прямих лобових атак на відміну від сумнозвісних російських «м'ясних штурмів». На початку серпня 2023 р. Сили оборони України пройшли першу з трьох ліній російської оборони і вийшли на другу в районах населених пунктів Старомайорське, Оріхів та Роботине³⁹.

Важливим фактором контрнаступу стало створення далекобійного «вогневого кулака» ЗСУ завдяки поставленим західним ракетно-артилерійським системам. У його основі максимальна автоматизація, новітні цифрові розробки для артрозвідки й автоматизованих систем управління вогнем і засобів контрбатареїної боротьби. Саме тому на ракетні війська та артилерію припадала абсолютна більшість, іноді до 90 % вогневого ураження сил і засобів противника⁴⁰.

³⁸ Зеленський назвав кількість тих, хто отримав відзнаку Героя України. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4605227-zelenskyi-nazvav-kilkist-tykh-khto-otrymav-vidznaku-heroia-ukrainy>

³⁹ «Первая линия обороны РФ прорвана в трех местах, ВСУ бьются на основной», — экс-командир «Айдара» Дикий. URL: https://www.dialog.ua/opinion/278695_1691505856

⁴⁰ У ЗСУ заявили, що далекобійний «вогневий кулак» заважає РФ вести контрбатареїну боротьбу. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/6/7422941/>

Аналізуючи розгортання українського контрнаступу, представник Головного управління військової розвідки України В. Скібіцький зазначив: «Загалом, філософія ведення нинішньої визвольної війни проти росіян, яку сповідують командувачі Сил безпеки та оборони України, полягає в тому, що ми, на відміну від нашого ворога, цінуємо своїх солдатів. Наші дії на полі бою спрямовані на те, щоб знекровити противника — перерізати шляхи постачань, знищити склади з озброєнням, перемогти в контрбатарейних баталіях, знищити їхні засоби розвідки та ППО». І додав, що найважливішими елементами українського контрнаступу «є не так швидкість, як несподіваність та точність удару»⁴¹.

Саме такими несподіваними й точними на початку серпня 2023 р. були: нанесення серії ударів з повітря та морських безпілотників по російській логістичній і портовій інфраструктурі в окупованому Криму та російській військово-морській базі в Новоросійську; враження російських суден — великого десантного корабля «Оленегорский горняк» та нафтового танкера SIG, який транспортував паливо для російських військ; пошкодження внаслідок ракетного удару двох ключових автомобільних мостів вздовж найважливіших російських наземних ліній зв'язку (GLOCS), що з'єднують окупований Крим і окуповану Херсонську область та ін.

Виснажливе російсько-українське протистояння з численними боями високої інтенсивності зумовило наприкінці літа 2023 р. значне ослаблення бойового потенціалу обох сторін. За цих обставин динаміку бойових дій визначали три фактори: наявність незадіяних резервів; здатність до нестандартних маневрів і рішень; можливість поповнити свій воєнний потенціал унаслідок зовнішньої допомоги. Шукаючи вихід зі становища та намагаючись стримати український наступ на південній і південно-східній ділянках фронту, російське командування в другій половині серпня сконцентрувало на Лима-

⁴¹ Генерал Вадим Скібіцький, Військова розвідка України, про український наступ, російську військову пропагандистську машину, шанси ядерної війни та темне майбутнє російської держави. URL: <https://civilmedia.mk/eksklyuzivno-general-vadim-skibitskij-vijskova-rozvidka-ukrayini-pro-ukrayinskij-nastup-rosijsku-vijskovu-propagandistsku-mashinu-shansi-yadernoy-i-vijni-ta-temne-majbutnye-rosijskoyi-derzhavi/>

но-Куп'янському напрямку найбільш боєздатні формування (близько 110 тис. військ) і спробувало перехопити ініціативу внаслідок використання поетапної тактики: а) «вогняного валу» (40 тис. артилерійських снарядів на взяття ротного опорного пункту); б) атак укомплектованих в'язнями загонів «Шторм-Z»; штурмів регулярних підрозділів Збройних сил РФ⁴². Однак навіть масштабне залучення резервів і концентрація сил не дали можливості російським військам досягнути успіхів.

На початку осені інтенсивність бойових дій на лінії російсько-українського фронту залишалася високою. У цей час дедалі чіткіше окреслилися плани й наміри супротивників. Українські Збройні сили сконцентрувалися для наступальних дій на Маріупольському й Мелітопольському напрямках, метою яких був вихід на рубежі Азовського побережжя (Бердянськ, Маріуполь) та Криму (Токмак, Мелітополь). Також із метою відволікання й сковування сил противника ЗСУ здійснювали контрнаступальні дії в районі Бахмута, завдавали ударів по морських цілях і військових об'єктах на території окупованого Криму й окремих регіонів Росії. Натомість Збройні сили РФ були сконцентровані на активній обороні південної та південно-східної ділянок фронту, а також на контрнаступальних діях на північно-східному і східному напрямках (Куп'янськ — Сватове — Кременна, Авдіївка — Донецьк)⁴³.

На початку жовтня російські війська в черговий раз спробували перехопити ініціативу та, сконцентрувавши ударний кулак, 10 жовтня розгорнули операцію проти Авдіївського укріпрайону. Армія РФ планувала розпочати штурм Авдіївки ще 7 жовтня, у день народження Путіна, але з різних причин наступ окупантів розпочався лише через кілька днів. Можливо, однією з таких причин затримки «демонстрації сили» могла стати 16-та зустріч Контактної групи з питань оборони України у форматі Рамштайн, що мала відбутися 11 жовтня в Брюсселі). На цьому напрямку ворог сконцентрував велику кількість живої сили та техніки. Для порівняння: довжина фронту Авдіївського

⁴² Україна: від війни до миру та відновлення. Аналітичні оцінки. Серпень, 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/09/22/2023-PAKT-September-1.pdf>

⁴³ Вторгнення Росії в Україну. 1–30 вересня 2023 року. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/4628311-vtorhnennia-rosii-v-ukrainu-1-30-veresnia-2023-roku>

напряму більш ніж удвічі менша, ніж Бахмутського (20 км проти 50 км), а концентрація живої сили більша — якщо кількість російських сил під Бахмутом у різні періоди наступу складала від 20 до 50 тис. особового складу, то під Авдіївкою станом на кінець жовтня 2023 р. зосереджено понад 40 тис., тобто 2 тис. бійців на кілометр фронту⁴⁴).

Потужний і масштабний штурм Авдіївки мав на меті реалізацію воєнно-політичним керівництвом Росії комплексу цілей:

1. Отримати й продемонструвати швидкі та «важливі» з ідеологічних міркувань успіхи на фронті напередодні виборів президента РФ. (Речник Об'єднаного пресцентру Сил оборони Таврійського напрямку Олександр Штупун: «Авдіївку ворог розглядає як можливість отримати якусь знакову “перемогу” та переломити хід бойових дій. Якщо на початку повномасштабного вторгнення Авдіївка розглядалася ворогом як щось незначне, то сьогодні захоплення або оточення Авдіївки для нього чи не найбільше, чого він може досягнути на даному етапі»⁴⁵).

2. Відволікти сили й ресурси України від наступальних дій. (На переконання фахівців американського Інституту вивчення війни (ISW), «російська армія активізувала свої наступальні дії біля Авдіївки щоб відтягнути ЗСУ від Роботиного»⁴⁶. Таку саму думку підтверджують експерти журналу «The Economist»: «Незалежно від того, опиниться Авдіївка в руках росіян чи ні, це все матиме негативний вплив на український контрнаступ на півдні. Прогрес там сповільнився після звільнення Роботиного в серпні. Якщо Україні потрібно посилити Авдіївський фронт, вона, ймовірно, буде змушена перекинути туди частину сил, які воюють на південь від Оріхова. Це ще більше зменшить шанси на прорив до настання зими»⁴⁷).

⁴⁴ Наступление на Авдеевку: за месяц штурмов ВС РФ потеряли 10 БТТ на участке в 20 км. URL: https://www.dialog.ua/blogs/283930_1698777296

⁴⁵ Росіяни хочуть переломити хід бойових дій — яка ситуація під Авдіївкою. URL: <https://viyna.progroshi.news/news/viyna/podiji/rosiyani-hochut-perelomiti-hid-boyovih-diy-yaka-situaciya-pid-avdijivkoyu-11227.html>

⁴⁶ Russian Offensive Campaign Assessment. October, 10, 2023. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-october-10-2023>

⁴⁷ Now Russia is fighting to gain territory in the east of Ukraine. The battle for Avdiivka. URL: <https://www.economist.com/europe/2023/10/14/now-russia-is-fighting-to-gain-territory-in-the-east-of-ukraine>

3. Розширити плацдарм для подальшого наступу з метою дійти до адміністративних кордонів Донецької області. (Начальник міської військової адміністрації Авдіївки Віталій Барабаш: «Вони (воєнно-політичне керівництво Росії — О. Б.) поставили чергову дату виходу на адміністративні кордони Донецької області. Тепер це 31 грудня. Тобто до кінця року їм поставлене завдання вийти на адмінкордони Донецької області. Вони розуміють: якщо взяти висоту Авдіївки, то далі вже їм буде простіше дійти до Покровська і так далі. Тому Авдіївка для них вкрай важлива»⁴⁸).

4. Убезпечити Донецьк від можливого наступу ЗСУ і пов'язаних з цим містом логістичних шляхів. (Начальник міської військової адміністрації Авдіївки Віталій Барабаш: «Авдіївка дуже близько до Донецька. Між крайніми вулицями Авдіївки та Донецька трохи більше 6 кілометрів. І найголовніше те, що це стратегічна висота. Вся Авдіївка і більшість територій навколо — це панівні висоти й саме тому для нас це важливо. Вони хочуть захопити ці висоти. Не дати можливості нам контролювати дуже серйозну ділянку фронту біля Донецька. Це понад 50 кілометрів лінії фронту»⁴⁹).

5. Перехопити стратегічну ініціативу. («The Economist»: Атака на Авдіївку оцінюється як «спроба створити “котел” навколо українських захисників і змінити наратив війни на такий, у якому ініціатива повертається до Росії»⁵⁰. За оцінкою експертів американського Інституту вивчення війни (ISW): «Поточні локалізовані російські наступальні операції поблизу Авдіївки, ймовірно, демонструють здатність російських військ вивчати й застосовувати тактичні уроки на полі бою в Україні. Ці адаптації та успіхи на тактичному рівні,

⁴⁸ Росія хоче вийти на адмінмежі Донецької області до 31 грудня — глава Авдіївської МВА. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3773873-rosia-hoce-vijti-na-adminmezi-doneckoi-oblasti-do-31-grudna-glava-avdiivskoi-mva.html>

⁴⁹ Росіяни планують до кінця року вийти на адмінкордони Донецької області, — очільник Авдіївської МВА. URL: <https://espreso.tv/rosiyani-planuyut-do-kintsya-roku-viyti-na-adminkordoni-donetskoi-oblasti-ochilnik-avdiivskoi-mva>

⁵⁰ Now Russia is fighting to gain territory in the east of Ukraine. The battle for Avdiivka. URL: <https://www.economist.com/europe/2023/10/14/now-russia-is-fighting-to-gain-territory-in-the-east-of-ukraine>

однак, навряд чи обов'язково перетворяться на більш широкі оперативні та стратегічні переваги для російських сил»⁵¹).

6. Деморалізувати українське суспільство («The Economist»: «Втрата Авдіївки була б ударом по моральному духу українців. Як і Бахмут раніше, це місто, яке зараз перетворилося на руїни... стало чимось на зразок символу українського опору. Вона витримала вісім років періодичних нападів підтримуваних Росією сепаратистів з 2014 року»⁵²).

Постійні атаки на Авдіївку восени 2023 р. не дали бажаних результатів і зумовили значні втрати супротивника. За оцінками британської розвідки, після початку активних дій у цьому районі російські втрати збільшилися на 90 %⁵³. За інформацією головнокомандувача ЗСУ Валерія Залужного, станом на 10 листопада 2023 р. під Авдіївкою за місяць штурмів РФ втратила майже 10 тис. окупантів, а також понад 100 танків, 250 бронемашин, близько 50 артилерійських систем та сім літаків Су-25⁵⁴.

Паралельно з Авдіївським напрямком, ворог протягом жовтня 2023 р. суттєво посилив свої угруповання на Лимано-Куп'янському й Бахмутському напрямках, помітно наростив інтенсивність обстрілів, збільшив кількість нанесення авіаударів і перейшов від оборони до активних дій.

Своєрідною відповіддю Сил оборони України на спроби Росії перехопити ініціативу на Авдіївському напрямку стала активізація дій ЗСУ на Херсонському напрямку, де 16–17 жовтня відбулося перекидання українських збройних формувань на лівий берег Дніпра в ра-

⁵¹ RUSSIAN OFFENSIVE CAMPAIGN ASSESSMENT, OCTOBER 11, 2023. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-october-11-2023>

⁵² Now Russia is fighting to gain territory in the east of Ukraine. The battle for Avdiivka. URL: <https://www.economist.com/europe/2023/10/14/now-russia-is-fighting-to-gain-territory-in-the-east-of-ukraine>

⁵³ Latest Defence Intelligence update on the situation in Ukraine — 22 October 2023. URL: <https://twitter.com/DefenceHQ/status/1715968466501472576?t=XRn3Y48GEESPU-HAZrNgyw&s=35>

⁵⁴ Армія РФ втратила майже 10 тисяч військових за місяць штурмів Авдіївки — Залужний. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/avdiivka-vtrati-rosiji-dosyagli-10-tisyach-viyskovih-zaluzhnyi-50367433.html>

йоні Антонівського залізничного мосту з метою створення плацдармів для подальшого наступу. Ще одним «сюрпризом»-відповіддю для росіян стало перше використання ЗСУ американських балістичних ракет АТАСМС, які в ніч на 17 жовтня завдали ударів по аеродромам армійської авіації в Луганську та Бердянську⁵⁵.

Намагаючись знайти важелі впливу на український контрнаступ, Росія в жовтні 2023 р. змінила характер системних терористичних актів проти цивільного населення прикордонної та прифронтової зони України. Зокрема 5 жовтня 2023 р. нанесено удар по населеному пункту Гроза, Куп'янського району, що мало наслідком прицільне знищення цивільного об'єкта з великою кількістю цивільних всередині, 51 загиблий; а в ніч проти 6 жовтня — здійснено удар по центру Харкова. Таким чином, російські збройні сили свідомо і цілеспрямовано почали виводити терор не на хаотичний, невибірковий, а системний, прицільний рівень із метою не збільшення випадкових жертв ударів, а гарантованого підвищення кількості жертв серед мирного населення. За оцінками експертів, зміна тактики зумовлена тим, що агресор усвідомлює накопичення серйозних проблем на фронті та намагається через посилення терору проти мирного населення вплинути на події, що відбуваються в зоні бойових дій: «Змусити суспільство тиснути на владу, а пацифістським організаціям, які борються за переговори без будь-яких попередніх умов та скорочення військової допомоги Україні, надання фактів злочинів російських окупаційних військ (РОВ) для маніпуляцій... мовляв, подивіться як українці страждають у цій війні, яку потрібно припиняти “фінансувати”!»⁵⁶.

У жовтні 2023 р. на перебіг збройного протистояння в російсько-українській війні почав суттєво впливати комплекс зовнішніх факторів:

⁵⁵ Ukraine Fires ATACMS Missiles at Russian Forces for the First Time. URL: <https://www.wsj.com/world/europe/ukraine-fires-atacms-missile-at-russian-forces-for-the-first-time-3bebcdb1>

⁵⁶ Россия усиливает террор и повышает число жертв среди мирного населения Украины. Названа причина. URL: <https://donpress.com/news/06-10-2023-rossiya-usilivaet-terror-i-povyshaet-chislo-zhertv-sredi-mirnogo-naseleniya-ukrainy>

1. Нездатність / неготовність ЄС виконати зобов'язання щодо постачання снарядів в Україну. 20 березня 2023 р. глави МЗС країн Євросоюзу погодили план спільних закупівель і поставок 1 млн боєприпасів Україні (сумою на 2 млрд євро). Передбачено виділення 1 млрд євро на компенсацію поставок державам-членам, ще 1 млрд — на спільні закупівлі боєприпасів, а також збільшення виробничих потужностей у ЄС. Однак Європейський Союз на кінець жовтня 2023 р. передав Україні лише 300 тис. артилерійських снарядів з обіцяного мільйона⁵⁷. Такий стан пояснюється абсолютною неготовністю Європи вести бойові дії за допомогою артилерії. За оцінками експертів, на січень 2023 р. ситуація з європейськими резервами НАТО була така: Німеччина мала в запасі лише 10 тис. артилерійських снарядів, чого б вистачило тільки на два дні війни такої інтенсивності, як в Україні, а артилерійських запасів Великої Британії — на тиждень⁵⁸. У доповіді одного з найбільших виробників боєприпасів в Європі — Норвезької компанії «Nammo» від жовтня 2023 р. щодо ситуації в європейській оборонній галузі зазначено, що на поточний момент усі європейські країни сукупно здатні виробляти близько 500 тис. артилерійських боєприпасів на рік, тоді як щомісячна потреба України становить близько 600 тис. боєприпасів. Отже, для покриття річної потреби ЗСУ в боєприпасах із темпами стрільби у 20 тис. снарядів на день ЄС за нинішніх темпів виробництва знадобиться близько 14 років. Якщо темпи стрільби знизити до 10 тис. боєприпасів на день (300 тис. на місяць), то річні витрати ЗСУ можна буде покрити за сім років⁵⁹.

2. Передача Росії Північною Кореєю стратегічно важливого озброєння для війни з Україною. (За інформацією керівника розвіду-

⁵⁷ Північна Корея передала Росії 350 тисяч снарядів, а ЄС Україні менше — глава МЗС Литви. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/yes-peredav-ukrajini-menshe-snaryadiv-nizh-krndr-rosiji-landsbergis-50363522.html>

⁵⁸ Війна в Україні виснажує запаси НАТО. На що розраховувати українській армії. URL: https://hromadske.ua/posts/vijna-v-ukrayini-visnazhuye-zapasi-nato-na-sho-rozrahovuvati-ukrayinskij-armiyi?gclid=Cj0KCQiAsburBhCIARIsAExmsu6EsjPffT2NzQ1xGuoFhqZDk7IdZPvhoWnGuGBp_jPhwjUgKyfnse4aAuKoEALw_wcB

⁵⁹ ЄС знадобиться понад 14 років на виготовлення річного запасу снарядів для України. URL: <https://glavcom.ua/world/observe/jes-znadobitsja-ponad-14-rokiv-na-vihotovlennja-richnoho-zapasu-snarjadiv-dlja-ukrajini-965605.html>

вального центру Сил оборони Естонії Антса Ківісельга, Росія на жовтень 2023 р. мала 4 млн артилерійських снарядів, яких могло вистачити на рік війни малої інтенсивності. У цей час з Північної Кореї до Росії доставили 350 тис. артилерійських снарядів для війни проти України. Згідно з оцінкою естонських військових, основними напрямками для російських військ стали дві ділянки фронту — Авдіївка — Мар'їнка і Куп'янськ — Лиман. Якщо влітку на цих напрямках фіксували по 20-40 атак на день, то в жовтні в середньому відбувалося по 76 атак на добу⁶⁰).

3. Агресія ХАМАСу проти Ізраїлю. 07 жовтня 2023 р. (за дивним збігом — у день народження В. Путіна) ХАМАС оголосив про початок так званої операції «Потоп (повінь) аль-Акса» проти Ізраїлю. Це стало п'ятим епізодом конфлікту між Газою та Ізраїлем, що, своєю чергою, є частиною більш масштабного ізраїльсько-палестинського конфлікту. Точний прогноз впливу подій в Ізраїлі на російсько-українську війну дав керівник ГУР Кирило Буданов: «Якщо ця ситуація затягнеться, цілком зрозуміло, що будуть певні проблеми з тим, що не тільки в Україну буде треба постачати озброєння і боеприпаси»⁶¹. Після початку війни Ізраїлю з ХАМАСом станом на кінець листопада 2023 р. постачання США артилерійських снарядів стандарту НАТО до України скоротилося «на понад 30 %»⁶².

4. Затримка / невизначеність із допомогою США. 30 вересня 2023 р. Палата представників Конгресу США схвалила законопроект про тимчасовий бюджет, до якого не ввійшли кошти на допомогу Україні (постачання озброєння на суму 24 млрд доларів)⁶³. Проти

⁶⁰ КНДР передала Росії 350 тисяч снарядів. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/kndr-peredala-rosiyi-350-tysyach-snaryadiv/>

⁶¹ Дві війни: чи конкуруватимуть Україна та Ізраїль за американську зброю. URL: <https://ua.korrespondent.net/articles/4631403-dvi-viiny-chy-konkuruvatymut-ukraina-ta-izrail-za-amerykansku-zbroui>

⁶² Після початку війни Ізраїлю з ХАМАСом зменшилося постачання снарядів Україні — ЗМІ. URL: <https://tsn.ua/svit/pislya-pochatku-viyni-izrayilyu-z-hamas-zmenshilosya-postachannya-snaryadiv-ukrayini-zmi-2454844.html>

⁶³ «Гепі енд» чи «розмінна монета»: чим насправді загрожує затримка із допомогою України від США. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/shcho-bude-yakshcho-ameryka-ne-zatverdyt-dopomohu-ukrayini/32620912.html>

таких обсягів допомоги заперечувала частина республіканців у Сенаті і особливо в Палаті представників. Реагуючи на дії парламентарів, Президент США Джо Байден заявив, що Сполучені Штати продовжать надавати військову допомогу Україні і закликав Конгрес якнайшвидше домовитися про виділення коштів на ці цілі. Втім ситуація була досить непростою. За оцінкою експертів, 43 млрд доларів, які США надали Україні на військову допомогу після вторгнення Росії, це приблизно 5 % оборонного бюджету США та менше 1 % загальних державних витрат, що еквівалентно сумі, яку США витрачали на програмне забезпечення для державних установ; пільги щодо оренди через COVID-19 і програми безпеки на дорогах⁶⁴. Отже, масштаби допомоги Україні стали для американського політикуму не так питанням фінансів, як питанням політики. Оцінюючи перебіг подій, журнал «The Times» у статті з красномовною назвою «Бюджетна угода — це трагедія для України» зазначав: «Відмова від підтримки України матиме катастрофічні наслідки та безпосередньо зіграє на користь єдиної виграшної сторони російського президента Володимира Путіна — пропаганди та виснаження — для послаблення підтримки союзників»⁶⁵.

5. Нейтральна позиція стосовно російсько-української війни значної частини світової спільноти. За словами Міністра оборони Естонії Ханно Певкура, на осінь 2023 р. лише 50 країн надавали Україні зброю для війни з Росією, що становить близько 1 млрд населення. «Таким чином, — підсумовує посадовець, — це одна сьома чи трохи більше світового населення. По суті, 20 % усієї планети борються за цінності демократичного світу... все ще є багато країн, які не зайняли нічию позицію у цьому конфлікті»⁶⁶.

У результаті сукупної дії всіх чинників у серпні — жовтні 2023 р. значно ускладнились умови українського контрнаступу (обсяг нової

⁶⁴ The Budget Deal Is a Tragedy for Ukraine. URL: <https://time.com/6319570/ukraine-u-s-aid-republicans/>

⁶⁵ The Budget Deal Is a Tragedy for Ukraine. URL: <https://time.com/6319570/ukraine-u-s-aid-republicans/>

⁶⁶ Міністр оборони Естонії назвав пріоритетну зброю для України. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/worldabus/4641203-ministr-oborony-estonii-nazvav-priorytetnu-zbroui-dlia-ukrainy>

обіцяної допомоги для України з боку країн Заходу сягнув історичного мінімуму — він скоротився майже на 90 % порівняно з аналогічним періодом 2022 р.⁶⁷).

За цих непростих, суперечливих та непрогнозованих обставин у листопаді 2023 р. продовжилося змагання за ініціативу між українськими та російськими військами. Об'єктивно оцінюючи ситуацію, що склалася в ході російсько-української війни, головнокомандувач ЗСУ В. Залужний на початку листопада на сторінках британського видання «The Economist»:

1. Проаналізував реальний стан справ і баланс сил на фронті та визначив фазу протистояння, у якій перебувають супротивники: «Як і в першу світову війну, ми досягли рівня технологій, який ставить нас у глухий кут... Простий факт полягає в тому, що ми бачимо все, що робить ворог, і вони бачать все, що ми робимо. Для того, щоб ми вийшли з цього глухого кута, нам потрібно щось нове, наприклад, порох, який винайшли китайці і який ми досі використовуємо, щоб вбивати один одного»⁶⁸. (У контексті міркувань В. Залужного стосовно впливу новітніх технологій на зміну характеру сучасної війни й чинників ефективних результатів на фронті доцільно процитувати думку командира 516-го батальйону ЗСУ С. Салатенка: «Війна стає війною 21 століття, коли оператор дрона відіграє інколи більшу роль, ніж підготовлений екіпаж танка. І дуже часто успішніший»⁶⁹).

2. Схарактеризував основну тенденцію розвитку подій та оцінив її наслідки для України й Росії. («Внаслідок багатьох суб'єктивних та об'єктивних причин війна на сучасному етапі поступово переходить до позиційної форми, вихід з якої в історичній ретроспективі завжди

⁶⁷ Дослідження: Допомога Україні впала до найнижчого рівня з січня 2022 року. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/12/7/7175093/>

⁶⁸ Ukraine's top general on the breakthrough he needs to beat Russia. URL: <https://www.economist.com/europe/2023/11/01/ukraines-top-general-on-the-breakthrough-he-needs-to-beat-russia>

⁶⁹ Командир 516-го батальйону Салатенко: Війна стає війною 21 століття, коли оператор дрона відіграє інколи більшу роль, ніж підготовлений екіпаж танка. І дуже часто успішніший. URL: https://censor.net/ua/video_news/3456051/komandyr_516go_batalyionu_salatenko_viyina_staye_viyinoyu_21_stolittya_koly_operator_drona_vidigraye

був важким як для Збройних сил, так і для держави в цілому. При цьому продовження війни, як правило, у більшості випадків вигідне одній зі сторін конфлікту. У нашому конкретному випадку — це Російська Федерація, оскільки вона дає їй можливість відновити та наростити свою військову міць»⁷⁰).

3. Визначив комплекс заходів, який у разі його реалізації дасть змогу вивести ситуацію з «тупикового стану», подолати паритет, що склався; не допустити переходу до позиційної форми ведення війни та зберегти можливість маневрених і асиметричних дій: завоювати перевагу в повітрі; проривати мінні загородження по глибині; підвищити ефективність контрбатареїної та радіоелектронної боротьби; створити й підготувати необхідні резерви; сформувати ефективне єдине інформаційне середовище в системі управління військами; розвивати та нарощувати потенціал ОПК України; створити й розвивати асиметричний арсенал зброї та техніки в Україні; посилити виробництво та розгортання нової зброї⁷¹.

Для розуміння думок та ідей В. Залужного доцільно з'ясувати зміст поняття «позиційна війна». Характерними рисами позиційної війни є ведення збройного протистояння переважно на відносно стабільних фронтах; висока щільність військ; глибокоешелонована оборона з розвиненим інженерним забезпеченням позицій; стабільність протягом тривалого часу військово-політичної та стратегічної обстановки; послідовність, але мала результативність військових дій сторін протистояння; обмеженість і неефективність наступальних операцій. Основною стратегічною метою позиційної війни є демографічне й економічне виснаження супротивника. Ключовими причинами переходу двох сторін до позиційної війни є нездатність (при наявному балансі сил і рівні розвитку зброї та військової техніки) обох сторін здійснювати прориви оборони суперника або розвивати тактичні прориви в оперативні⁷².

⁷⁰ Zaluzhnyi V. MODERN POSITIONAL WARFARE AND HOW TO WIN IN IT. URL: https://infographics.economist.com/2023/ExternalContent/ZALUZHNYI_FULL_VERSION.pdf

⁷¹ Там само.

⁷² Позиційна війна. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Позиційна_війна

Отже, оцінки, міркування та застереження В. Залужного були слухними та своєчасними, адже позиційна війна часто переростає у довготривалу, а довготривала — у війну на виснаження. У війні «на виснаження» економічний і демографічний потенціал України є значно нижчий, ніж у Росії, а допомога Заходу останнім часом стає дедалі проблемнішою.

Підтвердженням того, що позиційна (активно-оборонна війна) у сучасних умовах дедалі більше набирає сили, є те, що на початку грудня 2023 р. російські війська намагалися штурмувати позиції ЗСУ на 7 напрямках — Куп'янському, Лиманському, Бахмутському, Авдіївському, Маріїнському, Шахтарському, Запорізькому. Водночас Сили оборони України продовжували наступальну операцію на Мелітопольському напрямку, завдавали окупаційним військам утрат у живій силі та техніці, вели контрбатарейну боротьбу, завдавали вогневе ураження тилам противника вздовж всієї лінії фронту. Крім того, ЗСУ утримували зайняті позиції на лівобережжі Дніпра на Херсонському напрямку⁷³. Складається ситуація, за якої супротивники дедалі більше вичерпують свої ресурси в техніці, артилерії й боєприпасах для організації та ведення масштабних загальновійськових дій.

Таким чином, контрнаступ Сил оборони України, що розпочався в червні 2023 р. внаслідок різних причин розгортався повільніше від міжнародних та суспільних очікувань, але українські війська протягом тривалого часу володіли стратегічною ініціативою та поетапно здійснювали планові наступальні дії. Особливість українського контрнаступу полягала в його значній складності для практичної реалізації: з одного боку, це зумовлено глибокоешелонованою обороною, численними мінними полями, домінуванням ворога в повітрі, переважанням супротивника в особовому складі та техніці, з іншого боку, — вже не було ефекту несподіванки (як під час Харківської операції) та можливості ізолювати російські війська (як на правобережній Херсонщині у 2022 р.).

⁷³ Ворог намагався штурмувати позиції ЗСУ на 7 напрямках, українські захисники відбили понад 80 атак росіян, — Генштаб ЗСУ. URL: https://censor.net/ua/news/3459268/vorog_namagavsya_shтурмуvaty_pozytysi_zsu_na_7_napryamkah_ukrayinski_zahysnyky_vidbyly_ponad_80_atak

За цих обставин головним завданнями ЗСУ стали не так масштабні звільнення окупованих територій, як максимальне знищення живої сили й командних пунктів противника, виснаження російської артилерії, перерізання та руйнування логістичних шляхів постачання, ліквідація складів боеприпасів, палива і продовольства. Актуальна ситуація на російсько-українському фронті станом на грудень 2023 р. потребує від України нових, нестандартних і своєчасних воєнних рішень та дій; концентрації сил у потрібному місці й у потрібний час; створення і підготовки необхідних резервів; посилення власного виробництва та розгортання нової високотехнологічної зброї; термінового кардинального перегляду західними партнерами політики постачання зброї й техніки та надання ЗСУ додаткових ресурсів.

Отже, якщо оцінювати динаміку розвитку російсько-української війни, яка розпочалася у 2014 р., можна констатувати, що з початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 р. збройне протистояння стало основною формою / головним видом гібридної війни. Активна протидія ЗСУ російській агресії дала змогу зірвати запланований Кремлем бліцкриг, зберегти українську державність, звільнити значну частину окупованої території, консолідувати народ України до спротиву. 2022–2023 рр. — динамічний, надзвичайно складний і драматичний період в історії української державності; час, коли український народ долав кризи, давав відсіч російській повномасштабній зовнішній агресії, продемонстрував яскраві приклади героїзму, самопожертви й відданості національним ідеалам, зразки самоорганізації, консолідації та солідарності між людьми, що засвідчило потужне зростання на теренах України громадянського суспільства.

Україна перебуває в надзвичайно важливій фазі своєї історії, на етапі вирішення долі власної державності та незалежності. Зараз її майбутнє залежить від успішності дій Сил оборони України, далекоглядності й рішучості національного воєнно-політичного керівництва, толерантності та зваженості політичних сил, єдності й віри народу в свої сили, а також від ступеня реального розуміння світовим співтовариством природи та ймовірних наслідків російсько-української війни.

Олександр Бойко

МЕТАПРОСТОРИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ В ПРИЧИНОВО-НАСЛІДКОВІЙ ПАРАДИГМІ

Збройна агресія Російської Федерації проти України (з 26 лютого 2014 р.), а надалі її переростання в широкомасштабну війну (з 24 лютого 2022 р.) фактично стали початком серйозної трансформації постбіполярної системи міжнародних відносин, яка склалася в основних рисах після падіння СРСР і світової системи соціалізму в 1991 р. Росія в односторонньому порядку поставила під загрозу не лише суверенітет і територіальну цілісність України, але й почала демонтаж всієї міжнародно-правової конструкції сучасного світового порядку. Відповідно, її агресивні кроки викликали реакцію опору не лише української держави і суспільства, але й спричинилися до санкційного тиску з боку переважної частини світового співтовариства. Свідченням цього стали запроваджені з 2014 р. (а особливо від кінця лютого 2022 р.) індивідуальні та секторальні санкції проти Росії, російських компаній, юридичних і фізичних осіб, та підтримка Генеральною Асамблеєю ООН 14-ти резолюцій (прийнятих упродовж 2014–2024 рр.) щодо відновлення повної територіальної цілісності та суверенітету України в міжнародно визнаних кордонах 1991 р.

Осмислення ролі та значення української боротьби проти російської агресії (насамперед на стадії повномасштабної фази російсько-української війни) *актуалізує* порушену проблему й спонукає до виокремлення низки важливих для України, Європи і світу проміжних наслідків і уроків війни. Хоча, звісно, «у момент початку великих

і радикальних війн, неможливо передбачити, як довго триватиме війна та які тривалі наслідки вона матиме»¹. Автори свідомі того, що осмислення подієвої історії зазвичай орієнтоване на завершений процес, натомість пропонований дискурс виведення уроків обумовлюється динамічним подієвим контекстом і часовою перспективою. Перебуваючи в зоні об'єктивного реагування, в умовах калейдоскопу бурхливих і доленосних для України, Європи і світу подій, які тривають, вкрай стрімкої динаміки перебігу процесів, фоново-інформаційної насиченості тощо зрозуміло, що ще складно робити глибинні узагальнення уроків війни. Зрозуміло, що це завдання — на перспективу: фундаментальне знання генеруватиметься після завершення війни на підставі новітніх даних і відповідних аналітичних процедур. Водночас актуальні для сучасників внутрішні смисли подій, особливості сприйняття війни, маркування подієвого ряду тощо, на нашу думку, вже зараз потребують належного виявлення та фіксації для подальшого осмислення та теоретичних побудов. Йдеться про незамінний для дослідника «досвід прямого спостереження» саме під час війни: наявні смисли й сенси, на відміну від матеріальних артефактів, — швидкоплинні та змінні. Неминучими є розбіжності розуміння смислу подій тими, хто пише історію, і уявленнями тих, хто її творить. Сукупності смислів, пов'язаних із війною, у ході контекстуально-часового аналізу неминуче зазнають модифікацій, значеннєво-смислового переозначення, або перетворюються на стійкі наративи (останні забезпечують спадковість колективної пам'яті та спрямовані на підтримку ідентичностей спільнот), іноді увиразнюючи асиметрію у вираженні цих смислів, суб'єктивну забарвленість оцінок тощо. При цьому в контекстуально-часових зонах перетину виопуклюються найвагоміші результати / точки фіксації, конкретизуються чи генералізуються смисли тощо. Контекстуальність передбачає аналіз подієвого ряду з урахуванням логічних відношень пролонгованості дії/процесу, включеності, перетину, заперечення/несумісності тощо. Проблемою фундаментального характеру є той факт, що «зміни,

¹ Münkler H. Kriegssplitter. Die Evolution der Gewalt im 20. und 21. Jahrhundert. Berlin: Rowohlt Berlin, 2015. S. 17.

що вже відбулися на даний момент, істотно відстають від їх осмислення»².

Зі зрозумілих причин незавершеності на даний час війни і поточного перебігу подій та їхнього впливу на регіональні і глобальні процеси, задекларована проблематика знайшла лише часткове або ситуативне відображення в науковому дискурсі. Йдеться й про випрацювання й осмислення поняттєво-категоріального апарату (зокрема, щодо назви війни й характеру: Велика війна, вітчизняна війна України, цивілізаційна війна, екзистенційна війна, війна за Незалежність України, національно-визвольна, колоніальна війна Росії / анти-колоніальна війна України, неоімперська війна Росії тощо), й про подієву історію, й про міжнародне резонування тощо. Водночас від початку широкомасштабного вторгнення російської армії в Україну практично кожна подія цієї війни знаходить відображення у ЗМІ, дискусіях, публіцистиці, наукових текстах, виставково-музейних проєктах тощо. Наповнення інформаційного простору активізувало міждисциплінарні розвідки й відповідне формування історіографічного сегменту, в якому «не тільки фіксуються події та процеси, а й здійснюються протяжні реконструкції українсько-російських відносин, версії ідеологічних, економічних, політичних причин і передумов нинішнього воєнного протистояння»³. Про це свідчить й історіографія проблеми⁴.

² Шевченко В., Саварець А. Російсько-українська війна — битва за майбутнє людської цивілізації. Маніфест глобальної трансформації. URL: <https://bintel.org.ua/analytics/geopolitics/rosiysko-ukrayinska-viyna-bytva-za-maybutnye-lyudskoyi-tsyvilizatsiyi/>

³ Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри // Український історичний журнал. 2023. № 2 (569). С. 6.

⁴ Барсукова О. Воюють і волонтерять: як війна вплинула на життя українців? Опитування. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/02/24/253034/>; Бистрицький Є. Філософські уроки війни як екзистенційного зіткнення світів // Філософська думка. 2022. № 3. С. 21–22; Буняк В. Генпрокурори підписали угоду про створення Центру з розслідування злочинів агресії Росії у Гаазі. URL: <https://detector.media/infospace/article/208617/2023-03-05-genprokurory-pidpysaly-ugodu-pro-stvorenniya-tsentru-z-rozsliduvannya-zlochyniv-agresii-rosii-u-gaazi/>; Бекслер В. Ф. Сім уроків, які військові та політики світу мають винести після пів року війни в Україні // The Atlantic Council. 2022. URL: <https://forbes.ua/inside/sim-urokiv-yaki-viyskovi-ta-politiki-svitu-mayut-vinesti-pislya-piv-roku-viyni-v-ukraini-the-atlantic-council-27082022-7959>;

Віднянський С., Мартинов А. Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2023. 264 с.; Війна: держава, суспільство, особа. Збірник наукових статей / Гол. ред. акад. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 805 с.; Волт С. П'ять уроків, яких навчила світ війна Росії проти України // Foreign Policy. 2023. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-64594530>; Гай-Нижник П. Війна за життя // Україна дипломатична. Київ, 2022. Вип. XXIII. С. 31–52; Горбулін В. Як нам перемогти Росію у війні майбутнього. Київ: Брайт-Букс, 2021. 248 с.; Горбулін В., Бадрак В. Над прірвою. 200 днів російської війни. Київ: Брайт Букс, 2022. 280 с.; Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри // Український історичний журнал. 2023. № 2 (569). С. 5–33; Заборонити рашизм / За заг. ред. В. Піскун. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 252 с.; Еко У. Ур-фашизм (1995). URL: <https://www.jnsn.com.ua/h/PM6/>; Ільницький В., Старка В., Галів М. Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України // Український історичний журнал. 2022. № 5. С. 43–55; Каспрук В. Важкі уроки війни Росії з Україною (24.07.2022). URL: https://gazeta.ua/articles/poglyad/_vazhki-uroki-vijni-rosiyi-z-ukrayinoyu/1102474; Каспрук В. Пік війни. Путін забив останній цвях у труну російсько-радянської імперії (01.03.2023). URL: https://newsua.one/news-opinion/80001-rik-viini-_putin-zabiv-ostannii-cvyah-u-trunu-rosiisko-radyanskoi-imperii.html; Киридон А., Троян С. Захід і російсько-українська війна: аспект військово-технічної допомоги // Україна і світ в умовах воєнних викликів: кол. монографія / За заг. ред. к.і.н., доц. Подрез Ю. В. Суми: Сум ДПУ імені А.С.Макаренка, 2023. С. 31–45; Киридон А., Троян С. Українська пастка для російського Левіафана. Київ : Ніка-Центр, 2023. 400 с.; Киридон А., Троян С. Цивілізаційна війна 2014–2022 рр.: національно-визвольна війна України XXI століття (теоретичний дискурс) // The Russian-Ukrainian War (1914–2022): Historical, Political, Cultural-educational, Religions, Economic and Legal Aspects. Scientific monograph. Riga: Baltija Publishing, 2022. Р. 523–534; Киридон А., Троян С. Як політика впливових міжнародних гравців щодо Росії в 2014–2023 рр. оприсутнюється в площині акторно-мережевої теорії? // ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. Кн. 3 / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2023. С. 629–632; Киридон А., Троян С. Яка роль «Рамштайну» як інструменту протидії російській агресії? // ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. Кн. 3 / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2023. С. 633–636; Корсунський С. Агресія Росії проти України: уроки нашої війни (2022). URL: <https://glavcom.ua/columns/korsunsky/agresiya-rosiji-proti-ukrajini-uroki-nashoji-vijni-855899.html>; Кулеба Д. Війна за реальність: як перемагати у світі фейків, правд і спільнот. Київ: Книголав, 2019. 384 с.; Лисенко О. Є. Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень. За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 25 травня 2022 року // Вісник Національної академії наук України. 2022. № 7. С. 95–98; Магда Є. Гібридна агресія Росії. Уроки для Європи. Київ: Каламар, 2017; Макаров В., Резнік В. Боротьба в повітряному просторі під час війни Росії проти України: узагальнення перших місяців // Український історичний журнал. 2022. № 6. С. 17–30; Олешко Н. П. Український рух опору на Харківщині у повномасштабній російсько-українській війні 2022 року // Актуальні питання у сучасній науці. 2023. № 6(12). С. 643–659; Плохий С. Російсько-українська війна: повернення історії. Київ : КСД, 2023. 400 с.; Херпен Марсель Х. Ван. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків : Віват, 2016. 320 с.; Felstintsky Y., Stanczew M. Blowing Up Ukraine: The Return of Russian Terror and the Threat of World War III. London: Gibson Square, 2022 та ін.

Вдамося до систематизації і узагальнення уроків повномасштабної фази російсько-української війни та окреслення їхнього значення (станом на лютий, 2024 р.) з точки зору української, європейської і глобальної перспектив розвитку. Окреслимо кілька груп проміжних підсумків, усвідомлюючи, що глибинний аналіз та осмислення уроків повномасштабної війни ще попереду.

Воєнно-історичний діапазон

Урок перший. Епоха великих воєн не пішла в минуле, «закінчились класичні міждержавні війни, але не епоха війн загалом, які стають периферійними війнами»⁵. Здебільшого сучасну російсько-українську війну відносять до війн четвертого покоління, для яких характерна асиметричність. Йдеться про антиколоніальні або національно-визвольні війни після Другої світової війни (напр., Алжирська війна 1954–1962 рр., В'єтнамська чи Друга індокитайська війна 1959–1975 рр., Афганська війна 1979–1989 рр.).

Особливістю сучасної російсько-української війни як «війни четвертого покоління» — вже на стадії «гібридної війни, а потім і повномасштабного збройного зіткнення, — слід вважати асиметричність потенціалів (у тому числі військових) сторін. Проте асиметрія протистояння не обов'язково призводить до прямо пропорційних наслідків: не завжди значно численніші й початково краще озброєні окупаційні війська можуть бути дієздатнішими порівняно з армією, яка боронить свою Батьківщину від вторгнення загарбників. У цьому сенсі «спеціальна військова операція» Путіна майже за всіма параметрами виявилася стратегічним провалом.

Не маючи на початку достатньо озброєння, українці спромоглися протиставити ворогу відвагу, мужність і військовий професіоналізм. Груба сила, застосування терористичних методів, вбивства мирного населення не допомогли росіянам переломити ситуацію на свою користь. Військовий «похід» в Україну, задуманий московитами як блискавичний тріумфальний марш, вже перетворився для них (хоча

⁵ Münkler H. Kriegssplitter. Die Evolution der Gewalt im 20. und 21. Jahrhundert. Berlin : Rowohlt Berlin, 2015. S. 17.

далеко не всі ще це розуміють) у невпинне і катастрофічне сходження в пекло війни. І цей катобасис можна і треба зупинити лише жорстким впливом на рашистського агресора — російську владу і суспільство, які все більше акумулюють загрози і ризики, в тому числі ядерні.

Путіну не вдалося ні успішно повторити в Україні застосування воєнної концепції, яка в СРСР спрацювала під час німецько-радянської війни, ні нав'язати Україні капітуляцію під виглядом «миру» на умовах Кремля. Акцентування зусиль на важкій артилерії — сталінському «богові війни», а потім закидання позицій українців трупами росіян — не дало Москві бажаного ефекту чи переваг. Навпаки, це тільки критично зменшило чисельність дієздатних військ Російської Федерації. За час широкомасштабної фази війни відповідно до офіційних даних Генштабу ЗСУ (станом на 09.01.2024) ліквідовано понад 365 990 російських окупантів. ЗСУ зараз набагато потужніші, ніж рік тому, в усіх відношеннях. Це підтверджує і піднесення України в мілітарному світовому рейтингу з 22-го місця в 2022 р. на 15-е в 2023 р.⁶

Зауважимо, що у повномасштабній російсько-українській війні окремі дослідники увиразнюють обриси війни п'ятого покоління: події від вторгнення російського агресора в Україну 24.02.2022 стали своєрідним (водночас логічним) продовженням стратегій і практик гібридної фази війни у вимірі концепції «необмеженої війни» (запропонованої полковниками Народно-визвольної армії КНР Цяо Ляном і Ван Сянсуєм в 1999 р. в однойменній книзі). «Необмежена війна» розгортається в усіх можливих матеріальних, віртуальних, культурних, ментальних й інших вимірах і просторах, повністю нівелюючи межі між «полями і неполями битв». Маніпуляція інформацією, експерименти з масовою свідомістю та зміна колективного сприйняття реальності є ключовими аспектами війни п'ятого покоління, які формують її структуру в цілому, але сфери, підпорядковані їм, можуть

⁶ Бурда В. Рейтинг армій світу Global Fire Power 2023: яке місце посіла Україна, яка армія найсильніша та як це визначають. URL: <https://chas.news/current/reiting-armii-svitu-global-fire-power-ukraina-obignala-izrail-polschu-ta-nimechchinu>

легко включати найжорстокіші кінетичні дії, включаючи великі масштабні війни та застосування зброї масового ураження⁷.

Урок другий. Нав'язана Росією війна, з одного боку, повторює окремі стандарти класичних воєн ХХ ст., але, з іншого, вона є абсолютно новою з точки зору застосування технологічних складників сучасної цивілізації, свого роду «війною в онлайн-режимі». Ця війна — перша в історії людства, яка відбувається за часів існування соціальних мереж, мобільних телефонів, з яких можна керувати супутниками, самих супутників, з яких видно все на землі, атомних електростанцій, бойових дронів тощо. Тим самим, сучасна російсько-українська війна має всі ознаки «війн четвертого покоління» або «мережево-центричних війн». Її характеризує використання високоточних «розумних» видів зброї, організація і ведення бойових дій за допомогою інформаційно-комп'ютерних мереж, здійснення інформаційно-психологічних операцій і кібератак, зникнення границь між категоріями війни і миру, фронту і тилу, військові і цивільні тощо.

Вперше велика війна стала інформаційно доступною в реальному часі багатомільйонним аудиторіям глядачів завдяки телевізійним каналам CNN, CBS, NBC, Fox, BBC, ABC, ЗМІ й соціальним мережам⁸. Надання новітньої західної зброї, боєприпасів і постійна фінансова допомога від українських союзників і партнерів стали можливими завдяки тому, що громадяни держав вільного світу були добре поінформовані про ті злочини й звірства, які вчиняли російські терористичні війська на українських територіях⁹. Це вплинуло на громадську думку в багатьох провідних країнах світу, зокрема йдеться про Сполучені Штати, Велику Британію, Німеччину, Францію, Японію,

⁷ Середін А. Війна в Україні як війна п'ятого покоління: Чому ця війна не переросте у Третю світову // Політична теологія. URL: <https://politteo.online/materialy/vijna-v-ukrayini-yak-vijna-pyatogo-pokolinnya-chomu-czya-vijna-nepereroste-u-tretyu-svitovu>

⁸ Кулеба Д. Війна за реальність: як перемагати у світі фейків, правд і спільнот. 3-тє вид. Київ : Книголав, 2022. 384 с.

⁹ Snyder T. The State of the Russo-Ukrainian War // Thinking about... 26.07.2023. URL: https://snyder.substack.com/p/the-state-of-the-russo-ukrainian?utm_source=twitter&utm_campaign=auto_share&w&fbclid=IwAR3SrP6zUnBKjDm2XvjBlTdk9AIC3QBWvymgnDgcAlz54T3ojvSlwtdIhsQ.

Південну Корею. Саме тому Україні вдалося отримати таку безпрецедентну підтримку від наших західних союзників.

Урок третій. Політика умиротворення агресора, як і в попередні часи, є хибною і недієвою. На жаль, «події, що передували та супроводжують війну Росії проти України, свідчать про те, що світові сили впливу продовжують сповідувати засади егоїзму окремих держав і груп, вирішувати свої геополітичні завдання за рахунок третіх країн, а це обертається для останніх важкими випробуваннями»¹⁰.

У ході війни в Україні Кремль продемонстрував світові ігнорування норм міжнародного права та загальноприйнятих законів збройних конфліктів, встановлених у рамках міжнародного права. Відтак із путінським режимом не варто шукати угод: йому потрібно завдати поразки. Для досягнення стійкого миру потрібно використати єдину мову, яку розуміє Путін, — мову сили. Росія йде на ескалацію, коли відчуває слабкість, і відступає, коли відчуває силу.

Як зауважив у серпні 2022 р. Вільям Ф. Векслер (директор Центру ім. Рафіка Харірі та близькосхідних програм The Atlantic Council), півроку геноциду проти народу України, роки окупації українських земель та гібридна війна проти Заходу чітко показали, що будь-які угоди з режимом Путіна є нежиттєздатними та контрпродуктивними¹¹. Москва відкрито заявляє про неповагу до міжнародного права та домовленостей з партнерами та суперниками. Здійснюючи військові злочини та злочини проти людяності в Україні, порушуючи базовий принцип свободи судноплавства, використовуючи продовольство та біженців як зброю, займаючись енергетичним та ядерним шантажем, путінський режим створив екзистенційну загрозу не лише майбутньому українського народу, а й світовому правопорядку.

Відповіді всього цивілізованого світу мають бути в площині жорстких, повністю обмежувальних санкцій насамперед щодо російсько-

¹⁰ Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри // Український історичний журнал. 2023. № 2 (569). С. 26.

¹¹ Векслер В. Ф. Сім уроків, які військові та політики світу мають винести після пів року війни в Україні // The Atlantic Council. 2022. URL: <https://forbes.ua/inside/sim-urokiv-yaki-viyskovita-politiki-svitu-mayut-vinesti-pislya-piv-roku-viyni-v-ukraini-the-atlantic-council-27082022-7959>

го енергетичного сектора, російського атомного агентства «Росатом», фінансових і транспортно-логістичних зв'язків з Росією. Це — по-перше. По-друге, союзники і партнери України врешті повинні максимально зміцнити як оборонні, так і наступальні можливості ЗСУ шляхом поставок відповідних озброєнь, що серйозно посилить перспективу значно швидшого повернення Україною контролю над своїми тимчасово окупованими територіями¹².

Державно-ідентичнісний діапазон

Урок четвертий. Російсько-українська війна є вираженням протистояння російського дискурсу війни українському дискурсу миру за прямою аналогією «Свій–Ворог». В українському суспільстві внаслідок історичних і культурних обставин формувались різні дискурсивні моделі безпеки, пов'язані з ідентичністю держави та її суверенітетом. Розуміння ідентичності коливалось від затвердження відносної чи абсолютної окремішності від «Інших» до майже повного ототожнення себе з «Іншим» (іншим народом). Зокрема, формула «триєдиного народу», яку подобали прихильники російського імперіалізму, була досить поширеною в українських суспільних уявленнях, оскільки століттями підтримувалась імперською владою. Однак на її основі неможливим є створення власної Української держави та встановлення її міжнародної суб'єктності та ідентичності. Безпека, побудована на імперській ідеї, коли повнота влади належить потужному центру, а провінція зобов'язана коритися, є лише відносною, проте забезпечує поступову втрату ідентичності підкореними народами. Імперія кровно зацікавлена у знищенні будь-яких диференціацій підлеглого населення, насамперед мовних і культурних, прагне встановлення єдиної імперської ідентичності (радянський народ, росіяни тощо). Натомість національний безпековий дискурс вибудовується, спираючись насамперед на власні, національні ресурси й потенціал міцності держави. Наявність чітко сформульованого державного дискурсу дозво-

¹² Киридон А., Троян С. Захід і російсько-українська війна: аспект військово-технічної допомоги // Україна і світ в умовах воєнних викликів: колективна монографія / за заг. ред. к.і.н., доц. Подрез Ю. В. Суми: Сум ДПУ імені А.С.Макаренка, 2023. С. 31–45.

ляє відокремити «свій» соціум — такий, що повністю його сприймає та діє відповідно до його настанов, і «чужий» — такий, що його відкидає та/або переймається риторикою іншої безпекової моделі¹³.

Оприсутнена російська парадигма війни ґрунтується не лише на прагненні реалізувати сучасну неоімперську ідею геополітичного просторового розширення і повернути Росію до статусу СРСР доби «холодної війни». Стратегемність російського військово-політичного мислення базується також на ідеології «руського мира» та повному підпорядкуванні України, без контролю над якою немислима будь-яка «європейськість» Росії. З огляду на це, як відзначають українські науковці-співробітники Національного інституту стратегічних досліджень Б. Парахонський і Г. Яворська, «правляча верхівка РФ вже з 2004 р. визначила свої стратегічні пріоритети на відновлення панування в пострадянському просторі та розпочала інтенсивно готуватися до війни з Україною та іншими державами: розгортала програми переозброєння і модернізації власних збройних сил, водночас тестуючи реакцію міжнародної спільноти на можливі агресивні дії щодо сусідніх держав»¹⁴.

Проте в рамках української парадигми мирного співіснування в Поствестфальському світі виключалася сама можливість будь-якого великого конфлікту з сусідньою державою. Росія навіть ще до початку повномасштабної війни не розглядалася крізь призму екзистенційної загрози. Тільки після 24 лютого 2022 р. настала парадигмальна зміна в українському дискурсі миру: війна проти Росії набула національно-визвольного і екзистенційного характеру збройної боротьби за перемогу на полі бою, деокупацію українських територій, покарання агресора і майбутнє України в рамках європейського і євроатлантичного інтеграційно-безпекових союзів.

Урок п'ятий. Головною стратегічною метою війни Росії є підкорення чи знищення України як держави та українського етносу. Без-

¹³ Парахонський Б., Яворська Г. Походження війни з безсилля миру: смислова логіка війни // Стратегічна панорама. Спеціальний випуск. 2022. С. 18–19.

¹⁴ Парахонський Б., Яворська Г. Походження війни з безсилля миру: смислова логіка війни // Стратегічна панорама. Спеціальний випуск. 2022. С. 17.

карність агресора призводить до неминучих негативних наслідків як для безпосереднього об'єкта агресії — України, так і наявного міжнародно-правового порядку функціонування всієї системи світової політики.

Війна стала трагедією і травмою для мільйонів українців. Вторгнення військ РФ на територію України викликало масштабну гуманітарну катастрофу, внаслідок якої мільйони громадян України змушені були залишити територію України або стати внутрішньо переміщеними особами в своїй країні. Росіяни влаштували в Україні геноцид проти мирного населення: масові вбивства цивільних громадян, розстріли, тортури, сексуальне насильство, викрадення та депортацію дітей, обстріли критичної інфраструктури, знищення війсьними злочинцями лікарень, шкіл, дитячих садків, музеїв і церков, житлових будинків тощо. За рік від початку повномасштабного вторгнення (станом на лютий 2023 р.) зруйновано або пошкоджено понад 81 тисячу цивільних об'єктів. Це понад 62 000 житлових будинків, понад 2 300 — навчальних та виховних закладів, понад 450 — медичних закладів. Пошкоджено або знищено 4 040 інфраструктурних мереж — газопроводів, водопроводів, електромереж. Агресія РФ спричинила довгострокову шкоду довкіллю; збитки українській екології від війни, за даними Уряду, вже перевищують 46 мільярдів доларів США. Починаючи з жовтня 2022 р., ворог цілеспрямовано знищує критичну цивільну інфраструктуру, зокрема, енергетичну. Завдано 255 ударів по 112-ти об'єктах (понад 77 % цих ударів було завдано з жовтня по лютий — 197)¹⁵. Ці атаки — навмисне створення непридатних для життя умов, що відповідає одній з ознак геноциду, зазначеній у Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього.

Урок шостий. Потужним і дієвим чинником успіху є сила нації, об'єднаної проти загарбника. Характер війни змінювався, водночас війна змінювала кожного з нас — загартовувала, консолідувала, наповнювала новим змістом раніше буденні речі, вчила цінувати кожну

¹⁵ Костін А. Пресконференція про роботу прокуратури за рік повномасштабної агресії РФ // Офіс Генерального прокурора. 22.02.2023. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/preskonferenciya-andriya-kostina-pro-roboti-prokuraturi-za-rik-povnomashtabnoyi-agresiyi-rf>

мить, долати стереотипи. Війна принесла горе, страждання, втрати. Водночас ця війна не лише посилила кризові явища, поглибила трансформацію суспільства, але й каталізувала становлення нації, сфокусувала ціннісні орієнтири суспільства. Українська нація ще ніколи не була такою згуртованою довкола віри в Україну та її перемогу, як зараз. «Новітня українська історія... відображатиме панораму цементування нації і створення просто посеред жорстокої, кривавої війни потужної національної ідеї. Від Криму, Іловайська і Донецького аеропорту до Бучі й Маріуполя з непереможною Азовсталлю відстань у роках начебто невелика, але вражає панорама протистояння ворогу», — як слушно акцентували українські науковці В. Горбулін і В. Бадрак¹⁶. Динаміка відбувалась в реальному збройному протистоянні з ворогом на фронті та в ментально-оцінному сприйнятті самої війни та її кінцевої мети. «Свобода і звільнення — наша постійна робота. Вона не закінчується ніколи»¹⁷, — ці слова Умберто Еко є прикметними для українців.

Урок сьомий. У реаліях російсько-української війни характерним є тісний симбіоз військових та інформаційних заходів. Зокрема, безпосереднім інструментом ведення війни й ідейним підживленням зовнішньої агресії є сучасна російська пропаганда¹⁸. Конструювання і просування наративів російської пропаганди є спробою трансформації реальності у зловмисних цілях. Не можна недооцінювати вплив інформаційних та смислових важелів, силу «пропагандистської машини» диктаторських режимів, оскільки пропаганда війни є невід'ємним елементом російської агресії впродовж століть. Цинічно розв'язана Росією повномасштабна війна — це перманентна війна

¹⁶ Горбулін В., Бадрак В. Над прірвою. 200 днів російської війни. Київ : Брайт Букс, 2022. 280 с.

¹⁷ Еко У. Ур-фашизм (22.06.1995). URL: Режим доступу: <https://www.jnsn.com.ua/h/PM6>

¹⁸ Ільницький В., Старка В., Галів М. Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України // Український історичний журнал. 2022. № 5. С. 43–55; Офіцинський Р., Ісак Ю., Сліпецький О.. Сучасна російсько-українська війна у світлі російської пропаганди // Вісник науки та освіти. 2023. № 7 (13). С. 998–1011; Пасічний Р. Вплив сучасної російської пропаганди на країни Європи // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2021. Вип. 2. С. 70–75 та ін.

спотворених змістів у дусі орвеллівської антиутопії війни («війна — це мир», «фашисти — це антифашисти», «Росія веде війну, аби врятувати світ від фашизму» тощо)¹⁹.

Путінська влада за два десятиліття спромоглася потужно вплинути на історичну свідомість населення Російської Федерації, яка уґрунтовувалася на становленні тоталітарної рашистської ідеології. У підсумку це стало вирішальним моментом мовчазної згоди більшості населення РФ з початком війни в Україні. Зазомбувати неправдою і дезінформацією понад 140 мільйонів громадян РФ — це грандіозне завдання, і штатним телевізійним рупорам Кремля з ним вдалося чудово впоратися. У сучасних реаліях ця пропаганда, сфокусована на створенні системи духовного поневолення, спрямованої на населення не лише РФ, але й країн-жертв її експансії з метою зміни їхньої ідентичності, стала загрозою для всього світу²⁰.

Одна з цілей розв'язаної війни — встановлення всеохоплюючого (тотального) контролю над Україною і насадження силоміць любові до «Старшого Брата», а також перетворення Європи і навіть усього світу на антиутопію. Небезпека зміни/підміни понять і заміни їх суперечливими брендами й символікою дозволяє (принаймні всередині країни-агресора) виправдати або легітимізувати її агресивні мотиви й дії. Штучно конструйований шовіністичною російською пропагандою симулякр «руського мира» (що намагається поєднати історичне та релігійне підґрунтя і демонструє симбіоз влади й церкви), як інформаційна матриця накладається на тканину історичної реальності з метою зміни останньої як мирними, так і насильницькими методами. Здійснюється масове «зомбування» росіян міфами про «історичну велич» і «великі перемоги», створюється симуляційна «оболонка», яка прикриває не лише справжній зміст суспільних процесів, але й безпосередні форми, через які він виражається²¹.

¹⁹ Орвелл Дж. 1984. Київ : Видавництво Жупанського, 2022.

²⁰ Снайдер Т. Російська пропаганда працює не тільки проти України (11.02.2015). URL: <https://platfor.ma/magazine/text-sq/opinion/timoti-snaider>.

²¹ Офіцинський Р., Ісак Ю., Сліпецький О.. Сучасна російсько-українська війна у світлі російської пропаганди // Вісник науки та освіти. 2023. № 7 (13). С. 1003.

Називаючи вторгнення на суверенну територію Української держави «спеціальною воєнною операцією», Москва наділила сама себе правом окупувати чужі території і майно українців. Водночас у виправдання Кремль наполягає на тому, що розв'язана ним війна є ніби законним актом превентивної самооборони від сусідів, які, прагнучи приєднатися до Європейського Союзу й оборонного блоку НАТО, демонстрували цим нібито ворожі наміри щодо Росії.

Осмислюючи уроки російсько-української війни, варто пам'ятати, що «паралельні світи»/симулякри російської пропаганди існують як логічні конструкції. Відтак для системної протидії цим конструкціям необхідно розробляти докази й контрдокази, тези й антитези у стрункій послідовності та взаємному узгодженні, не надто спрощені та не занадто складні для сприйняття. Глибокого дослідження потребують механізми просування пропагандистських наративів у науці та освіті Росії та на окупованих нею територіях, що корелюється з пограбуванням і знищенням російськими загарбниками культурних надбань українського народу²².

Інтеграційно-безпековий діапазон

Урок восьмий. Російсько-українська війна (а зокрема, її повномасштабна фаза) радикально вплинула на безпекову ситуацію в Європі й світі, засвідчивши пріоритетність військово-політичних механізмів та слабкість дипломатичних і міжнародно-правових інструментів. Унаслідок агресії безпекове середовище у Європі змінилося на тривалу перспективу²³.

Україну, яка зробила свій вільний вибір на користь євроатлантичної інтеграції ще 2014 р., довго тримали на порозі НАТО і Європейського Союзу, демонструючи цим Путіну, що в українців невеликі шанси приєднатися до об'єднаної Європи. Ця двозначність позиції європейців остаточно й переконала російського диктатора, що в разі

²² Офіцинський Р., Ісак Ю., Сліпецький О. Сучасна російсько-українська війна у світлі російської пропаганди // Вісник науки та освіти. 2023. № 7 (13). С. 1007.

²³ North Atlantic Treaty Organization (NATO). The Secretary General's Annual Report 2022 // NATO. 21.03.2023. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_212795.htm

воєнного вторгнення в Україну колективний Захід не прийде нам на допомогу.

Війна докорінно вплинула на зміну як відносин Україна–ЄС, Україна–НАТО, перспектив європейської та євроатлантичної інтеграції України. Головна суть перелому полягає в переході від співробітництва на засадах Угоди про асоціацію без перспективи членства України в ЄС до отримання 23.06.2022 р. офіційного статусу держави-кандидата в члени ЄС. 30.09.2022 р. Україна направила в Брюссель офіційну заявку на вступ до Північноатлантичного альянсу за пришвидшеною процедурою (ця ініціатива була сприйнята Брюсселем доволі стримано)²⁴. Очікування на запрошення до Альянсу на Вільнюському саміті НАТО (11–12 липня 2023 р.) для України не справдилися: вкотре НАТО виявило неготовність діяти з необхідною стратегічною рішучістю. Хочеться сподіватися, що після перемоги України в російсько-українській війні Європа погодиться виправити ці геополітичні помилки, й наша держава якнайшвидше буде інтегрована до євроатлантичної архітектури безпеки.

Підкреслимо: в умовах російсько-української війни посилення підтримки Північноатлантичним альянсом безпекової спроможності України є вкрай важливим. Відрадно, що серед реальних кроків Альянсу щодо підтримки України в захисті своєї незалежності та територіальної цілісності: політична підтримка, допомога у відновленні енергетичної інфраструктури після ракетних атак, програми фінансування від Трестового фонду НАТО щодо медичної допомоги бійцям, реабілітації поранених і ветеранів тощо. Станом на березень 2023 р. союзники по НАТО вже надали близько 120 мільярдів доларів військової, фінансової, гуманітарної допомоги та наклали масштабні санкції на російську економіку²⁵. Звісно, таке поєднання санкційних заходів з узгодженими колективними військово-політичними крока-

²⁴ Членство в НАТО: як країни відреагували на заявку України // Слово і Діло. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/07/infografika/polityka/chlenstvo-nato-yak-krayiny-vidreahuvaly-zayavku-ukrayiny>

²⁵ North Atlantic Treaty Organization (NATO). The Secretary General's Annual Report 2022 // NATO. 21.03.2023. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_212795.htm

ми демократичних країн, спрямованими на підтримку України, засвідчило суттєвий вплив на співвідношення сил і завдало відчутних економічних втрат РФ (відповідно — зменшило її загальний військовий потенціал). Але кроки Заходу мають бути рішучішими.

Станом на 2023 р. 87 % громадян України підтримують вступ до Європейського Союзу, 86 % — до НАТО²⁶. 03 лютого 2023 р. в Києві відбувся саміт Україна–ЄС, під час якого очільники Євросоюзу запевнили в незворотності процесу євроінтеграції України, яка зрештою має стати членом ЄС. Натомість, українська влада оприсутнила найважливіші очікування щодо євроінтеграційного курсу — якнайшвидший перехід до переговорів про вступ до ЄС, посилення санкцій проти Росії і термінова допомога Україні озброєнням, зокрема сучасними системами ППО, броньованими машинами, далекобійною артилерією тощо.

Хоча рік повномасштабної війни Росії в Україні згуртував Захід, водночас не ліквідував розбіжності, котрі й досі існують в НАТО і Європейському Союзі. Так, прем'єр Угорщини Віктор Орбан постійно робить заяви й усіляко підтримує Москву в намірах останньої досягти «миру» на умовах РФ, залишивши за нею 20 % українських територій. Однак попри таку позицію орбанівської Угорщини (яка стала п'ятою колоною Кремля у Європі), жодних суттєвих санкцій щодо неї в Європі не застосовується.

Повоєнний безпековий пояс України може бути гарантований лише в результаті її входження до оборонно-політичного простору Північноатлантичного Альянсу.

Урок дев'ятий. Російсько-українська війна засвідчила / увиразнила необхідність створення нової світової архітектури безпеки, системи міжнародної взаємодії.

Європа і Світ мають «дозріти» до розуміння неминучості та необхідності безумовної поразки Росії у нею ж безпідставно і віроломно розв'язаній війні проти України. У 1991 р. схожим способом намагалися «врятувати» СРСР. Тоді це не вдалося. Маємо сподівання, що не

²⁶ Барсукова О. Воюють і волонтерять: як війна вплинула на життя українців? Опитування. 24.02.2023. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/02/24/253034/>

вдасться врятувати і цю рашистсько-клептократичну і ядерно-терористичну Росію. Вона сама зініціювала свого роду «відтягнуту» в часі самогубну війну для прискорення свого розпаду.

Захід має діяти рішучіше в підтримці української держави й прийнятті сміливих стратегічних рішень на підтримку України, а не лише дозовано надавати військову допомогу. Суттєві зрушення в цьому плані відбуваються завдяки діяльності «Коаліції на підтримку України для протистояння російській агресії» (Ukraine Defense Contact Group), відомої як «Рамштайн», створеної в квітні 2022 р. (на сьогодні об'єднує 54 держави світу)²⁷. Вона стала «справжньою коаліцією вільного світу на підтримку України»²⁸.

Потужний безпековий пояс світу, ядром якого є консолідований Захід (загалом понад 140 держав, що в березні та жовтні 2022 р. та в лютому 2023 р. проголосували за резолюції Генасамблеї ООН з осудом російських анексій в Україні і підтримали повне відновлення територіальної цілісності та суверенітету Української держави), все ще не бачить ясної перспективи нової світової безпекової архітектури. Найбільше його лякає (з огляду, втім, і на заяви президента Франції, і на ритми військового співробітництва з Україною)²⁹ майбутнє без Росії-агресора та енергетичного вампіра або ж без Росії як держави-постійного члена Радбезу ООН взагалі.

Світ має усвідомити, що російсько-українська війна — це не регіональна війна, а битва за подальше існування демократичної

²⁷ Киридон А., Троян С. Яка роль «Рамштайну» як інструменту протидії російській агресії? // ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. Кн. 3 / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2023. С. 633–636.

²⁸ Резніков В. Антикремлівська коаліція вже складається з 54 країн, які вірять у перемогу України (2023). URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/78967/>

²⁹ Киридон А., Троян С. Захід і російсько-українська війна: аспект військово-технічної допомоги // Україна і світ в умовах воєнних викликів: колективна монографія / За заг. ред. к.і.н., доц. Подрез Ю. В. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. С. 31–45; Киридон А., Троян С. Як політика впливових міжнародних гравців щодо Росії в 2014–2023 рр. оприсутнюється в площині акторно-мережевої теорії? // ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. Кн. 3 / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2023. С. 629–632.

західної цивілізації³⁰. Воєнне протистояння між демократичною Україною та авторитарно-тоталітарною Росією кристалізувало два основних табори держав — демократичну коаліцію на чолі зі США (група «Рамштайн» із понад 50 країн світу) і союз світових автократій, у якому першість посідає Китай, що розглядає РФ як свою проксідержаву для обкатування воєнних сценаріїв утвердження власних геополітичних інтересів. За фактом до проросійського союзу авторитарних режимів увійшли Білорусь, Іран та Північна Корея. Таке гуртування країн навколо демократичної й авторитарної системи цінностей видається закономірним результатом глобалізації, адже окреслене протистояння між альянсами різних держав можна розглядати як конфлікт між глобалістами (демократична коаліція на чолі зі США) та антиглобалістами (союз автократій на чолі з КНР)³¹.

Відтак серед головних уроків російсько-української війни об'єктивно виразняється тенденція до створення мережевої багатоконтурної та дієвої структури безпеки Нового світу, яка покликана у найближчій перспективі замінити неефективні забюрократизовані інституції світу Старого. Йдеться про механізм колективного виживання людської цивілізації в умовах безпрецедентних спільних викликів. Як зауважили дослідники В. Шевченко і А. Саварець: якщо раніше таким механізмом для кожного суб'єкта світової спільноти була прагматично-цинічна концепція *realpolitik*, то зараз прагматичним механізмом виживання є рішуча відмова від неї. Нова система, крім базового — ціннісного, матиме правовий, економічний та ефективний силовий складник. Автори звертають увагу на вкрай небезпечну тенденцію формування союзу деспотій і дедалі тіснішу координацію їх між собою. Це становить фундаментальну загрозу світу, що включає всі типи загроз: військову, технологічну, екологічну і гумані-

³⁰ Каспрук В. Рік війни. Путін забив останній цвях у труну російсько-радянської імперії. 01.03.2023. URL: https://newsua.one/news-opinion/80001-rik-viini_putin-zabiv-ostannii-cvyah-utrunu-rosiisko-radyanskoi-imperii.html

³¹ Поліщук І. Глобалізація як провідна тенденція розвитку сучасних міжнародних відносин // Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії. 2023. № 1 (15). С. 197.

тарну³². Тому зараз критично важливою є мудрість народів та відповідальність їхніх лідерів за прийняті рішення. Суперечки, що періодично виникають між політиками окремих країн Заходу та України, а також усередині еліт «Коаліції Рамштайн», країн Північноатлантичного альянсу та інших держав-учасників Вільнюського саміту, «хто кому більше винен», і «чи стомився Захід від допомоги Україні», позбавлені конструктивного сенсу³³. Наслідки нестворення нової архітектури світової системи міжнародної взаємодії можуть бути фатальними.

Урок десятий. У ході російсько-української війни оприсутнилася / виопуклилася глибока криза / неієздатність міжнародних організацій, утворених після Другої світової війни. Передовсім йдеться про ООН загалом та її структури (Рада Безпеки, ЮНЕСКО та ін.), Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Світова організація торгівлі тощо. Вони створювалися з метою запобігання війнам, ефективно їх зупиняти у разі виникнення, забезпечувати максимально справедливий сталий розвиток для усіх учасників світової спільноти. Поділяємо точку зору, що «за 80 років з моменту закінчення Другої світової війни ця система набула ознак забюрократизованих міжнародних інституцій, які продемонстрували свою неієздатність і навряд чи підлягають реформуванню»³⁴. Так, Рада Безпеки ООН — це неієвий апарат для підтримки міжнародного миру й безпеки. Адже абсолютно алогічно, коли представники Російської Федерації (країни, яка розв'язала криваву війну в Україні, визнана міжнародною спільнотою агресором, чий лідер оголошений у міжнародний розшук за військові злочини, яка вчинила всі можливі військові злочини і продовжує це робити) і досі мають там право голосу. Збереження Радбезу ООН в чинному вигляді й право вето

³² Шевченко В., Саварець А. Російсько-українська війна — битва за майбутнє людської цивілізації. Маніфест глобальної трансформації. URL: <https://bintel.org.ua/analytics/geopolitics/rosiysko-ukrayinska-viyna-bytva-za-maybutnye-lyudskoyi-tsyvilizatsiyi/>

³³ Там само.

³⁴ Шевченко В., Саварець А. Російсько-українська війна — битва за майбутнє людської цивілізації. Маніфест глобальної трансформації. URL: <https://bintel.org.ua/analytics/geopolitics/rosiysko-ukrayinska-viyna-bytva-za-maybutnye-lyudskoyi-tsyvilizatsiyi/>

Кремля уможливило Москві легкість блокування будь-яких дій, спрямованих проти найпідліших воєнних злочинів Росії. Під загрозою опинилася вся система безпеки та міжнародних відносин, а міжнародні правові механізми просто проігноровано РФ.

Російсько-українська війна засвідчила, що в нинішньому вигляді ООН більше існувати не може (оскільки вона перестала бути чинником гарантування миру й безпеки державам, які є її членами)³⁵. Це констатував і Генеральний секретар ООН А. Гутерріш на зустрічі країн «Групи семи» (G7) у травні 2023 р.: «Перед обличчям економічних потрясінь, спричинених пандемією та бойовими діями в Україні системі не вдалося виконати функцію глобальної мережі безпеки... Настав час реформувати Раду Безпеки ООН та інститути Бреттон-Вудської системи відповідно до реалій сьогоденного світу». Ігнорування цих висновків щодо концептуальної кризи та кризи дієздатності неминуче поставить долю людства у залежність від непередбачуваних рішень окремих лідерів, політичних груп чи окремих країн³⁶. «Водночас це переконує у необхідності не лише реформатування принципів організації безпеки окремих держав, а й набуття Україною рівня економічної та військової потужності, спроможної гарантувати збереження територіальної цілісності та нейтралізацію інших загроз, — зауважують дослідники В. Грицюк і О. Лисенко³⁷.

Урок одинадцятий. Усвідомлення загрози та небезпеки ядерного шантажу: наявність ядерної зброї в руках диктаторів типу Путіна проковує їх до безвідповідальної агресивної поведінки і залякування нею противників. Тимчасове захоплення Чорнобильської АЕС та оку-

³⁵ Пирого І. С., Пирого С. С. Міжнародне право як засіб перемоги України у війні з РФ // Право — дієвий засіб перемоги України у війні з РФ: аналітика, оцінки, прогнози: міжнар. кол. монографія. Ужгород: Видавничий дім «РІК-У», 2023. С. 159–160.

³⁶ Шевченко В., Саварець А. Російсько-українська війна — битва за майбутнє людської цивілізації. Маніфест глобальної трансформації. URL: <https://bintel.org.ua/analytics/geopolitics/rosiysko-ukrayinska-viyna-bytva-za-maybutnye-lyudskoyi-tsyvilizatsiyi/>

³⁷ Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри // Український історичний журнал. 2023. № 2 (569). С. 5–33.

пація Запорізької АЕС, яка досі триває, спричиняють безпосередню загрозу ядерного інциденту непередбачуваного масштабу. Відтак нагального аналізу потребує питання як всеосяжного контролю в ядерній сфері (мирній і військовій), так і обов'язкової денуклеаризації Росії, порушення питання щодо позбавлення Російської Федерації права взагалі володіти ядерною зброєю.

Історико-перспективний діапазон

Урок дванадцятий. Поділяємо точку зору, що сучасну російсько-українську війну необхідно розглядати не ізольовано від подій минулого і поза поточними міжнародними відносинами, а в системних рамках, на теоретико-методологічних рівнях одиничного, особливого і загального, що продукує виражені оцінки і реалістичне глобалістичне прогнозування³⁸. Причому якісні студії конкретно-історичної проблематики передбачають отримання достовірних фактів передовсім на основі найновіших здобутків спеціальних історичних дисциплін.

Урок тринадцятий. Ефективна й дієва західна військова допомога³⁹ вкупі з консолідацією українського суспільства і звитягою Сил оборони України є запорукою загального українського успіху — перемоги у війні проти сучасного неоімперського рашистану, вигнання окупантів з території України, захисту загальноєвропейських цінностей і повернення до чинних міжнародно-правових норм і принципів. Загалом, наприклад, військова допомога США Україні за каденції Адміністрації Джо Байдена становить майже 27,5 млрд дол., а загальний внесок ЄС в рамках Європейського фонду миру (EPF) для України зріс до 3,6 млрд євро. Згідно з аналізом Стокгольмського міжнародного інституту досліджень проблем миру (SIPRI), Україна на тлі російського повномасштабного вторгнення у 2022 році стала третім

³⁸ Офіцинський Р., Ісак Ю., Сліпечкий О. Російсько-українська війна від 24 лютого 2022 року донині: історичні реалії та поточні уроки // Актуальні питання гуманітарних наук. 2023. Вип. 62. Т. 2. С. 9.

³⁹ Киридон А., Троян С. Військово-технічна допомога Україні: рік протидії повномасштабній російській агресії // Війна: держава, суспільство, особа. Збірник наукових статей. Гол. ред. акад. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. С. 784–804.

найбільшим у світі імпортером зброї⁴⁰. Збільшення і прискорення комплексної військової допомоги Україні з боку союзників і партнерів значно пришвидшить деокупацію української території, наблизить нашу перемогу і дозволить уникнути подальших численних людських трагедій, руйнувань цивільних об'єктів, знищення інфраструктури, культурних цінностей тощо.

Урок чотирнадцятий. Постійна дилема «національного егоїзму» і «міжнародної солідарності», що перебуває в основі вирішення проблеми «вічного миру» в трактовці Канта, впливає на поверхню при будь-якому загостренні міжнародної ситуації, що потребує зусиль окремих держав, особливо тих, які беруть на себе відповідальність за безпеку у світі. Заведено вважати, що кожна держава має дбати насамперед про власні інтереси, піклуючись про своїх громадян, і це начебто надає їй право відсторонитися від міжнародних проблем. Однак історичний досвід засвідчує хибність подібних підходів (як про це свідчать події на Близькому Сході або російська агресія проти України). Саме національний егоїзм є підґрунтям слабого миру, тобто такого, що несе у собі реальну можливість нових війн⁴¹. Як засвідчує перебіг повномасштабної фази російсько-української війни, для перемоги над російським мілітаризмом потрібна консолідація дій: військових, інформаційних, санкційних, культурних, дипломатичних, правових. Причому це стосується як України, так і наших союзників і партнерів у всьому світі. Тільки такий «колективний Рамштайн» стане запорукою перемоги України, деокупації всіх українських територій, покарання винних в акті російської агресії проти України та викликаних нею злочинів⁴², відбудови України, створення

⁴⁰ Surge in arms imports to Europe, while US dominance of the global arms trade increases. URL: <https://www.sipri.org/media/press-release/2023/surge-arms-imports-europe-while-us-dominance-global-arms-trade-increases>

⁴¹ Парахонський Б., Яворська Г. Походження війни з безсилля миру: смислова логіка війни // Стратегічна панорама. Спеціальний випуск. 2022. С. 16.

⁴² Буняк В. Генпрокурори підписали угоду про створення Центру з розслідування злочинів агресії Росії у Гаазі. 05.03.2023. URL: <https://detector.media/infospace/article/208617/2023-03-05-genprokurory-pidpysaly-ugodu-pro-stvorennya-tsentru-z-rozsliduvannya-zlochyniv-agresii-rosii-u-gaazi/>

нової міжнародної (європейської та глобальної) безпекової конфігурації.

Урок п'ятнадцятий. Агресія РФ проти України та її повномасштабна фаза оприсутнили комплекс воєнних, політичних, економічних, фінансових, ментальних, культурно-ідентифікаційних та ідеологічних аспектів глобалізації. Глобальний вплив цих подій виявився, зокрема, у погіршенні економічної ситуації у світі, перерозподілі енергетичних ринків та кризових явищах в енергетиці, суттєво постраждала світова система логістики, поглибилася продовольча криза. Значно погіршилася екологічна ситуація, і не лише в зоні військових дій, особливо у зв'язку із підривом та руйнуванням 06 червня 2023 р. дамби Каховської ГЕС на Херсонщині.

Усвідомлюючи всю дискусійність проблеми, дослідники Інституту історії України НАН України О. Лисенко та О. Реєнт обґрунтовують гіпотезу «якщо не про світовий, то всесвітній характер цієї війни».⁴³ Серед чинників, що вказують на глобальний вимір цього протистояння зазначаються такі:

а) безпосередньо у воєнних діях беруть участь три держави, сумарна територія яких становить більшу частину Європейського континенту і близько 1/5 земної кулі;

б) опосередковано до цього протистояння долучилися десятки країн, зокрема членів НАТО, які сприяють боротьбі народу України проти агресорів зброєю, боєприпасами, логістичними, розвідувальними, іншими матеріальними засобами, підготовкою військового персоналу, фінансовою допомогою тощо;

в) практично всі міжнародні організації у той чи інший спосіб відреагували на агресію Росії проти України політичними заявами та рішеннями, що мають міжнародно-правовий зміст;

г) десятки країн і тисячі найбільших бізнесових та фінансових структур приєдналися до санкцій проти Росії та Білорусі, що перетворило їх на системний чинник економічного тиску;

⁴³ Реєнт О., Лисенко О. Війна як екзистенційна сучасна реальність // Війна: держава, суспільство, особа. Збірник наукових статей. Гол. ред. акад. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. С. 17– 18.

д) вже під час війни, до її завершення, стає зрозумілим невідворотне, кардинальне, безпрецедентне за масштабами переформатування світового енергетичного ринку, що є визначальним чинником економічного розвитку на середню й віддалену перспективу;

е) з великим ступенем вірогідності можна припустити, що після завершення війни світова спільнота стане задіяною у відродженні України в масштабах, співставних з тими, які спостерігалися після I та II світових війн. При цьому з РФ та Білорусі мають стягуватися репарації в обсягах, достатніх для відшкодування матеріальних збитків Української держави, недержавних інституцій та окремих громадян;

є) принципи справедливості ставлять на порядок денний засудження воєнних та інших злочинів РФ та Білорусі не лише на рівні національної, а й міжнародної юрисдикції, а бажано — за допомогою спеціально створеної судової інстанції — міжнародного трибуналу на зразок Нюрнберзького чи Токійського;

ж) нарешті, війна має спричинити суттєву зміну конфігурації балансів у світі, центрів глобального впливу та системи міжнародної безпеки. Нині для всіх очевидними стали недосконалість «нюрнберзького» способу мислення, згубність європейської «реальної політики», що фактично збилася на практику умиротворення агресивної імперії — Росії, невинуваті поступки і запобігання перед нею через економічні рації та вигоди. Світ зможе обійтися без Росії, Росія без світу — ні⁴⁴.

Перемога України на полі бою відкриває шлях до досягнення миру як у регіональному, так і глобальному вимірі. Українська звиятя не лише зупинить російську агресію, вбивства, руйнацію інфраструктури і цивільних об'єктів, але закладе базову підвалину для переговорів на всіх рівнях. Йдеться не лише про досягнення російсько-українського порозуміння, але й укладання і підписання всеосяжних мирних і безпекових домовленостей і угод у рамках утвердження нового міжнародного і світового правового устрою, який би гарантував надійний захист від агресії всім членам світового співто-

⁴⁴ Лисенко О. Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень. Вісник НАН України. 2022. № 7. С. 85–98.

вариства. Тобто, перемога України в російсько-українській війні матиме своїм прямим наслідком поширення простору демократичного миру і зміцнення регіональної та глобальної безпеки. При цьому, як слушно відзначають українські науковці, «досягнення стійкого миру можливе або в разі знищення противника як дієздатної сили або його включення у свою систему владного порядку, через його підкорення або упокорення. Тоді суб'єкт дії позбавляється ідентичності та власної волі»⁴⁵.

Росія повинна програти цинічно і невмотивовано розв'язану війну проти України в ім'я збереження демократичним світом загальнолюдських цінностей, подолання авторитарних тенденцій і посилення демократичних засад буття, недопущення геноцидних практик, зниження ризику загрози розповсюдження ядерної зброї і ядерної війни, подолання загрози скочування до хаотизації міжнародних відносин і зміцнення тенденції їх впорядкування та раціоналізації, збереження міжнародного правопорядку і створення інноваційних соціально орієнтованих моделей розвитку людства на сучасному етапі функціонування неоінформаційного суспільства. У цьому контексті актуальними є міркування американського історика Тімоті Снайдера: «Українці дали нам шанс перевернути це століття, шанс на свободу та безпеку, яких ми не змогли б добитися самотужки, ким би ми не були. Все, що нам потрібно зробити, це допомогти їм перемогти»⁴⁶. Хоч російсько-українська війна триває, але «вже очевидно, що вона є переломним моментом у сучасній історії»⁴⁷.

Підсумовуючи огляд головних уроків повномасштабної фази російсько-української війни, які увиразнилися у фокусі 2024 р., окреслимо їхнє значення з точки зору української, європейської і глобальної перспектив розвитку. *Українська перспектива* передбачає

⁴⁵ Парахонський Б., Яворська Г. Походження війни з безсилля миру: смислова логіка війни // Стратегічна панорама. Спеціальний випуск. 2022. С. 21.

⁴⁶ Снайдер Т. Чому світ потребує української перемоги. Тези американського історика і письменника про те чому світовій спільноті важливо допомогти Україні здобути перемогу. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/01/27/162331/>

⁴⁷ Galston William A. How the Ukraine War Changed History // Wall Street Journal. Opinion. 2022. May 03. URL: <https://www.wsj.com/articles/ukraine-war-changed-history>

повну деокупацію території, отримання безпекових гарантій у результаті повноцінного членства в НАТО і ЄС, та перетворення України в потужного регіонального гравця. Європейська *перспектива* має ґрунтуватися на усвідомленні для всіх європейських акторів первинності безпекових принципів і засад для розбудови вертикальних і горизонтальних взаємовигідних відносин в економічній, фінансовій, науково-технічній тощо сферах. *Глобальна перспектива* повинна передбачати розбудову глибинної взаємозалежності світу на основі чіткого дотримання міжнародно-правового поля міждержавних взаємодій як основи нової архітектури світопорядку.

Констатуємо: ми свідомі того, що виокремлений перелік є лише частиною подальшої значної роботи з осмислення та узагальнень уроків російсько-української війни: в умовах розгортання її повномасштабної фази об'єктивно не можна претендувати на завершеність і повноту. Насамперед це пояснюється незавершеністю української боротьби проти російської агресії — війна ще триває, вона є незавершеним і довготривалим процесом із багатьма ризиками: з висоти сучасності наслідки і перебіг війни неможливо передбачити з більш-менш прийнятним ступенем вірогідності⁴⁸. Відповідно, практика консолідованої боротьби України за відновлення своєї територіальної цілісності та суверенітету в міжнародно визнаних кордонах 1991 р., за свободу, гідність, загальноєвропейські цінності і повернення до життя міжнародно-правових норм і принципів Статуту ООН й інших чинних міжнародних актів продукуватиме нові підходи до бачення й узагальнення підсумків, досвіду і уроків як повномасштабної фази, так і сучасної російсько-української війни загалом. Подальші результати подібних досліджень спиратимуться на ширшу емпіричну і теоретичну базу, але, безумовно, враховуватимуть і вже набутий досвід історичних напрацювань в царині вивчення і осмислення ключових уроків повномасштабної стадії російської агресії проти України.

Алла Киридон, Сергій Троян

⁴⁸ Ясь О. Російсько-українська війна. Военна сучасність у координатах історичної темпоральності. Методичні матеріали для семінару-практикуму у вищій школі / За ред. В. Смоля. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2023. С. 41.

РЕЦЕПЦІЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ В НАРАТИВАХ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

У ситуації російсько-української війни інтерес до України і подій в Україні став рекордним у світі, що відчули, зокрема, енциклопедичні ресурси. Так, українську версію вебенциклопедії «Вікіпедія» переглянули понад 1 млрд разів (про що за весь час її існування не було й мови), а найпопулярнішою сторінкою 2022 р. стала стаття «Російське вторгнення в Україну» (понад 3,7 млн переглядів). У топ-10 відвіданих користувачами статей потрапили: «Україна» (1,8 млн переглядів); «Збройні сили України» (бл. 1 млн.); «Російсько-українська війна» (понад 810 тис.) та ін. Істотно зросла минулого року відвідуваність актуальних сторінок е-ВУЕ. Відтак енциклопедичний простір оприявнив масований запит на інформацію про Україну, причини та перебіг російсько-української війни поза цариною офіційних новин, контенту ЗМІ, телеграм-каналів, поточної хроніки, живої документастики тощо, а пошуки сталої, валідної, системної інформації, додаткових контекстів і знань.

Проведений моніторинг охопив близько 20 джерел, переважно західноєвропейських вебенциклопедій, що входять до переліку найвідоміших і запитаних читачами ресурсів: понад 10 різномовних версій онлайн-енциклопедії «Вікіпедія» («Wikipedia»; англійська, німецька, французька, іспанська, італійська, польська, румунська тощо), онлайн-версію енциклопедії «Британніка» (лат. «Encyclopædia

Britannica», англ. «British Encyclopaedia», «Britannica»), онлайн-проект енциклопедії «Ларусс» (франц. «Larousse en ligne»), «Велику норвезьку енциклопедію» (норв. «Store norske leksikon»), польську «Інтернет-енциклопедію PWN» (польск. «Internetowa encyklopedia PWN») тощо, а також кілька міжнародних інформаційно-довідкових порталів, які часто є важливим інформаційним ресурсом енциклопедистики (наприклад, «Всесвітня книга фактів», англ. «The World Factbook» та ін.).¹

Наведемо деякі підсумки здійсненого огляду.

Станом на листопад 2023 р. безумовно панівними в онлайн-енциклопедіях були два гасла: «Російсько-українська війна» і «Російське вторгнення в Україну» («Вторгнення Росії в Україну»). Послідовне і чітке розмежування між ними за датуванням присутнє не завжди, але переважно відлік російсько-української війни ведеться з 2014 р., російського вторгнення — з 24 лютого 2022 р. Притому інтерес до другого гасла є вищим: так, стаття «Російсько-українська війна» репрезентована у вікіпедії 92-ма вебсторінками й мовами (з них 54 — різні європейські), натомість «Вторгнення Росії в Україну» — 138-ма.

Проте усталена термінологічна матриця відсутня: як російсько-українська війна назагал, так і її окремі етапи означені десятками різних гасел. Серед них трапляються: «Російська агресія проти України», «Російська збройна агресія проти України», «Війна проти України», «Війна Росії проти України», «Війна між Росією та Україною», «Російсько-український конфлікт», «Український конфлікт», «Військове втручання Росії в Україну», «Війна в Україні». Відповідно, різні назви — різні й конотації. Пізніші за часом створення вебсторінки схильні до чіткої вказівки на Росію як агресора.

Множинність термінів супроводжують виразні семантичні розбіжності у дефініціях. Так, сутність російсько-української війни визначають як: «постійний міжнародний конфлікт, пряме й опосеред-

¹ Britannica. URL: <https://www.britannica.com/>; Internetowa encyklopedia PWN. URL: <https://encyklopedia.pwn.pl/>; Larousse. URL: <https://www.larousse.fr/encyclopedia>; Nationalencyklopedin. URL: <https://www.ne.se/info/>; Store norske leksikon. URL: <https://snl.no/>; The World Factbook. URL: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/>; United Nations. URL: <https://www.un.org/en/global-issues/peace-and-security>; Wikipedia. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/>

коване застосування збройної сили Росією проти суверенітету і територіальної цілісності України», «збройний конфлікт між Росією та підтримуваними нею сепаратистами і Україною», «збройний конфлікт, сторонами якого є Росія, самопроголошені республіки ДНР і ЛНР та Україна», «пострадянський військовий і дипломатичний конфлікт», «політичне, дипломатичне та військове протистояння», «політична і військова конфронтація», «найбільший конвенційний військовий конфлікт в Європі після Другої світової війни» та ін. Нерідко вдаються до тавтологій: «російсько-українська війна — це (масштабна, поточна) війна між Росією та Україною», з уточненням щодо її початку («в лютому 2014 р. із прихованого вторгнення в українську Автономну Республіку Крим замаскованих російських військ», «після подій Євромайдану в 2014 р.» і подібне). Трапляється характеристика як «проксівійни» за різних інтерпретацій зацікавленої сторони.

На загальному тлі помітно вирізняється проросійськими наративами сербська сторінка вікіпедії — після загальної дефініції війни як збройного конфлікту, сторонами якого є Росія, самопроголошені республіки ДНР і ЛНР та Україна, йдеться про те, що в 2022 р. Росія розпочала «спецоперацію з денацифікації та демілітаризації України, яку в західних центрах сили назвали вторгненням в Україну».

На сторінках онлайн-енциклопедій простежуємо схожі підходи у виділенні кількох етапів (стадій, фаз) ескалації російсько-української війни. Найчастіше виділяють три:

1) стадія регіонального збройного конфлікту — військове втручання Росії на Півдні України та окупація Криму;

2) стадія збройного конфлікту на Сході України і локалізація військових дій на Донбасі;

3) повномасштабне вторгнення Росії з 24 лютого 2022 р. Часом вказують четвертий проміжний етап, означений як *російсько-українська криза, українська криза 2021–2022 рр.*, — збільшення російської присутності на кордоні з Україною і визнання Росією самопроголошених республік ДНР і ЛНР.

Порівняння змісту енциклопедичних статей увиразнює головні меседжі, які сприйматиме читач з більшості цих текстів (у їхній теперішній редакції):

- російсько-українська війна розпочалася не 24 лютого 2022 р., але тягнеться з 2014 року;

- російсько-українська війна є пострадянським конфліктом (частиною серії пострадянських конфліктів т. з. Другої холодної війни);

- глибинні причини війни розглянуті в оптиці відносин між РФ і США: дії Росії в Україні є реакцією на розширення НАТО на Схід після розпаду Радянського Союзу (а власне оцінка такої реакції оприявнює антиросійські чи проросійські наративи статті);

- зазвичай чітка вказівка на агресора: панівна теза, що саме Росія несе відповідальність за масові жертви серед українського цивільного населення та тортури українських військовополонених, руйнування цивільної інфраструктури й міграційну кризу в Європі (цей аспект є значущим, з огляду на минулорічні дані всеєвропейського дослідження, наведені в доповіді Організації економічного співробітництва та розвитку, де Росію не вважали відповідальною за війну: на Кіпрі — 51 % опитаних, у Болгарії — 46 %, у Греції — 45 %, у Словенії — 39 %, у Словаччині — 36 %, у Угорщині — 34%, медіана — 17 % європейців²);

- виняткове значення у розпаленні й перебігу війни має ідеологічний та пропагандистський складники;

- репресії, депортація, «фільтрація» українців на окупованих Росією територіях є частиною ширшої кампанії етнічних чисток, до якої РФ вже вдавалася в Чечні та Грузії, має риси війни на знищення;

- російсько-українська війна схарактеризована як протистояння («військова фаза конкуренції») демократії та диктатури (або автократії, «імперського націоналізму»); артикульовано, що напад Росії на Україну переслідує загарбницькі, імперські цілі;

² Disinformation and Russia's war of aggression against Ukraine // OECD. 2022. URL: <https://www.oecd.org/ukraine-hub/policy-responses/disinformation-and-russia-s-war-of-aggression-against-ukraine-37186bde/#section-d1e1613>;

- тягла війна означена як складний феномен, де можна вирізнити кілька рівнів: внутрішній (розкол про- й антиросійських орієнтацій всередині України), регіональний (протиборство між Росією та Україною), глобальний (протистояння Росії та країн НАТО). Вона має багатоаспектну природу, не підпадає під жоден конкретний тип війни (поєднує елементи гібридної війни, проксівійни, інформаційної війни, антитерористичної війни, регіональних збройних конфліктів, антисепаратистських конфліктів тощо);

- для авторитетних енциклопедій характерний чіткий меседж, що війна неминуче потягне за собою перегляд європейської / міжнародної системи миру і безпеки, її наслідки будуть глобальними й зачіпатимуть найрізноманітніші царини — від виробництва і продажу зброї до продовольчої безпеки країн Третього світу.

Тексти енциклопедичних статей (за ліченими винятками) не згадують про те, що корені російсько-українського протистояння розрослися не на поверхні відносно нещодавнього розпаду СРСР, але тягнуться вглиб до тих історичних, культурних, цивілізаційних, ментальних розбіжностей і конфліктів, які вигострювалися століттями; що стратегема винищення української культури і геноциду українства — не продукт сучасної доби, останніх 30 років. Українці рідко йдуться про війну як конфлікт ідентичностей та геть ігноровані її екзистенційні виміри як війни життєсвітів. У західних енциклопедичних продуктах головує дистанційоване розуміння війни як «чужої» (української, російської, пострадянської, такої, що точиться за східними кордонами Європи), а не «нашої», спільної, в оптиці борні західних демократій з прямою терористичною атакою всієї світової системи безпеки, спільних європейських цінностей та системи міжнародного права, сформованого світоустрою.

Ще один аспект, який має безпосереднє відношення до енциклопедичного продукту, — новітні мапи України, які поширюються на Заході. Понад 20 компаній і видавництв у різних країнах (зокрема, Великій Британії, Німеччині, Австрії, Італії тощо) поширюють мапи, які порушують територіальну цілісність України. Виділено близько 10 видів спотворень: від позначення Криму «російською територією»,

«спірною територією» (заштрихований діахромно, в кольорах обох країн) до кричущих випадків, коли з мапи прибрано Перекопський перешийок, який з'єднує материкову Україну з півостровом, враховано т. з. референдуми на окупованих Росією територіях, позначено Донбас як окреме державне утворення тощо.

Проведений огляд, попри його обмеженість і фрагментарність, є значимим для укладачів блоку статей, пов'язаних з російсько-українською війною, для «Великої української енциклопедії»: допомагає урозуміти, в яке інформаційно-енциклопедичне середовище потраплятимуть ці статті, та які наголоси в них важливо розставити для трансляції українських контекстів і українського погляду на події.

Алла Арістова

Частина 2

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ ГЛОСАРІЙ

АГРЕСІЯ ВІЙСЬКОВА

Агресія військова — у міжнародному праві — застосування збройної сили державою (групою держав) проти суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності іншої держави або народу (нації), несумісне з Статутом ООН.

Поняття «агресія» виникло у міжнародному праві в період між світовими війнами в процесі розроблення принципу заборони агресивної війни. Ідея утвердження цього принципу знайшла відображення у низці документів Ліги Націй, зокрема в проекті Договору про взаємну допомогу 1923 (не набув чинності) і Декларації про агресивні війни 1927, де агресивна війна кваліфікувалась як «міжнародний злочин». Статут Ліги Націй зобов'язував її членів не вдаватися до війни, доки не використано всіх мирних засобів розв'язання спору (ст. 12). Першою багатосторонньою угодою, що містила заборону агресивної війни, став Паризький пакт 1928. У ньому проголошувалася відмова від війни як засобу врегулювання міжнародних спорів і визнавалося за необхідне розв'язувати будь-які спори мирними засобами (ст. 1, 2), тим самим заборона агресивної війни замінила існуюче доти право війни, тобто право держави самій вирішувати, як здійснювати самооборону (самозахист). Але цей пакт не містив ні визначення агресії, ні процедур мирного розв'язання конфліктів. На той час у межах Ліги Націй не було узгодженого визначення «агресія», а те, яке запропонував СРСР (1933), не було прийнято.

Після Другої світової війни на принципі Паризького пакту про заборону агресивної війни ґрунтувалися Статут Міжнародного воєнного трибуналу для суду над головними воєнними злочинцями європейських країн (Нюрнберзького трибуналу) і Міжнародного воєнного трибуналу для Далекого Сходу (Токійського трибуналу) та їхні вироки. Нюрнберзький трибунал визначив війну як «здійснення політики засобами насилля» і назвав ознаки, за якими особа вважається відповідальною за агресивну війну: така особа повинна бути поінформованою про намір розв'язати війну та її агресивний характер; мати можливість впливати на політику розв'язання чи продовження агресивної війни; використовувати цю можливість для сприяння такій політиці.

У Статуті ООН (п. 4, ст. 2). передбачено зобов'язання держав утримуватися в міжнародних відносинах «від загрози силою чи її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями Об'єднаних Націй». До переліку дій, які, незалежно від оголошення війни, кваліфікуються як акт агресії, належать:

- вторгнення чи напад збройних сил держави на території іншої держави, або будь-яка, навіть тимчасова окупація, або будь-яка анексія із застосуванням сили на території іншої держави чи її частини;
- бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування зброї на території іншої держави;
- блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави;
- напад збройними силами держави на сухопутні, морські та повітряні сили або морські чи повітряні флоти іншої держави;
- застосування збройних сил однієї держави, що розташовуються на території іншої держави згідно з угодою держави, що приймає, з порушенням умов, передбачених в угоді, або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди;
- дія держави, що дозволяє, аби її територія, яку вона надала в розпорядження іншої держави, ця держава використовувала для здійснення акту агресії проти третьої держави;

- засилання державою або від імені держави озброєних банд, груп, нерегулярних сил чи найманців, які застосовують силу проти іншої держави, здійснюючи акти, рівнозначні вищезазначеним, або її значна участь у них (ст. 3). Рада Безпеки ООН може визначати як агресію й інші акти.

Жодні міркування будь-якого характеру (політичного, економічного, воєнного тощо) не можуть служити виправданням агресії (п. 1 ст. 5). Водночас не можна порушувати право на самовизначення, свободу та незалежність народів та їхнє право боротися проти іноземного панування і з цією метою одержувати підтримку (ст. 7).

У США серед представників доктрини міжнародного права досить поширений погляд, що концепція «акту агресії», сформульована у резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, не повністю збігається з концепцією «застосування сили згідно з п. 4 ст. 2» та концепцією «збройного нападу відповідно до ст. 51 про самооборону», тоді як інші представники доктрини міжнародного права визнають приписи зазначених резолюцій Генеральної Асамблеї ООН щодо акту агресії та її визначення такими, що тлумачать Статут ООН або розвивають його та юридично обов'язкові як для держав, так і для РБ ООН.

У зв'язку з нападами на США 11.09.2001 і проведенням у відповідь 07.10.2001 США та Великою Британією військової операції на території Афганістану, яку уряди обох країн виправдовують як здійснення законної самооборони, виникла проблема кваліфікації терористичних нападів як актів агресії. Резолюція РБ ООН від 28.09.2001, підтвердивши невід'ємне право держави на індивідуальну та колективну самооборону як визнане Статутом ООН, не уповноважила США застосовувати збройну силу у відповідь на напади, хоча підтримала висновок, що їх значні масштаби могли бути підставою використання права на самооборону.

У міжнародному праві визнається, що право на самооборону не може виходити за рамки мети захисту від конкретного акту агресії й здійснення цього права має бути пропорційним характеру цього акту з урахуванням загрози, яку несе заподіяна ним шкода. Юридичне співтовариство схиляється до думки, що Статут ООН не забороняє

гуманітарну інтервенцію, суворо обмежуючи застосування сили як необхідного елемента рятування життя людей, коли держава сама не в змозі це зробити. Однак такі дії не можуть мати нічого спільного з поваленням уряду держави або окупацією її території. Розбіжності в тлумаченні агресії та її актів не можуть бути законними підставами для застосування сили без резолюції РБ ООН, якій належить виключне право прийняття рішень. Міжнародне співтовариство, спираючись на спільні зусилля держав, зобов'язане знаходити рішення спірних проблем лише мирними засобами, як того вимагає Статут ООН, і це має бути законом для всіх попри будь-які зміни, що відбуваються у світі.

Література

1. Bishop W. General Course of Public International Law // Academie de Droit International de la Haye. 1996. Vol. 115. P. 151–249.
2. Исторический обзор событий, связанных с агрессией. Нью-Йорк : [б. и.], 2002. 270 с. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/3cd0c4/pdf/>
3. Антонович М. М. та ін. Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право. Київ : K.I.C, 2014. 1013 с.
4. Переполькін С. М., Сироїд Т. Л., Філяніна Л. А. Міжнародне право. Харків : Юрайт, 2014. 403 с.

В. Н. Денисов

АКТ ТЕРОРИСТИЧНИЙ

Акт терористичний (від лат. *terror* — страх, жах) — застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створюють небезпеку для життя чи здоров'я людини, убивство, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень державному або громадському діячеві, представникові великого бізнесу з метою підризу чи загострення становища в країні, суспільстві, міждержавних взаєминах. Розглядається як один з особливо небезпечних державних злочинів.

Основою здійснення терористичного акту є залякування населення та органів влади для досягнення злочинних намірів. Полягає у погрозі насильства, підтриманні стану постійного суспільного страху з метою спонукання до певних дій, привернення уваги до особи терориста або організацій, ідей, які він пропагує. Заподіяння чи загроза заподіяння шкоди є своєрідним попередженням про можливість спричинення більш тяжких наслідків, якщо вимоги терористів не буде прийнято. Характерною ознакою тероризму є його відкритість, коли про мету заподіяння шкоди чи погрози, про вимоги широко розголошується.

У другій половині 20 ст. ООН та іншими міжнародними організаціями ухвалено низку міжнародно-правових документів для запобігання та боротьби з терористичною діяльністю. Міжнародні конвенції щодо боротьби з тероризмом: Конвенція про запобігання і покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів (1973); Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом (1977); Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників (1979); Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців (1989); Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом (1997); Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму (1999); Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму (2005); Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму (2005); Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму (2005). Всі ці конвенції ратифікувала чи приєдналася й Україна.

Кримінальним кодексом України (ст. 258) передбачена відповідальність за вчинення чи погрозу вчинення терористичного акту — позбавлення волі від 5 до 10 років; за повторне вчинення терористичного акту, або здійснення його групою осіб, якщо терористичний акт призвів до значної матеріальної шкоди — позбавлення волі від 7 до 12 років; за умов загибелі людей внаслідок вчинення терористичного акту — позбавлення волі від 10 до 15 років, або довічно.

Література

1. Злочини терористичної спрямованості. Харків, 1997.
2. Семикін М. В. Створення терористичної групи чи терористичної організації: кримінально-правове дослідження. Харків, 2003.
3. Шестопалова Л. Зміст понять «тероризм» і «терористичний акт» // Вісник Академії управління МВС. 2008. № 3.
4. Вороненко В. В., Скалецький Ю. М., Торбін В. Ф. Зарубіжний досвід організації реагування на терористичні акти та інші надзвичайні ситуації // Укр. журн. екстремальної медицини імені Г. О. Можаяєва. 2011. Т. 12. № 2.
5. Епель О. В. Суб'єктивні ознаки публічних закликів до вчинення терористичного акту // Право і суспільство. 2011. № 2.
6. Попович О. Терористичний акт у законодавстві України та зарубіжних країн (порівняльно-правовий підхід) // Підприємництво, господарство і право. 2018. № 8. С. 181-185.

В. Л. Бабка

АНЕКСІЯ

Ане́ксія (лат. *annexio* — приєднання) — насильницьке включення державою до свого складу, повністю або частково, територій іншої держави чи нації, здійснене в односторонньому порядку.

Характеристика

Анексія як метод набуття територіального суверенітету може здійснюватися одним із 4 способів:

- територію завойовує або підкорює держава, що анексує;
- територія анексується внаслідок припинення існування держави як такої, іноді під назвою «мирна анексія» (наприклад, приєднання Техасу та Гавайських островів до США, Ньюфаундленду — перебував під юрисдикцією Великої Британії — до Канади з урахуванням думки населення);

- здійснення анексії без згоди населення (наприклад, анексія турецьких провінцій Боснії та Герцеговини Габсбурзькою монархією 1873–1908 та турецького острова Кіпр Великою Британією 1914);

- територія анексується у стані підпорядкування державі, що анексує (наприклад, анексія острова Пенанг (Малайзія) Великою Британією у 19 ст. та Кореї Японією 1910).

Анексію, незалежно від способу здійснення, ототожнювали із застосуванням сили (зверненням до війни) як законного способу розв'язання міжнародних суперечок. Вона становила частину правової ідеології позитивізму, що ґрунтувалася на теорії необмеженого суверенітету, притаманній міжнародному праву 19 — початку 20 ст.

Анексія у міжнародному праві

У резолюції 11.05.1932 Ліга Націй сформулювала зобов'язання держав щодо невизнання наслідків анексії. У ній зазначено, що «на членів Ліги Націй покладається обов'язок не визнавати будь-яку ситуацію, договір або угоду, які можуть здійснюватися засобами, що суперечать Статуту Ліги Націй або Паризькому пакту».

Навіть після Першої світової війни, незважаючи на встановлення в Статуті Ліги Націй обмеження звернення до війни та її заборону в Паризькому пакті 1928, анексія залишалася політикою відвертої агресії, особливо з боку Японії, Німеччини та Італії. Зокрема, 1931 Японія, попри членство в Лізі Націй, захопила Маньчжурію, що була частиною території Китаю, а 1936 Італія, також нехтуючи своїми зобов'язаннями перед Лігою Націй, заволоділа Абіссинією. Ліга Націй 1936 також без заперечень дозволила гітлерівській Німеччині здійснити аншлюс Австрії, а потім захопити Чехословаччину, позбавивши ці країни суверенітету. Подібні акти агресії здійснено в умовах відсутності в міжнародному праві чіткої норми, яка покладала б на державу обов'язок не визнавати прав територіального верховенства, набутих через анексію, так само як нових договорів про набуття територіальних прав у такий спосіб. Події 1931–1941 виявили практику, що була несумісною з існуванням такої норми.

У Статуті ООН критично сприйнято досвід Ліги Націй. В його положеннях заборона війни та анексії як її складника набули абсолютного значення. Відповідно, у сучасному міжнародному праві анексія тотожна агресії та її актам. Набуття територіального верховенства в будь-який насильницький спосіб є незаконним і за жодних обставин не може бути визнане. Ця норма увійшла в міжнародне право як частина принципу незастосування сили або погрози силою, встановленого у Статуті ООН.

У Декларації про принципи міжнародного права (1970) проголошено: «Територія держави не має бути об'єктом набуття іншою державою в результаті загрози силою або її застосування. Жодні територіальні надбання, які є результатом загрози силою або її застосування, не повинні визнаватися законними». Будь-яке пряме чи опосередковане посягання однієї держави на територію іншої держави є посяганням на територіальну цілісність держави та її суверенітет. Цю норму невизнання анексії підтверджує міжнародно-правова практика ООН, у якій такі акти визнано незаконними. Наприклад, під час арабо-ізраїльського конфлікту 1976 Ізраїль захопив і анексував низку арабських територій, зокрема Єрусалим, щодо яких ГА та РБ ООН у своїх резолюціях неодноразово заявляли, що анексія цих територій суперечить міжнародному праву і не може визнаватися. Новітнім прикладом є засудження РБ ООН вторгнення Іраку 02.08.1990 в Кувейт з метою його анексії.

Перед Другою світовою війною подібний підхід до невизнання анексії містила доктрина Стімсона, що була реакцією США на захоплення 1931 Японією китайської провінції Маньчжурії. У ній йшлося про те, що уряд США «не може визнати законною будь-яку ситуацію де факто або наміри визнати будь-який договір чи угоду, укладені між державами або їхніми представниками, оскільки це може завдати шкоди договірним правам Сполучених Штатів... та... він не має наміру визнавати будь-яку ситуацію, договір чи угоду, які можуть здійснюватися способами, що суперечать договорам та зобов'язанням відповідно до Паризького договору від 27.08.1928».

Водночас зберігається чимало прихованих територіальних претензій у країнах Південної та Східної Європи: проблема Косово, Абхазії, Південної Осетії. Внутрішню конфліктну ситуацію, що склалася наприкінці 2013 — на початку 2014 в Україні, використала РФ для незаконної спроби анексії Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

Джерела

1. Статут Організації Об'єднаних Націй // UNIC.UN. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
2. Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations // United Nations Digital Library. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/202170>

Література

1. Pavithran A. K. Substance of Public International Law. Bombay : Tripathi Private, 1965. 783 p.
2. Starke I. G. An Introduction of International Law. 10th ed. London : Butterworths, 1989. 694 p.
3. Carty A. Philosophy of International Law. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007. 256 p.
4. Shaw M. N. International Law. 6th ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2008. 1710 p.
5. Задорожній О. В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права. Київ : К.І.С., 2015. 712 с.
6. Троханяк О. С. Анексія Західної України 1939–1941 рр. радянською владою та її репресивна політика (на прикладі Бережанщини) // Гілея. 2016. Вип. 108. С. 66–70.
7. Железняк М., Іщенко О. Окупація чи анексія Криму? (за даними українських енциклопедій) // The Encyclopedia Herald of Ukraine. 2022. Vol. 14. P. 57–66.

В. Н. Денисов

АСИМЕТРИЧНА ВІЙНА

Асиметрична війна — нетрадиційні форми застосування здебільшого іррегулярних військових формувань проти більших за кількістю сил противника.

Зміст поняття зумовлений суттєвою різницею в бойових потенціалах (спроможностях) ворожих сторін. Прикладами таких форм є засідки, дії снайперів, застосування саморобних вибухових пристроїв тощо.

Значення асиметричної війни полягає в зниженні насамперед психологічної готовності противника до ведення воєнних дій через ураження різномірних важливих об'єктів, зокрема, об'єктів підвищеної небезпеки, символічних об'єктів, політичних лідерів, місць скопчення значної кількості цивільного населення тощо.

Література

1. Панченко В. М. Інформаційні операції в асиметричній війні Росії проти України: підходи до моделювання // Інформація і право. 2014. № 3(12). С. 13–16.
2. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Харків : ФОП Павленко О. Г., 2015. 286 с.
3. Леонов В. В, Ворович Б. О. Парадокс асиметрії в сучасних міжнародних збройних конфліктах // Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України ім. І. Черняховського. 2016. № 1.
4. Певцов Г. В., Гордієнко А. М., Залкін С. В. та ін. Інформаційно-психологічна боротьба у воєнній сфері. Харків : Вид. Рожко С. Г., 2017. 276 с.

Ю. В. Пунда, Є. Є. Панкратов

АТАКА ІНФОРМАЦІЙНА

Атака інформаційна — цілеспрямовані дії з використанням технічних і програмних засобів з метою порушення інформаційної безпеки системи, що дають змогу впливати на її вміст.

Історична довідка

Словосполучення «information attack/s» уперше вжито американськими військовими в 1990-х у зв'язку з формуванням концепції війни інформаційної.

Характеристика

Мета

Атака інформаційна як сукупність зловмисних дій може бути спрямована на порушення доступності, цілісності, конфіденційності інформації. Ступінь її успіху залежить від уразливості системи й ефективності захисних мір.

Особливості

Атака інформаційна, як елемент війни інформаційної, є наступальною інформаційною операцією, бо потребує знаходження або створення інформаційного приводу, на відміну від оборонних інформаційних операцій, де таким приводом зазвичай є інформаційні атаки супротивника. Для атаки інформаційної також характерна наявність точної інформації про об'єкти впливу.

Об'єкти

Об'єктом атаки інформаційної можуть бути державні установи, підприємства, політичні та громадські угруповання, окремі особи тощо. Прикладом атаки інформаційної у вебсередовищі може бути використання вебсайту, на якому деякий час оприлюднюють цілком достовірну інформацію. У момент атаки інформаційної на ньому публікують відомості (достовірні або сфальсифіковані), які мають вплинути на об'єкт атаки в результаті розповсюдження іншими інтернет-виданнями з посиланням на цей сайт як на першоджерело.

Класифікація

Виокремлюють прямі та непрямі атаки інформаційні. Для непрямі характерна маніпуляція об'єктами матеріального світу. Наприклад, супротивнику надають доступ до нетипових екземплярів продукції, техніки. Унаслідок цього він сам генерує певні висновки та заносить їх до своїх баз даних.

Пряма атака інформаційна маніпулює тільки інформаційними об'єктами: відповідні факти (наприклад, про місцезнаходження важливих підприємств) безпосередньо вносять до інформаційних баз супротивника.

Виокремлюють також семантичні атаки інформаційні: у результаті отримання несанкціонованого доступу до відкритого інформаційного джерела (наприклад, унаслідок хакерського зламу вебсайту), якому користувачі довіряють, у ньому розміщують свідомо фальсифіковану інформацію щодо об'єкта атаки.

Наслідки

Інформатизація суспільства призводить до збільшення наслідків атаки інформаційної, тому що інформація стає вразливішою до прямого доступу та різноманітних маніпуляцій з нею. Це дає змогу генерувати інформацію (у базах даних, мас-медіа, вебсайтах тощо), яка не відповідає фактам реального світу та інтерпретації їх.

Протидія

Застосування механізмів захисту зменшує ймовірність успіху атак інформаційних, але не може повністю ліквідувати таку вразливість.

Застосування

Успішна атака інформаційна впливає на масову свідомість (як на ворожу, так і на дружню), на інформацію, доступну ворогові й необхідну йому для прийняття рішень, а також на інформаційно-аналітичні системи супротивника.

Література

1. Горбулін В. П. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання: монографія / В. П. Горбулін, О. Г. Додонов, Д. Б. Ланде. Київ : Інтертехнологія, 2009. 164 с.
2. Додонов А. Г. Компьютерные информационные системы и хранилища данных. Толковый словарь / А. Г. Додонов, С. Р. Коженевский, Д. В. Ландэ и др. Киев : Институт проблем регистрации информации НАН Украины, 2013. 554 с.

Ю. В. Рогушина

БЕЗПЕКА ВОЄННА

Безпе́ка воє́нна — наукова категорія і соціально-політичне явище, яке визначає захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз. Безпека воєнна постає як складник національної безпеки. Безпека воєнна як соціально-політичне явище протистоїть небезпеці воєнній, тому в системі національної безпеки і оборони визначається також як оборона держави. У міжнародній практиці безпека воєнна передбачає право суверенної держави на самооборону і / або стримування військової агресії, допускає можливість застосування державою воєнної сили для захисту власного суверенітету і територіальної цілісності.

Безпека воєнна України

У правовому полі України значення категорії «безпека воєнна» та її змістове наповнення визначені низкою документів — законами України «Про національну безпеку України», «Про оборону України», «Про Раду національної безпеки і оборони України», «Про Збройні сили України». Безпосередньо питання безпеки воєнної визначалися Воєнною доктриною України (перша редакція — 1993, друга — 2004, третя — 2015). Указом Президента України В. Зеленського від 25.03.2021 № 121/2021 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25.03.2021 «Про Стратегію воєнної безпеки України» скасовано попередні рішення Ради національної безпеки і оборони з приводу Воєнної доктрини України та впроваджено Стратегією воєнної безпеки України. Остання визначає безпеку воєнну України як одну із «засадничих умов реалізації права українського народу на самовизначення, збереження держави Україна та забезпечення її сталого розвитку на основі найвищих цінностей демократії, верховенства права, свободи, гідності, безпеки і процвітання громадян усіх національностей». Засіб реалізації цього завдання — завчасно підготовлена та всебічно забезпечена всеохоплююча оборона України на засадах стримування, стійкості та взаємодії. У Стратегії підкреслено, що Ро-

сійська Федерація залишається воєнним противником України, який здійснює збройну агресію проти України.

Система безпеки воєнної

Основу системи безпеки воєнної становлять органи державної влади, сили і засоби, які здійснюють адекватні існуючим реальним і потенційним воєнним загрозам заходи політичного, організаційного, правового, економічного, військового й іншого характеру, спрямовані на забезпечення безпеки воєнної суспільства і держави. Система безпеки воєнної утворює воєнну організацію держави. Структурно складається з двох основних підсистем (компонентів): органів державної влади, органів місцевого самоврядування (управлінсько-регламентуючий компонент); військових формувань (силовий компонент). В Україні до першої з них належать Верховна Рада, Президент, Рада національної безпеки і оборони, Кабінет Міністрів, центральні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування. Другу утворюють сили оборони України (Збройні сили України, а також інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні органи, розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією України та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави) і сили безпеки (правоохоронні та розвідувальні органи, державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, сили цивільного захисту та інші органи, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення національної безпеки України). Забезпеченню безпеки воєнної сприяють також підприємства (зокрема оборонно-промислового комплексу України, інфраструктури) та окремі громадяни, на яких покладається конституційний обов'язок захисту України.

Джерела

1. Про Збройні сили України: Закон України № 1934-XII від 6 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. Ст. 108. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>

2. Про оборону України: Закон України № 1932-XII від 6 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. Ст. 106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>
3. Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. // Відомості Верховної Ради. 2018. № 31. Ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
4. Воєнна доктрина України // Президент України. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>
5. Стратегія воєнної безпеки України. Воєнна безпека — всеохоплююча оборона // Президент України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661>

Література

1. Довідник з питань міжнародного морського і військового права / Упоряд.: Г. Варицький, Д. Вінтроп; наук ред. В. Семенов. Сімферополь : Таврида, 2000. 125 с.
2. Саганюк Ф. В., Романов І. В., Вещицький І. В. та ін. Воєнна безпека і оборона України. Київ : Національний науково-дослідний центр оборонних технологій і воєнної безпеки України, 2007. 186 с.
3. Стрельцов Є. Л., Полторак С. Т., Аллеров Ю. В. та ін. Правові основи воєнної безпеки України. Львів : Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, 2016. 187 с.
4. Джус О. Міжнародне військове партнерство як засіб забезпечення воєнної безпеки України // *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. Sv. 5. Vyd. 2. P. 54–61.

А. І. Харук

БЕЗПЕКА ІНФОРМАЦІЙНА

Безпека інформаційна — стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, при якому запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність ін-

формації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації. Поняття «безпека інформаційна» можна також визначити як стан інформаційного розвитку (технічного, інтелектуального, соціально-політичного, морально-етичного), за якого сторонні інформаційні впливи не завдають суттєвої шкоди національним інтересам.

Нормативно-правове регулювання

Нормативно-правове регулювання системи забезпечення безпеки інформаційної України гарантують: Конституція України, Закони України «Про національну безпеку України», «Про концепцію національної програми інформатизації», «Про інформацію», «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки», Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Internet та забезпечення широкого доступу до цієї мережі».

Основним спеціальним документом у цій сфері є Стратегія інформаційної безпеки, затверджена Указом Президента України від 28.12.2021.

Характеристика

Система безпеки інформаційної держави є складником загальної системи національної безпеки країни та становить сукупність органів державної влади, недержавних структур і громадян, які повинні узгоджено здійснювати діяльність із забезпечення інформаційної безпеки на основі єдиних правових норм, ефективно протистояти інформаційним загрозам.

Стан захищеності об'єкта від інформаційних впливів тісно пов'язаний зі станом його інформаційного розвитку. Різновиди безпеки інформаційної: особи; суспільства; держави.

Безпека інформаційна особи — стан захищеності психіки та здоров'я людини від деструктивного інформаційного впливу, який

призводить до неадекватного сприйняття нею дійсності та (або) погіршення її фізичного стану. Безпека інформаційна особи та суспільства тісно взаємопов'язані.

Безпека інформаційна суспільства — можливість безперешкодної реалізації суспільством та окремими його членами своїх конституційних прав, пов'язаних з можливістю вільного одержання, створення й поширення інформації, а також ступінь їхнього захисту від деструктивного інформаційного впливу.

Необхідний рівень безпеки інформаційної забезпечується сукупністю політичних, економічних, організаційних заходів, спрямованих на попередження, виявлення й нейтралізацію обставин, чинників і дій, які можуть завдати збитків чи зашкодити реалізації інформаційних прав, потреб та інтересів країни та її громадян.

Безпека інформаційна суспільства та його окремих осіб залежить від рівня:

- інтелектуальності, спеціальної теоретичної та практичної підготовки;
- критичного мислення, морального й духовного вдосконалення;
- гармонійного розвитку особистості в суспільстві;
- технічних засобів захисту.

Безпека інформаційна держави — стан її захищеності, за якого спеціальні інформаційні операції, акти зовнішньої інформаційної агресії, інформаційний тероризм, незаконне зняття інформації за допомогою спеціальних технічних засобів, комп'ютерні злочини та інший деструктивний інформаційний вплив не завдають суттєвої шкоди національним інтересам.

Об'єкти забезпечення безпеки інформаційної держави:

- інформаційно-телекомунікаційна інфраструктура (суб'єкти та засоби створення, поширення інформації й передавання даних);
- інформація (особиста, конфіденційна, власність держави, з обмеженим доступом);
- свідомість (особи, групи осіб, суспільства).

Інформаційна безпека в Україні

Визначення поняття «безпека інформаційна» зафіксовано в Законі України «Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» (2007).

Суб'єктами забезпечення безпеки інформаційної в Україні виступають:

- Президент України;
- Верховна Рада України;
- Кабінет Міністрів України;
- Рада національної безпеки і оборони України;
- міністерства та інші центральні органи виконавчої влади;
- Національний банк України;
- суди загальної юрисдикції;
- прокуратура України;
- місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування;

• Збройні сили України, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України;

- громадяни України, об'єднання громадян.

Принципи забезпечення інформаційної безпеки України:

• свобода збирання, зберігання, використання та поширення інформації;

- достовірність, повнота та неупередженість інформації;
- обмеження доступу до інформації виключно на підставі закону;
- гармонізація особистих, суспільних і державних інтересів;
- запобігання правопорушенням в інформаційній сфері;
- економічна доцільність;
- гармонізація українського законодавства в інформаційній сфері з міжнародним;

- пріоритетність національної інформаційної продукції.

Повноваженнями щодо забезпечення безпеки інформаційної наділена значна кількість державних органів та установ (Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, Держкомтелерадіо

України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Міністерство оборони України, МВС України, Міністерство закордонних справ України, Міністерство юстиції України та ін.). Рада національної безпеки і оборони України 27.01.2016 ухвалила рішення про утворення спеціального робочого органу — Національного координаційного центру кібербезпеки.

Нова редакція Доктрини інформаційної безпеки України (2017), схвалена в умовах здійснення Російською Федерацією інформаційної війни проти України як складника загальної гібридної війни (від 2014), актуальними загрозами національній безпеці України в інформаційній сфері визначила:

- здійснення спеціальних інформаційних операцій, спрямованих на підлив обороноздатності, деморалізацію особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань, провокування екстремістських проявів, підживлення панічних настроїв, загострення і дестабілізацію суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації, розпалювання міжетнічних і міжконфесійних конфліктів в Україні;

- проведення державою-агресором спеціальних інформаційних операцій в інших державах з метою створення негативного іміджу України у світі;

- інформаційна експансія держави-агресора та контрольованих нею структур, зокрема шляхом розширення власної інформаційної інфраструктури на території України та в інших державах;

- інформаційне домінування держави-агресора на тимчасово окупованих територіях; недостатню розвиненість національної інформаційної інфраструктури, що обмежує можливості України ефективно протидіяти інформаційній агресії;

- неефективність державної інформаційної політики, недосконалість законодавства стосовно регулювання суспільних відносин в інформаційній сфері, невизначеність стратегічного наративу, недостатній рівень медіакультури суспільства;

- поширення закликів до радикальних дій, пропаганду федералізму та сепаратизму в Україні.

В умовах проведення країною-агресором (РФ) деструктивного інформаційного впливу на цільову аудиторію України та інших держав світу можна визначити такі основні напрями вжиття заходів щодо захисту національного інформаційного простору і забезпечення національної системи безпеки інформаційної України:

- удосконалити нормативно-правову базу у сфері інформаційної політики держави, яка б визначала взаємодію силових структур України з органами місцевого самоврядування, державними органами та громадськими інституціями;
- створити єдиний міжвідомчий координаційний орган, який би здійснював керівництво, координацію та контроль заходів інформаційної безпеки (його, наприклад, можна створити у вигляді міжвідомчої комісії при РНБО);
- створити систему комплексного моніторингу популярних аудіо-візуальних і друкованих ЗМІ, а також популярних інтернет-ресурсів;
- заохочувати подальші комплексні наукові дослідження у сфері інформаційної безпеки.

Джерела

1. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України № 537-V від 09 січня 2007 р. // Відомості Верховної Ради України. 2007. № 12. Ст. 102. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16?find=1&text=%E1%E5%E7%E>
2. Про доступ до публічної інформації: Закон України № 2939-VI від 13 січня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. 2011. № 32. Ст. 314. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>
3. Доктрина інформаційної безпеки України // Президент України. 2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>
4. Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. // Відомості Верховної Ради. 2018. № 31. Ст. 241. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n355>
5. Стратегія національної безпеки України «Безпека людини — безпека країни» // Президент України. 2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>

6. Стратегія інформаційної безпеки // Президент України. 2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069>

Література

1. Глобальна та національна безпека: підручник / Авт. кол.: В. І. Абрамов, Г. П. Ситник, В. Ф. Смолянюк та ін. Київ : Національна академія державного управління при Президентові України, 2016. 784 с.
2. Косогов О. М., Сірик А. О. Завдання захисту національного інформаційного простору за досвідом ведення гібридної війни РФ на Сході України // Системи озброєння і військова техніка. 2017. № 1. С. 38–41.
3. Золотар О. О. Інформаційна безпека людини: теорія і практика : монографія. Київ : ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2018. 446 с.
4. Гаврильців М. Т. Інформаційна безпека держави в системі національної безпеки України // Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 2. С. 200–203.

С. С. Троян, А. С. Мороз

БЕЗПЕКА НАЦІОНАЛЬНА

Безпе́ка націо́нальна — стан захищеності життєво важливих потреб та інтересів національної спільноти, її членів від можливих загроз зовнішніх та внутрішніх антропогенних чи природніх чинників.

Історична довідка

У політичному лексиконі поняття «безпека національна» уперше використав 1904 президент Т. Рузвельт у посланні Конгресу США, обґрунтовуючи приєднання зони Панамського каналу.

Підвалини теоретичних основ безпеки національної заклали фундатори та прихильники школи «політичного реалізму» Г. Й. Морґентау, Р. Арон, Дж. Ф. Кеннан, Г. А. Кісінджер та інші. Вони заснували традицію виводити поняття «безпека національна» з концепції національних інтересів.

В умовах біполярного світу домінував військово-оборонний характер трактування безпеки національної. Однак при переході до постмодерного глобалізованого світу в розумінні безпеки національної набули поширення нові акценти. Політики та науковці значну увагу приділяють питанням економічної, енергетичної, екологічної, продовольчої, інформаційної, кібернетичної та антитерористичної безпеки.

Характеристика

Як підсистема національного організму безпека національна містить такі основні компоненти:

- життєво важливі потреби та інтереси нації;
- безпековий простір, виклики та загрози безпеці національній;
- суб'єкти безпекової політики, її об'єкти, принципи;
- правова основа, засоби, захисні дії, ефект безпекової стратегії й тактики.

Об'єктами безпеки національної традиційно вважають тріаду особа — суспільство — держава.

До неінституційних суб'єктів безпеки національної належать насамперед сама нація (як свідомо своїх потреб консолідована спільнота), національна еліта, провідні суспільні класи та групи етнічні.

Інституційні суб'єкти безпеки національної:

- основні органи державної влади та управління;
- спеціалізовані безпекові структури (збройні сили, служба безпеки, розвідувальні органи, рада національної безпеки при главі державі тощо).

В умовах демократії та публічної політики істотно зростає безпекова роль інститутів громадянського суспільства.

Принципи безпеки національної — ідеї, загальні норми, покладені в основу формування та функціонування системи безпеки національної.

Реальні та потенційні загрози безпеці національній виникають через:

- відкрите (або приховане) посягання ворожих держав на суверенітет і територіальну цілісність нації;

- регіональні та локальні війни;
- недотримання міждержавних безпекових угод;
- міжнародні терористичні акти.

Основні загрози внутрішньонаціонального походження:

- міжкласові, міжетнічні та міжконфесійні конфлікти;
- політична корупція;
- сепаратизм;
- злочинність організована;
- зuboжіння народу;
- втрата довіри громадян до влади тощо.

Нормативне регулювання в Україні

Правовою основою реалізації національної безпеки в Україні є Конституція України, Закон «Про національну безпеку України», Стратегія національної безпеки України, Стратегія воєнної безпеки України, міжнародні договори. За Конституцією, відповідальність за державну незалежність і безпеку національну покладено на Президента України (ст. 106).

Важливі зовнішні чинники реалізації національної безпеки в Україні:

- Угода України та Європейського Союзу про асоційоване членство;
- активна участь України в діяльності Організації Об'єднаних Націй, Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Ради Європи, регіональних міжнародних організаціях;
- поглиблена співпраця з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО), союз із США та іншими стратегічними партнерами України.

1999 Україна серед 54 держав-учасниць ОБСЄ підписала Хартію європейської безпеки, в якій визначено пріоритетні напрями колективного обстоювання миру на континенті.

Додатково

У понятті «безпека національна» йдеться про націю як особливий вид спільноти, в якій органічно поєднується етнокультурна та

політична самоорганізація. Базові потреби й інтереси основних різновидів націй — етнічної, політичної та змішаної (етнополітичної) є своєрідними за змістом та пріоритетами.

Джерела

- 1 Конституція України: станом на 15 січ. 2021 р. Харків : Право, 2021. 72 с.
2. Про національну безпеку України : Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. // Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n355>
3. Стратегія воєнної безпеки України : рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#n8>
4. Стратегія національної безпеки України : рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>
5. Хартія Европейской безопасности (Стамбул, 19 ноября 1999 года) // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_166#Text

Література

1. Ситник Г. П., Олуйко В. М., Вавринчук М. П. Національна безпека України: теорія і практика. Київ : Кондор, 2007. 669 с.
2. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації. Тернопіль : Економічна думка, 2009. 292 с.
3. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України. Київ : Євроатлантикіформ, 2017. 592 с.

О. М. Рудакевич

БУДАПЕШТСЬКИЙ МЕМОРАНДУМ 1994

Будапештський меморандум 1994, Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї — політичний документ, підписаний

05.12.1994 на Будапештському саміті Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) президентами Сполучених Штатів Америки (Б. Клінтон), Російської Федерації (Б. Єльцин), України (Л. Кучма) та прем'єр-міністром Великої Британії (Дж. Мейджор), у якому зафіксовано зобов'язання ядерних держав поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України. Ці зобов'язання надані відповідно до Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975.

Історична довідка

Будапештський меморандум набув чинності з моменту підписання. Того ж дня до нього у формі окремих заяв приєдналися Франція та Китай.

Україна ініціювала підписання Меморандуму як необхідний складник ядерного роззброєння. Питання отримання гарантій безпеки всіх держав «ядерного клубу» в обмін на приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як неядерної держави було для України принциповою умовою.

Меморандум не є зобов'язальним міжнародно-правовим документом, а має політичний характер. Однак у ньому в конкретних формулюваннях підтверджуються зобов'язання РФ, Великої Британії, США, а також Франції та Китаю, за якими, в разі порушення проти України принципів міжнародного права у сфері безпеки або загрози їх порушення, ці держави, що є постійними членами Ради Безпеки (РБ) ООН, вживатимуть на міжнародному рівні відповідних заходів для забезпечення цих принципів.

Умови

У Меморандумі підтверджували зобов'язання США, РФ і Великої Британії:

- поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України згідно з принципами Заключного акта НБСЄ (п. 1);
- утримуватися від погрози силою чи її використання проти територіальної цілісності або політичної незалежності країни, і що жодна їхня зброя ніколи не буде використана проти України (крім ці-

лей самооборони) в будь-який інший спосіб, згідно зі Статутом ООН (п. 2);

- утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги (п. 3).

Водночас у Меморандумі 1994 визначено механізми збереження зазначених зобов'язань РФ, Великою Британією та США:

- домагатися негайних дій з боку РБ ООН із метою надання допомоги Україні як державі-учасниці ДНЯЗ, яка не володіє ядерною зброєю, у разі, якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї (п. 4);

- не застосовувати ядерну зброю проти будь-якої держави-учасниці ДНЯЗ, яка не володіє ядерною зброєю, крім випадку нападу на них самих, їхні території, їхні збройні сили або на їхніх союзників із боку такої держави спільно або в союзі з державою, яка володіє ядерною зброєю (п. 5);

- проводити консультації у разі виникнення ситуації, внаслідок якої постає питання щодо цих зобов'язань (п. 6).

Сучасний стан

Порушення територіальної цілісності України з боку РФ у Криму та воєнні дії на Сході країни виявили докорінну розбіжність у міжнародно-правовій позиції України і РФ щодо Меморандуму.

Позиція України, підтримана більшістю країн світу (резолуція Генеральної Асамблеї ООН 68/262 від 27.03.2014), виходить з широкого тлумачення змісту цього документа: у ньому надано гарантії поважати суверенітет і територіальну цілісність країни як таких категорій.

РФ розглядає концепцію «негативних гарантій» у Меморандумі лише як «зобов'язок не застосовувати і не загрожувати застосуванням ядерної зброї проти неядерних держав» (Заява МЗС РФ від 01.04.2014). Спроби подолати цю розбіжність позицій у РБ ООН на основі Глави VII Статуту ООН (Дії щодо загрози миру, порушень миру та актів агресії) успіху не мали.

Додатково

РФ заперечує свій зв'язок із терористичними сепаратистськими організаціями на території України.

Джерела

1. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text

Література

1. Головченко В. І. Меморандум про гарантії безпеки України 1994 // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / Гол. редкол. Л. В. Губерський. Київ : Знання України, 2004. Т. 2. С. 258.
2. Денисов В. Н. Будапештський меморандум 1994 // Енциклопедія міжнародного права : в 3 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови), В. І. Акуленко та ін. Київ : Академперіодика, 2014. Т. 1. С. 322–324.
3. Лоссовський І., Копил О. Міжнародно-правовий статус Будапештського меморандуму «Про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» // Україна дипломатична. 2015. Вип. 16. С. 364–373. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrdip_2015_16_67
4. Прийдун С. Будапештський меморандум в контексті ядерного роззброєння України // Україна–Європа–Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 17. С. 106–114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2016_17_12
5. Зленко А. М. Дипломатія і політика. Харків : Фоліо, 2021. 592 с.

В. Н. Денисов

БУНДЕСВЕР

Бундесвѐр (нім. Bundeswehr — федеральна оборона) — назва збройних сил Федеративної Республіки Німеччини.

Створено після завершення дії окупаційного режиму в Німеччині та утворення ФРН. Міністерство оборони ФРН почало діяти з

07.07.1955; перші 100 добровольців Бундесверу прийняли військову присягу 12.11.1955.

Структура: війська сухопутні (нім. Heer), військово-повітряні (нім. Luftwaffe) та військово-морські сили (нім. Marine). Окремими складниками є також об'єднані сили забезпечення (нім. Streitkräftebasis), санітарна служба (нім. Sanitätsdienst), війська захисту кібер-та інформаційного простору (нім. Cyber-und Informationsraum).

Усі підрозділи підпорядковані федеральному міністру оборони як голові вищого органу виконавчої влади. Найвищою військовою посадовою особою Бундесверу є генерал-інспектор. Він керує через Оперативне командування Бундесверу, інспекторів родів військ і військових керівників різних структур.

Принцип комплектування Бундесверу — контрактний. Підготовка командних кадрів Бундесверу відбувається в системі офіцерських та унтер-офіцерських шкіл, курсів видів і родів військ, в Академії керівного складу Бундесверу, військових навчальних закладах НАТО та країн-членів Організації Північноатлантичного договору. Чисельність Бундесверу становила близько 199 тис. осіб, з них військових — до 184 тис., танків — 266, бойових броньованих машин — 9217, артилерійських систем калібром більше 100 мм — 121, літаків і вертольотів — 617, кораблів і суден — 80, з них — 38 бойових (2022, оцінка).

Література

1. Феденко О. Військова реформа Бундесверу // Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини. 2012. Вип. 31. С. 43–52.
2. Онищук М. І., Мельников О. Г., Храбан І. А. Збройні сили ФРН в умовах нових викликів і загроз // Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2014. Вип. 46. С. 107–112.
3. White Paper on German Security Policy and the Future of the Bundeswehr. Paderborn : Bonifatius GmbH, 2016. 144 p.
4. The Military Balance. London : The International Institute for Strategic Studies, 2022. 504 p.

В. І. Рєзнік

«ВЕЛИКА СІМКА»

«Велика сімка», Група семи, G7 (англ. Group of Seven) — неформальне міжнародне об'єднання найрозвинутіших у соціально-економічному плані держав світу (Велика Британія, Італія, Канада, Німеччина, США, Франція, Японія).

Історична довідка

Постала в середині 1970-х унаслідок виникнення нових загроз і викликів світовій економіці (нафтова криза 1973). Причини формування нового об'єднання:

- крах Бреттон-Вудської валютної системи та невдалі спроби МВФ і МБРР реформувати світову валютну систему;
- перше розширення Європейського економічного співтовариства 01.01.1973 та його наслідки для економіки Заходу;
- міжнародна нафтова криза жовтня 1973;
- економічна рецесія в країнах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), що супроводжувалася інфляцією та ростом безробіття.

Утворенню об'єднання Великої сімки передували неформальні зустрічі міністрів фінансів Великої Британії, США, Франції та ФРН, які відбувалися з березня 1973. У вересні 1973 до роботи приєдналася Японія. Неофіційне об'єднання отримало назву «група п'яти». Неформальні зустрічі міністрів фінансів у межах «групи п'яти» не припинилися з формуванням G6 і тривали аж до 1987.

На основі «групи п'яти» 1975 з'явився формат «Великої шістки» G6, яка вперше зібралася в м. Рамбуе (Франція) на нараді глав держав та урядів Великої Британії, Італії, США, Франції, ФРН і Японії, на запрошення президента країни В. Жискара д'Естена.

1976 до форуму приєдналася Канада, унаслідок чого утворився сучасний формат Великої сімки G7.

У подальшому зустрічі стали регулярними, відбувалися по чергово в кожній із держав. Обмежений склад учасників зустрічей сприяв мобільності організації зібрань та швидкості ухвалення рішень.

Від 1997 до початку 2014 група включала в себе РФ і функціонувала в режимі «Великої вісімки» (G8). З 2014 членство Росії було скасоване у зв'язку з агресією проти України, порушенням її суверенітету і територіальної цілісності. Замість запланованого саміту в м. Сочі (РФ), 04–05.06.2014 відбулася зустріч глав Великої сімки в м. Брюсселі (Бельгія). 2017 Росія заявила про свій вихід із об'єднання.

Китай було запрошено до поступової інтеграції, але поки він відмовився від входження до групи.

Світова фінансово-економічна криза 1997–1998 та швидке зростання економік низки країн Азії та Латинської Америки визначили потребу розширення формату міжнародної співпраці економічно розвинених країн. Тому 1998 було ініційовано створення Великої двадцятки (G20). Відтоді обидва міжнародні форуми працюють паралельно.

Характеристика

У засіданнях групи держав беруть участь Голова Європейської комісії та керівник держави, що головує на момент зустрічі в Європейській Раді. Лідери провідних держав обговорюють актуальні питання світової економіки і політики. Група не має постійних органів, свого статуту, штаб-квартири.

Щороку з 01.01 обрана держава здійснює так зване президентство, функції якого полягають в організації підготовки та керівництві на зустрічах глав держав і нарадах міністрів. Саміти проходять щороку (зазвичай влітку) по черзі в одній із країн. Послідовність головування країн: Франція, США, Велика Британія, Німеччина, Японія, Італія, Канада.

Мета діяльності об'єднання — розвиток співробітництва між найрозвиненішими країнами світу та забезпечення стабільності їхніх економік як чинника світової стабільності й процвітання; зміцнення відкритого демократичного суспільства, що ґрунтується на свободі особистості та соціальному розвитку. В останні десятиліття додалися актуальні завдання — підтримка міжнародного правопорядку та

стабільності, боротьба з кліматичними змінами, відповіді на значущі виклики у сфері міжнародної безпеки, укріпленні трансатлантичної співпраці.

Роботу з підготовки самітів координують особисті представники лідерів країн-учасниць. У період між самітами відбуваються також зустрічі очільників МЗС, працюють численні робочі групи тощо. Дискусії держав-учасниць Великої сімки проходять у неформальній та конфіденційній обстановці. Результати самітів фіксують у підсумкових документах (переважно комюніке або деклараціях), що закріплюють досягнуті під час обговорень домовленості.

G7 та Україна

У відповідь на окупацію Криму Росією, 24.03.2014 було скликано екстрену нараду керівників держав Великої сімки в м. Гаазі (Нідерланди). Вибір місця був зумовлений перебуванням лідерів G7 на Нідерландському саміті з ядерної безпеки. Це була перша зустріч G7, яка не проходила в державі-члені та не залучала лідера країни-організатора. Членство Росії у форумі було зупинене. 40-й саміт G7, який мав відбутися в м. Сочі, був перенесений до Брюсселю.

Декларація 40-го саміту Великої сімки містила важливі рішення стосовно України:

- визнання результатів президентських виборів в Україні 2014;
- засудження порушення РФ суверенітету і територіальної цілісності України, російської агресії в Криму як порушення суверенітету і державної цілісності України та принципів міжнародного права та засудження дестабілізації ситуація на Сході України;
- заклик до Росії визнати результати виборів, відвести збройні сили від кордонів з Україною, припинити потік зброї та бойовиків через кордон та підтримку озброєних сепаратистів);
- підтримка надання міжнародної економічної допомоги Україні;
- підтвердження рішення країн G7 введення санкцій проти фізичних та юридичних осіб, які підтримували чи реалізовували порушення суверенітету та територіальної цілісності України та які загрожують миру, безпеці та стабільності України;

- заклик до міжнародної донорської спільноти щодо завершення проєктів зі встановлення стабільного та екологічно безпечного стану Чорнобильської території.

Українське питання стабільно було на порядку денному самітів Великої сімки. Зокрема в підсумковому комюніке 47-го саміту G7 (Велика Британія, 2021) лідери Великої сімки підтвердили підтримку незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України в її міжнародно визнаних кордонах та закликали Росію до відведення війська та озброєння на східному кордоні України та на Кримському півострові.

24.03.2022 відбулася зустріч лідерів G7 у м. Брюсселі, присвячена повномасштабному вторгненню Росії в Україну.

У спільній заяві за результатами зустрічі виголошено:

- російське керівництво зобов'язане негайно виконати розпорядження Міжнародного суду ООН про припинення воєнних дій на території України, виведення військової сили та техніки з усієї території України;
- підтвердження запроваджених країнами G7 санкцій проти Росії та заклик до інших країн запровадити подібні обмежувальні заходи;
- засудження воєнних злочинів, нападів на українське населення та цивільну інфраструктуру, зокрема лікарні та школи;
- заклик до Білорусі уникнути подальшої ескалації та не дати використати білоруські війська проти України, а також заклик до інших країн не надавати військову допомогу Росії;
- посилення підтримки України — надання їй гуманітарної допомоги, захист мереж від кібератак, прийом, захист та підтримка біженців і переміщених осіб.

Джерела

1. G7 Leaders' Statement — Brussels, 24 March 2022 // European Council. 2022. URL: <https://www.consilium.europa.eu/ga/press/press-releases/2022/03/24/g7-leaders-statement-brussels-24-march-2022/>
2. The Brussels G7 Summit Declaration // G7 Information Centre. URL: <http://www.g8.utoronto.ca/summit/2014brussels/brussels-declaration.pdf>

Література

1. Велика сімка // Юридична енциклопедія : у 6 т. / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 1. 670 с.
2. Мінгазутдінов І. О. Велика сімка // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / Гол. ред. Л. В. Губерський. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.
3. Проценко І. М. Група семи // Енциклопедія міжнародного права : в 3 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови), В. І. Акуленко та ін. Київ : Академперіодика, 2014. Т. 1. С. 670–672.
4. Bailin A. From Traditional to Group Hegemony: The G7, The Liberal Economic Order and the Core-Periphery Gap. London : Routledge, 2017. 194 p.
5. Дяченко Б. І., Стець Д. І. Роль країн «Великої сімки» у сучасних міжнародних економічних відносинах // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2018. Вип. 18 (2). С. 6–9. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2018_18\(2\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2018_18(2)_3)
6. Daniels J., Freytag A., Kirton J. Guiding Global Order. G8 Governance in the Twenty-First Century. Abingdon : Routledge, 2019. 392 p.

В. Л. Бабка, С. Г. Федуняк

ВІЙНА

Війна — багатозначний термін.

1) Соціально-політичне явище, крайня форма розв’язання соціально-політичних, ідеологічних, економічних, територіальних, етнонаціональних, релігійних чи інших суперечностей між державами, народами, націями, урядами, спільнотами або воєнізованими групами, що відбувається за допомогою організованої збройної боротьби.

Характеристика

Поняття війни

Поняття війни не обов’язково включає ведення воєнних дій. Стан війни може існувати, якщо держава після оголошення війни за-

хоплює за правом війни на своїй суверенній території майно супротивника, здійснює допустимі за міжнародним гуманітарним правом дії щодо його громадян та інші акти, не ведучи при цьому воєнних дій. Наприклад, під час Першої світової війни та Другої світової війни держави Центральної Америки перебували у стані війни з Німеччиною, хоча не вели проти неї жодних воєнних дій.

Відповідно до загального міжнародного права війна могла починатися її оголошенням або фактичним відкриттям воєнних дій. Третя Гаазька конвенція про відкриття воєнних дій 1907 зобов'язувала її учасників не розпочинати війни «без попереднього та недвозначного повідомлення, яке має бути висловлене у формі мотивованого оголошення війни або ультиматуму з умовою оголошення війни». Держава, яка вступала у війну з недотриманням зазначених норм, визнавалася винною у порушенні міжнародного права.

У минулому широко практикувалися такі дії, як примусова анексія іноземної території, домагання політичних поступок, репресалії, т. з. мирні блокади, воєнне вторгнення, колективна інтервенція, офіційна війна тощо. Легально утворювалися і діяли «оборонні та наступальні союзи» держав.

У міжнародній практиці війна розглядалася як процес, позбавлений стандартів справедливості та несправедливості. Встановлення відмінностей між справедливими та несправедливими війнами, так само як і протизаконність агресивної війни, спершу було справою лише філософів, теологів та юристів. Але визначені ними відмінності не відповідали жодній ознаці позитивного права націй і належали, особливо в 16–17 ст., до сфери природного права. У ті часи війна була засобом здійснення права на війну (лат. *jus ad bellum*) і навіть виконувала функцію насильницького насадження нового порядку, як це сталося у ході Тридцятилітньої війни 1618–1648, що завершилася Вестфальським миром 1648. З кінця 18 ст. і до Першої світової війни (1914–1918) війна, за міжнародним правом, вважалася допустимим засобом розв'язання спорів.

Теорії походження

Існують такі теорії походження воєн:

- біологічна — вбачає причини воєн у біологічних умовах існування людини, подібно до боротьби тварин за виживання на обмеженій території (К. Лоренц);

- антропологічна — вбачає схильність до агресії віддзеркаленням культурного досвіду, релігійних та ідеологічних установок у певному соціальному середовищі;

- демографічна — війна як результат порушення балансу між чисельністю населення і кількістю засобів існування (Т. Р. Мальтус);

- космополітична — війна як результат протистояння національних та загальнолюдських інтересів (Дж. Дьюї, Р. Н. Енджелл);

- етико-соціальна — розглядає війни з прогресивної сторони, як механізм виховання сильних вольових особистостей;

- психологічна — визначає причиною воєн людську психіку, схильність людей до агресії та конфліктів, масові психоневротичні стани;

- інформаційна — війна як результат нестачі інформації, коли сторони протистояння не можуть достовірно прорахувати достовірність досягнення перемоги;

- політична — війна як продовження політики іншими засобами (К. фон Клаузевіц);

- геополітична — війна як боротьба за «життєвий простір» (К. Гаусхофер, Л. фон Ранке);

- цивілізаційна — війна як результат протистояння цивілізацій (С. Ф. Гантінгтон);

- економічна — вбачає причини війни у загостренні економічної конкуренції (В. Вільсон);

- міфологічна (сучасна езотерична) — війна як результат втручання вищих сил.

Класифікація

Війни класифікують:

- за цілями — визвольна (вітчизняна) і загарбницька;

- за вектором розгортання — оборонна і наступальна;

- за способами ведення воєнних дій — війна маневрена, війна позиційна та дистанційна;
- за етичною складовою — справедлива (національно-визвольна, антиколоніальна боротьба, індивідуальна чи колективна самооборона) і несправедлива (загарбницька);
- за рівнем розвитку сторін протистояння — симетрична, війна асиметрична (коли сторони протистояння мають різний рівень розвитку та військового потенціалу);
- за наявністю прямого військового протистояння — «холодна» та «гаряча»;
- за ландшафтом ведення бойових дій — сухопутна, морська, повітряна й змішана;
- за масштабами — громадянська війна, війна локальна, регіональна, війна світова;
- за тривалістю — швидкоплинна й затяжна;
- за складом воюючих сторін — двостороння, блокова, війна коаліційна;
- за засобами ведення — звичайна, надруйнівна (з використанням зброї масового ураження);
- за ступенем залучення ресурсів та методів боротьби — обмежена і війна тотальна.

Нормативне регулювання

Норми арбітражних договорів

Першим обмеженням свободи суверенних держав вдаватися до воєнних дій було укладення арбітражних договорів відповідно до позитивного міжнародного права. Ці договори забороняли починати воєнні дії без попереднього розгляду спорів сторін в арбітражі, а пізніше — без дотримання процедури примирення. Подальше обмеження було встановлено 2-ю Гаазькою конвенцією 1907, яка заборонила застосовувати збройну силу для стягнення боргів за договірними зобов'язаннями, якщо держава-боржник не перешкоджатиме мирному вирішенню спору через арбітраж. Юрист, професор Лейденського університету К. ван Волленховен (1874–1933; Нідерланди) 1913 висунув

пропозицію створення «міжнародних збройних сил» задля приборкання агресивних воєн.

Норми Ліги Націй

Усвідомлення катастрофічних наслідків для людства Першої світової війни спонукало держави до широкого міжнародного співробітництва і пошуку надійних засад збереження миру. Першою такою спробою стала Ліга Націй, Статут якої (ст. 10, 11, 15–17) створив процедурний механізм для запобігання майбутнім війнам та застосування колективних дій з метою припинення війн у разі виникнення.

Нові норми, однак, не заборонили всіх воєн: попередня ідея відмінності між різними видами війн (зокрема, між справедливими і несправедливими війнами) знову взяла гору і була перенесена у нову відмінність між законною (офіційною) та незаконною війною і поглинута нею. Характеристика війни як законної чи незаконної не пов'язувалась більше з мотивами справедливості; встановлювався основний принцип, за яким до розгляду спору у Лізі Націй війна як протидія неправомірному акту забороняється за будь-яких обставин (ст. 12). Членам Ліги Націй заборонялося також вступати у війну з іншим членом Ліги, який виконує третейське рішення або підкоряється одностайній постанові Ради Ліги. До неї прирівнювалася доповідь Асамблеї Ліги, прийнята голосами всіх членів Ради Ліги та більшістю голосів ін. членів організації, за винятком сторін, що спорять. За Статутом Ліги Націй (ст. 10) не допускалася війна з метою відторгнення території члена Ліги (загарбницька війна) чи зведення його до становища залежної держави.

Норми заборони війн, встановлені Статутом Ліги Націй, були розвинені у Бріана — Келюга пакті 1928, який заборонив вдаватися до війни «як знаряддя національної політики». Проте, заборонялася не будь-яка війна, а лише війна як знаряддя національної політики. Під дію пакту не підпадали колективні заходи Ліги Націй, оскільки вони були знаряддям не національної, а міжнародної політики. Окрім того, у пакті нічого не було сказано про право на самооборону, що зберігалося як само собою зрозуміле, але не як наступальний вид самозахисту, а лише як стан крайньої необхідності. Унаслідок недосконалості

принципів діяльності Ліги Націй, зокрема процедури прийняття рішень її Радою та Асамблеєю, і невизначеності поняття агресії війна залишалася практично можливою.

Норми Статуту ООН

Враховуючи недоліки Ліги Націй та нечіткість норм міжнародного права про заборону війн, Статут ООН заборонив членам Організації застосовувати силу при вирішенні спірних питань, надавши це право виключно Раді Безпеки ООН, яка уповноважена здійснювати необхідні заходи для підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки (ст. 42).

Статут ООН зберіг право членів Організації на індивідуальну і колективну самооборону, але тільки в єдиному випадку: «якщо станеся збройний напад на члена Організації, доти, доки Рада Безпеки не вживе заходів, необхідних для підтримання міжнародного миру і безпеки».

1974 Генеральна Асамблея ООН прийняла «визначення агресії», в якому за основу ідентифікації агресора взято критерій першості (або ініціативи) у здійсненні акту агресії. Отже, за Статутом ООН оголошення і ведення війн, незалежно від будь-яких обставин і причин, є незаконним актом, що визнається агресією і тягне відповідальність держави, винної у таких незаконних діях. Ці положення стосуються і фактичного відкриття воєнних дій, але ідентифікація у таких випадках агресора є складною (насамперед щодо встановлення фактичних обставин агресії).

У контексті Статуту ООН слід розглядати і право народу на самовизначення у стадії його реалізації, тобто коли існує чітко виражена воля народу здійснити це право і коли ця воля нашоується на опір держави, що призводить до загрози миру і безпеці. Право на самовизначення є найсуперечливішим принципом сучасного міжнародного права. Юридичний зміст його практично невизначений. Складна практика застосування сучасних норм міжнародного права про заборону війн аж ніяк не стосується зобов'язань воюючих сторін неухильно дотримувати у збройних конфліктах гуманітарних норм міжнародного права незалежно від того, чи такі конфлікти є

міжнародними чи внутрішніми типу громадянської війни. Принципи Нюрнберзького процесу 1945 щодо покарання військових злочинців, підтверджені та розвинені наступними міжнародно-правовими нормами, передбачають кримінальну відповідальність осіб за скоєння злочинів проти миру і людства, воєнних злочинів і злочинів проти людяності.

«Холодна війна», що тривала після Другої світової війни в умовах біполярного світу, не сприяла ефективному застосуванню положень Статуту ООН щодо заборони війн. Певний час ядерна зброя була стримуючим фактором для запобігання черговій світовій війні. Але протистояння держав призвело до численних локальних воєн, і в жодній з них міжнародне співтовариство не змогло ідентифікувати агресора та покарати винних. Це пояснюється, зокрема, тим, що відтепер ніхто не оголошує війн, оскільки така дія автоматично підпадає під визначення агресії. Воєнні дії розпочинаються як факт разом із взаємними звинуваченнями сторін у першості їх відкриття. Тому в усіх офіційних міжнародних документах замість терміна «війна» вживається термін «збройний конфлікт», що більше відповідає реаліям ведення воєнних дій.

Існують істотні розбіжності щодо оцінок застосування права на самооборону як звичаєвої норми міжнародного права. Статут ООН підняв на вищий щабель правову заборону війни, позбавивши її будь-якої законності. Тому поділ на законні та незаконні війни, що існував ще за Ліги Націй, остаточно втратив своє юридичне значення.

Сучасні війни не вичерпуються збройним протистоянням. Не менш важливими стають дипломатична, економічна, розвідувально-диверсійна, інформаційно-пропагандистська, кібернетична та інші способи боротьби. При цьому ландшафт протистояння простягається за межі географічних кордонів воюючих сторін, натомість — може охоплювати широкий геополітичний простір.

2) Переносно — стан ворожнечі та відкритого протистояння між ким-небудь, крайнє загострення конфлікту в певній суспільній сфері

(наприклад, війна інформаційна, торгівельна війна, війна пам'ятей, терористична війна).

Література

1. Fenwick Ch. G. International Law. 4th ed. New York : Appleton-Century-Crofts, 1965. 840 p.
2. Verzijl J. H. International Law in Historical Perspective : in 2 vol. Leiden : A. W. Sijthoff, 1968–1969.
3. Schwarzenberger G., Brown E. A Manual of International Law. 6th ed. Milton : Professional Books, 1976. 612 p.
4. Creveld M. Van. The Transformation of War: The Most Radical Reinterpretation of Armed Conflict Since Clausewitz. New York : Free Press, 1991. 272 p.
5. Townshend Ch. The Oxford History of Modern War. New York : Oxford University Press, 2005. 414 p.
6. Howard M. War in European History. New York : Oxford University Press, 2009. 171 p.
7. Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва : в 3 т. Харків : Фоліо, 2017–2020.
8. Війна під час миру. Збройні конфлікти в Європі після Першої світової війни 1917–1923 / Ред.: Р. Герварт, Дж. Хорнекер. Київ : Laurus, 2020. 292 с.

В. Н. Денисов

ВІЙСЬКОВЕ ДУХОВЕНСТВО, ВІЙСЬКОВЕ КАПЕЛАНСТВО

Військове духовенство, військове капеланство — соціальна, певним чином організована, корпорація професійних служителів культу, яка уповноважена державою від імені певної конфесії здійснювати в збройних силах богослужбову та волонтерську діяльність.

Загальна характеристика

Служіння військових священників (капеланів) спрямоване насамперед на задоволення релігійних потреб військовослужбовців і забезпечення необхідного рівня їхнього морально-психологічного

стану у мирний та воєнний час. На них покладено реалізацію конституційного права військовослужбовців, працівників збройних сил та членів їхніх сімей на свободу світогляду та віросповідання.

Військові капелани проводять богослужіння, щоденні молитви, здійснюють таїнства та обряди, проповідують віровчення, організують пастирські бесіди релігійної тематики та з приводу поточних подій (т. з. година капелана), допомагають у вивченні релігійної літератури, протидіють випадкам алкоголізму й наркоманії, беруть участь у проведенні військових свят, урочистих подій, організації дозвілля, а також працюють із сім'ями військовослужбовців. Капелани допомагають військовослужбовцям уникати стресу та долати стани депресії.

У фронтових обставинах військове духовенство здійснює моральну, психологічну та духовну підтримку учасників бойових дій та військовополонених, проводить богослужби під час поховання загиблих воїнів.

Згідно з Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими 1949 (ратифікована Україною 1954), військове духовенство зберігає свій статус навіть у разі потрапляння в полон і має право продовжувати свою діяльність серед полонених.

Здебільшого інститут військового духовенства входить до штату органів військового управління як спеціальна військово-релігійна служба.

Історична довідка

Окремі згадки про священнослужителів у армії трапляються в християнських джерелах середньовічної Європи. Так, за свідченням Созомена, ще імператор Костянтин I Великий брав із собою у походи окремий намет «виготовлений подібно до церкви», згодом кожен римський легіон мав таку переносну церкву із християнським священником і дияконом.

Першу згадку терміна «капелан» зафіксовано в 741. У ній йдеться про Мартина Турського (спершу римського офіцера і переконаного язичника, згодом — архієпископа і святого), який відрізав і пожертвував жебракові половину свого плаща (капи, лат. *sarra*), бо не мав

грошей для милостині. Пізніше тієї ночі він нібито побачив видіння, у якому Ісус Христос був одягнений у напівплащ. Пережитий містичний досвід спонукав Мартина прийняти хрещення. З часом св. Мартин став покровителем французьких королів, був особливо пошанований у середньовіччі. Його ж плащ-капу монархи вшановували як прапор, він символічно означав «присутність Бога». Священна реліквія зберігалася у королівській молельні, з кінця 7 ст. відомої як «капела», а її священники-хранителі отримали назву «капелани» (лат. *cappellanus*).

У 742–743 на Германському (першому східно-франкському) соборі було ухвалено рішення про священників на військовій службі, але застережено про заборони носіння зброї та безпосередньої участі в бойових діях.

Про участь священників у військових походах згадують і літописні пам'ятки Давньої Русі (Повість минулих літ, Іпатіївський літопис тощо). Відомо, що у Речі Посполитій військове священство (36 осіб із утриманням з королівської казни) було впроваджено Варшавським сеймом 1690.

Натепер військові капелани діють у більшості армій світу, їхній правовий статус закріплений у державних та міжнародних законах.

Інститут військового духовенства (капеланства)

Зародження та становлення інституту військового капеланства припадає на період 17–19 ст. Зокрема, у Сполучених Штатах Америки інститут військового духовенства існує з 1775, коли на Другому континентальному конгресі США, який проголосив про створення армії, було дозволено використовувати у війську допомогу капеланів.

Натепер служба військових капеланів США є найчисельнішою в світі та найбільше розгалуженою. До середини 19 ст. вона складалася винятково із протестантських священників, пізніше на службу були допущені також католики. Зараз до складу військового духовенства США входять не лише протестантські та католицькі капелани, але й священнослужителі юдейських, православних, мусульманських,

буддійських конфесій, інших віросповідань. Вони опікуються вірянами-військовослужбовцями з понад 140 конфесій.

У 1980-х серед військових капеланів США з'явилися священнослужительки-жінки.

Діяльністю служби військових капеланів керує рада капеланів при заступнику міністра оборони з особового складу. До ради входять головні капелани трьох видів Збройних сил (армії, авіації та флоту). Американські військові капелани є офіцерами штабів, носять військову форму, мають спеціальні знаки розрізнення. Військово-релігійна служба видає журнал «Мілітарі чапланс рев'ю» (англ. «Military Chaplains Review»), бюлетені головних капеланів різновидів Збройних сил, а також понад 2 тис. періодичних видань різної конфесійної спрямованості.

Служба військового духовенства в Збройних силах Індії побудована за американським взірцем. Однак військовими священниками там мають право бути представники лише п'яти віросповідань: індуїсти, мусульмани, сикхи, буддисти та християни.

В Ізраїлі військовий рабинат було створено одночасно з формуванням Армії оборони Ізраїлю в 1948. Організаційно військовий рабинат належить до структури Генерального штабу. Військові рабини проходять звичайну військову підготовку та отримують офіцерське звання. Рабини не надають релігійних послуг військовослужбовцям, які належать до інших конфесій (в ізраїльській армії служать також християни, друзи, мусульмани тощо), однак допомагають їм у дотриманні приписів своєї релігії.

Військово-церковна служба Бундесверу Німеччини створена в 1956. Складається з управління Євангелічною церквою у справах Бундесверу та управління католицького військового єпископа. Керівні функції здійснюють відповідно євангелічний і католицький єпископи, які через деканів при штабах військових округів та флоту керують роботою корпусних, бригадних та гарнізонних військових священників. Військові священники Бундесверу на період роботи у військах знаходяться в статусі державних службовців і не належать до кадрових військових.

За нормами міжнародного гуманітарного права, військовий капелан має всі засоби особистого захисту (бронежилет, шолом тощо), але не може брати участь у бойових діях (не є комбатантом), йому заборонено отримувати зброю та користуватися нею.

Актуальні питання щодо проведення душпастирської роботи, обміну досвідом діяльності військового духовенства в різного роду миротворчих акціях та операціях у боротьбі з міжнародним тероризмом регулярно порушують на щорічних європейсько-північноамериканських конференціях військових капеланів.

Військове духовенство (капеланство) в Україні

Військові капелани служили ще в легіоні Українських січових стрільців, Українській галицькій армії, армії Української Народної Республіки та Українській повстанській армії.

У незалежній Україні на територіях військових частин від 1992 почали відкривати храми, створювати синодальні відділи, практикувати участь священників у військових церемоніях.

З початком збройної агресії Російської федерації проти України (російсько-української війни) душпастирська опіка військовослужбовців набула особливого значення й потребувала спеціального законодавчого врегулювання.

Закон України «Про Службу військового капеланства» від 30.11.2021 унормовує питання здійснення військової капеланської діяльності представниками релігійних організацій у підрозділах Збройних сил України, Національної гвардії України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та Державної прикордонної служби України. За вимогами закону, військовим капеланом може бути громадянин України, який є священнослужителем зареєстрованої в Україні релігійної організації, отримав мандат на право здійснення військової капеланської діяльності та уклав контракт про проходження військової служби на посадах офіцерського складу з метою здійснення військової капеланської діяльності у підрозділах Збройних сил України.

Визначено основні напрями діяльності військових капеланів:

- задоволення духовно-релігійних потреб військовослужбовців з метою реалізації їх конституційного права на свободу світогляду і віросповідання;

- душпастирська опіка (забезпечення релігійної, етичної, моральної, духовної підтримки, сприяння формуванню особистої стійкості, належного духовного стану особового складу); релігійно-просвітницька робота (ознайомлення військовослужбовців із основами релігійного світогляду, етичними засадами військової служби та громадянського обов'язку захисту держави, виховання в особового складу духу патріотизму, братерства та взаємоповаги);

- соціально-доброчинна діяльність (турбота про соціальні потреби військовослужбовців, надання всебічної підтримки воїнам і членам їх сімей, налагодження партнерських відносин із представниками релігійних, благодійних, волонтерських, громадських організацій);

- консультування військового командування з релігійних питань (надання фахової інформації щодо впливу духовно-релігійних чинників на виконання висунутих завдань, пропозицій і консультацій щодо організації заходів, спрямованих на задоволення духовно-релігійних потреб особового складу, інформування командування щодо релігійної обстановки в підрозділі та релігійної ситуації у пункті постійної дислокації, у районі виконання бойових завдань).

Згідно з чинним законодавством, Служба військового капеланства Збройних сил України є структурним підрозділом Апарату Головнокомандувача Збройних сил України.

За повідомленням начальника Служби військового капеланства ЗСУ (станом на квітень 2023), у Збройних силах України було передбачено 738 штатних посад військових капеланів, 244 священнослужителі отримали мандати на здійснення цієї діяльності, 78 військових капеланів призначено в штат.

Джерела

1. Про Службу військового капеланства: Закон України № 1915-IX від 30.11.2021 р. // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text>

Література

1. Якимович Б. Збройні Сили України (нарис історії). Львів : Просвіта, 1996. 360 с.
2. Калениченко Т., Коханчук Р. Бути поруч. Основи військового капеланства для військових і волонтерів. 2-ге вид., розшир. і допов. Київ : Маханаим Принт, 2017. 64 с.
3. Carey L. B., Hodgson T. J. Chaplaincy, Spiritual Care and Moral Injury: Considerations Regarding Screening and Treatment // *Frontiers in Psychiatry*. 2018. Vol. 9. P. 1–10. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsy.2018.00619/full>
4. Hodgson T. J., Carey L. B., Koenig H. G. Moral Injury, Australian Veterans and the Role of Chaplains: An Exploratory Qualitative Study // *Journal of Religion and Health*. 2021. Vol. 60(5). P. 3061–3089.
5. Searle R., Vance C. A Chaplain's Comprehensive Spiritual Assessment and Military Mission // *Journal of Pastoral Care & Counseling*. 2021. Vol. 75 (1). P. 40–50. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1542305020968051>
6. Cooper D. C., Evans C. A., Chari S. A. et al. Military Chaplains and Mental Health Clinicians: Overlapping roles and collaborative opportunities // *Psychological Services*. 2023. 20 (1). P. 56–65.

Д. В. Базик

ВОЄННИЙ СТАН

Во́єнний стан — правовий режим та порядок управління, що запроваджується на всій території держави чи в окремих її місцевостях у разі оголошення війни, збройної агресії або загрози воєнного нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності.

Правова основа

Правовою основою введення воєнного стану в Україні є Конституція України, Закон «Про правовий режим воєнного стану» (2015),

інші закони України [«Про оборону України» (1991), «Про державний матеріальний резерв» (1997), «Про функціонування єдиної транспортної системи України в особливий період» (1998)] та Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України.

Воєнний стан запроваджується Указом Президента України, який має бути затверджений Верховною Радою України протягом двох днів після його подання. Воєнний стан скасовує Президент України за умови зникнення загрози збройної агресії або припинення стану війни після укладення миру з протилежною воюючою стороною. Скасування воєнного стану та укладення миру оголошуються Верховною Радою за поданням Президента, про що негайно повідомляється через засоби масової інформації.

Режим воєнного стану визначається відповідними законодавчими актами. У разі запровадження воєнного стану Президент України відповідно до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права впродовж перших трьох днів повідомляє про це Генерального секретаря ООН.

Характеристика

Мета введення воєнного стану:

- забезпечення обороноздатності держави шляхом мобілізації ресурсів, здійснення цивільної оборони, ефективного використання державних матеріальних резервів;
- створення умов для забезпечення функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, об'єднань громадян і громадських організацій, військового командування, стабільного функціонування інфраструктури;
- здійснення заходів щодо локалізації та нейтралізації загрози національній безпеці країни, захист її національних інтересів;
- забезпечення обороноздатності країни, прав і свобод людини та громадянина в умовах особливого періоду.

На територіях, де введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України та здійснення заходів правового ре-

жиму воєнного стану можуть утворювати тимчасові державні органи — військові адміністрації.

Із запровадженням воєнного стану надають (розширюють) додаткові повноваження військовому командуванню (військовим радам фронтів, оперативних командувань, начальникам зон територіальної оборони тощо), відповідним правоохоронним органам та вводять в інтересах оборони окремі тимчасові обмеження у реалізації конституційних прав і свобод громадян, а також прав юридичних осіб із покладенням на них додаткових обов'язків. Вичерпний перелік таких обмежень із зазначенням строку дії цих обмежень зазначено в указі Президента про запровадження воєнного стану. В умовах воєнного стану продовжують діяльність Конституційний Суд України, суди, органи Прокуратури України, а також органи попереднього слідства.

В Україні

У зв'язку з російською військовою агресією указом Президента в Україні з 24.02.2022 введено режим воєнного стану (ст. 1).

Указом передбачено запровадження заходів і повноважень визначених Законом України «Про правовий режим воєнного стану», необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави. Ці заходи покладені на військове командування разом із Міністерством внутрішніх справ України, іншими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування (ст. 2).

Введення воєнного стану передбачає тимчасову можливість обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, які передбачені ст. 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України. Також запроваджуються тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсягах необхідних для дотримання правового режиму воєнного стану (ст. 3). План запровадження, фінансування та забезпечення заходів правового режиму воєнного стану невідкладно вводиться в дію Кабінетом Міністрів України (ст. 4). Державною службою з надзвичайних ситуацій разом з іншими державними

органами приводиться до готовності державна система цивільного захисту (ст. 5). Обласні, Київська міська державні адміністрації та органи місцевого самоврядування утворюють ради оборони та сприяють у впровадженні заходів правового режиму воєнного стану (ст. 6).

Міністерство закордонних справ забезпечує інформування Генерального секретаря ООН та офіційних осіб іноземних держав про введення в країні правового режиму воєнного стану та обмеження прав і свобод людини, пов'язані з цим режимом (ст. 7).

Воєнний стан запроваджено строком на 30 діб, а пізніше продовжено на відповідний період указами Президента України.

Джерела

1. Про оборону України: Закон України № 1932-XII від 6 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. Ст. 106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 р. // Відомості Верховної Ради. 2015. № 28. Ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
3. Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. // Відомості Верховної Ради. 2018. № 31. Ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
4. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 р. // Президент України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>
5. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України № 2102-IX від 24 лютого 2022 р. // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>

Література

1. Кузнiченко С. О. Адміністративно-правовий режим воєнного стану. Харків : Право, 2014. 230 с.
2. Кузнiченко С. О, Голуб В. О. Воєнний стан: закордонний досвід та українська модель (досвід комплексного дослідження). Одеса : Гельветика, 2019. 243 с.

3. Лобко М. М., Семененко В. М., Фучко А. Й. Деякі аспекти правового режиму воєнного стану в Україні: порядок введення та припинення дії // Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняховського. 2019. № 2. С. 6–13.

Є. Я. Кравець

ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ

Воєнні злочини — серйозні порушення міжнародного гуманітарного права (права збройних конфліктів), за скоєння яких передбачено кримінальну відповідальність індивіда. Воєнні злочини належать до найтяжчих суспільно небезпечних дій проти загального міжнародного права.

Історична довідка

Серед усіх злочинів проти загального міжнародного права воєнні злочини мають найтривалішу історію, що збігається зі становленням та розвитком міжнародного гуманітарного права. На національному рівні кримінальну відповідальність за воєнні злочини запроваджено водночас із виникненням правового регулювання законів та звичаїв війни. Такі положення можна знайти у законодавстві багатьох держав, починаючи з Кодексу Лібера 1864. Хоча спроби притягнення воєнних злочинців до відповідальності на міжнародному рівні робили за підсумками Першої світової війни.

Позитивне закріплення відповідного інституту у міжнародному праві починається зі ст. 6 (б) Статуту Міжнародного військового трибуналу в м. Нюрнберзі, в якій встановлено його юрисдикцію щодо воєнних злочинів, а саме за порушення законів та звичаїв війни. До них належать:

- вбивства;
- катування;

- взяття в рабство або для інших цілей цивільного населення окупованої території;

- вбивства чи катування військовополонених або осіб, які перебувають на морі;

- вбивства заручників;

- розграбування громадської чи приватної власності;

- безглузде руйнування міст або сіл;

- розорення, не виправдане воєнною необхідністю, інші злочини.

4 Женевські конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 містять положення про тяжкі порушення (англ. — grave breaches, франц. — infractions graves). Низка з них є злочинами, щодо яких держави мають універсальну юрисдикцію.

Характеристика

Воєнні злочини є найскладнішим за змістом і найбільшим за сферою дії інститутом міжнародного кримінального права, який забезпечує покарання за ці злочини кримінальною санкцією. Склад воєнних злочинів, на відміну від злочинів проти людяності, не містить критерію широкомасштабності або систематичності. Особливий характер цих злочинів полягає в тому, що їх скоюють лише в період збройного конфлікту.

Трибунал уповноважений здійснювати судове переслідування осіб, які скоюють або віддають наказ щодо скоєння серйозних порушень, а саме подальших дій, спрямованих проти осіб або майна, які користуються захистом положень відповідної Женевської конвенції 1949:

- навмисне вбивство;

- катування та нелюдське поводження, зокрема біологічні експерименти;

- навмисне спричинення тяжких страждань чи серйозного каліцтва або заподіяння шкоди здоров'ю;

- незаконне, свавільне та широкомасштабне руйнування і привласнення майна, не спричинене воєнною необхідністю;

- примушення військовополоненого або цивільної особи до служби у збройних силах супротивної держави;

- навмисне позбавлення прав військовополоненого або цивільної особи на неупереджене і нормальне судочинство;
- незаконна депортація, переміщення або арешт цивільної особи;
- взяття цивільних осіб у заручники (ст. 2).

Цей перелік серйозних порушень відповідає змісту:

- ст. 50 Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949;
- ст. 51 Женевської конвенції про поліпшення долі поранених, хворих та осіб зі складу збройних сил, які зазнали корабельної аварії на морі, 1949;
- ст. 130 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949;
- ст. 147 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949.

Ст. 3 Статуту Трибуналу встановлює перелік таких порушень законів і звичаїв війни, щодо яких Трибунал здійснює свою юрисдикцію.

До переліку порушень воєнних злочинів, який не є вичерпним, належать:

- застосування отруйних речовин або інших видів зброї, призначених для спричинення надмірних страждань;
- безглузде знищення міст, поселень чи сіл або розорення, не виправдане воєнною необхідністю;
- напад на незахищені міста, села, помешкання чи будинки або їх обстріл із застосуванням будь-яких засобів;
- захоплення, руйнування або навмисне пошкодження культурних, благодійних, навчальних, художніх та наукових закладів, історичних пам'яток, художніх і наукових творів;
- розграбування громадської або приватної власності.

За статутом Міжнародний кримінальний трибунал із Руанди уповноважений здійснювати судове переслідування осіб, які скоюють або віддають наказ про скоєння серйозних порушень ст. 3, спільної для Женевських конвенцій 1949 та Додаткового протоколу II до них 1977. Такі порушення містяться в переліку, який не є вичерпним:

- посягання на життя, здоров'я та фізичне чи психічне благополуччя осіб, зокрема вбивство, а також жорстоке поводження (катування, понівечення або інші форми тілесних покарань);

- колективне покарання;

- взяття заручників;

- акти тероризму;

- посягання на людську гідність, зокрема образливе та принизливе поводження, зґвалтування, примусова проституція та будь-які інші форми непристойного нападу;

- мародерство;

- засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного належним чином скликаним судом, за наявності судових гарантій, визнаних необхідними цивілізованими націями;

- погрози вчинити будь-яке з перелічених вище діянь (ст. 4).

У ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС) 1998 міститься найповніший перелік воєнних злочинів (50 окремих складів злочину), який, на відміну від інших переліків, є вичерпним. Тут об'єднано тяжкі порушення Женевських конвенцій 1949, порушення спільної ст. 3 Женевських конвенцій та інші серйозні порушення норм міжнародного гуманітарного права. При цьому ставили за мету внести до цього переліку лише ті склади воєнних злочинів, які відображають стан звичаєвого міжнародного права, тобто є загальновизнаними за своєю юридичною природою.

Апеляційна палата Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії в рішенні у справі Д. Тадича (1995) сформулювала юрисдикційні вимоги, згідно з якими можна визначити належність того чи іншого злочинного діяння до воєнних злочинів:

- порушення має становити порушення норми міжнародного гуманітарного права;

- ця норма повинна мати звичаєво-правовий характер, або, якщо вона стосується договірного права, мають бути дотримані необхідні умови;

- порушення має бути «серйозним», тобто стосуватися правила, яке охороняє вагомі цінності, й зумовлювати тяжкі наслідки для жертви;
- порушення норми повинно тягти індивідуальну кримінальну відповідальність особи, що її порушила.

Обов'язковою вимогою для кваліфікації діяння як воєнного злочину є його функціональний зв'язок зі збройним конфліктом. Суб'єктивна сторона воєнних злочинів вимагає наявності умислу та усвідомлення (ст. 30 Статуту МКС) з боку суб'єкта злочину, якщо не передбачено іншого. Злочинна поведінка, що становить воєнний злочин, також може відповідати ознакам геноциду або злочину проти людяності. Відповідні склади злочинів можуть застосовувати одночасно, оскільки жоден із них не може розглядатися як *lex specialis* (спеціальна норма, що витісняє загальну) щодо іншого.

Джерела

1. Конвенція про захист цивільного населення під час війни // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
2. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства // Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_168#Text
3. Римський статут Міжнародного кримінального суду // Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

Література

1. Dörmann K. Elements of War Crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court. Sources and Commentary. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. 586 p.
2. May L. War Crimes and Just War. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. 343 p.
3. Базов В. П. Воєнні злочини. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 336 с.
4. Boas G., Bischoff J., Reid N. Elements of Crimes under International Law. Cambridge : Cambridge University Press, 2008. 444 p.
5. La Haye E. War Crimes in Internal Armed Conflicts. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. 448 p.

6. Гнатовський М. М. Кваліфікація міжнародних збройних конфліктів у практиці міжнародних судових установ // Актуальні проблеми держави і права. 2012. Вип. 65. С. 139–146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2012_65_18
7. Гнатовський М. М. Воєнні злочини // Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. Київ : Академперіодика, 2014. Т. 1. С. 553–556.
8. Cryer R., Robinson D., Vasiliev S. An Introduction to International Criminal Law and Procedure. 4th ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2019. 640 p.
9. Werle G., Jeßberger Fl. Principles of International Criminal Law. 4th ed. Oxford : Oxford University Press, 2020. 630 p.
10. Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право / Пер. з англ. Київ : Делегація Міжнародного Комітету Червоного Хреста в Україні, 2021. 398 с. URL: <https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2021/05/Nils-Melzer-Comprehensive-introduction-to-IHL-UKR.pdf>

М. М. Гнатовський

ВОЄННІ ЗЛОЧИНЦІ

Воєнні злочинці — особи, які скоїли злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності.

Характеристика

Вимоги щодо відповідальності воєнних злочинців зафіксовано в рішеннях Вашингтонської (1922) і Женевської (1929) конференцій, а також у Женевських конвенціях 1949.

Види і склади цих злочинів та міри покарання, що можуть застосовуватися до воєнних злочинців, визначені в статутах Міжнародних воєнних трибуналів, які судили головних воєнних злочинців у м. Нюрнберзі (1945–1946) і м. Токію (1946–1948), а також у Законі Контр-рольної ради для Німеччини від 20.12.1945. За вказаними статутами воєнні злочинці можуть бути засуджені до смертної кари або інших покарань, які суд визнає справедливими.

Принципи міжнародного права, визнані статутами Нюрнберзького і Токійського трибуналів, були підтверджені спеціальною резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 11.12.1946, а також її резолюціями від 13.02.1946 і 31.10.1947 про кримінальну відповідальність воєнних злочинців.

23-тя сесія Генеральної Асамблеї ООН схвалила Конвенцію про незастосування строку давності до воєнних злочинів та злочинів проти людяності 1968.

Згідно зі статтею 14 Загальної декларації прав людини та Декларацією ООН про право притулку 1967 забороняється надавати притулок тим, хто здійснив вчинки, що суперечать цілям і принципам ООН, воєнним злочинцям.

Відповідальність воєнних злочинців за нормами міжнародного права (часто всупереч національному праву держави-правопорушника) та вилучення фізичних осіб, які скоїли воєнні злочини, злочини проти миру і безпеки людства, з юрисдикції держави-агресора розглядають як факт обмеження суверенітету держави у зв'язку зі здійсненою нею агресією, форму її політичної відповідальності.

Російсько-українська війна

В умовах повномасштабної агресії Російської Федерації (РФ) проти України Офісом Генерального прокурора України разом із українськими та міжнародними партнерами створено єдину платформу збору доказів для документування воєнних злочинів та злочинів проти людяності, скоєних російською армією в Україні (<https://warcrimes.gov.ua/>). Задokumentовані належним чином докази будуть використані для кримінального переслідування воєнних злочинців відповідно до українського законодавства, а також у Міжнародному кримінальному суді в м. Гаазі та в спеціальному трибуналі після його створення. Станом на 23.03.2022, за офіційним повідомленням Офісу генерального прокурора, громадянами подано понад 4,9 тис. доказів воєнних злочинів та злочинів проти людяності з боку військових РФ.

Головне управління розвідки Міністерства оборони України оприлюднює на офіційному сайті та постійно оновлює списки російських військовослужбовців, що брали участь у скоєнні воєнних злочинів проти цивільного населення, народу України.

Із 01.03.2022 Прокурор Міжнародного кримінального суду в м. Гаазі К. Хан (1970; Велика Британія) у відповідь на звернення 39 країн ініціював розслідування злочинів РФ проти України. Дії окупанта він кваліфікує як військові злочини та злочини проти людства. На кінець березня 2022 сім країн розпочали розслідування воєнних злочинів, скоєних РФ в Україні (Литва, Німеччина, Польща, Словаччина тощо).

31.03.2022 Україна, Литва і Польща підписали Угоду про створення спільної слідчої групи для розслідування агресії РФ та її воєнних злочинів на території України.

Додатково

- 01.03.2022 міжнародна волонтерська команда запустила в Україні проєкт «Нюрнберг-2022» для фіксації злочинів, скоєних проти мирного населення України під час повномасштабного воєнного вторгнення.

- 16.03.2022 Президент США Дж. Байден публічно назвав В. Путіна воєнним злочинцем.

- 24.03.2022 сейм Республіки Польща рішуче засудив акти тривалого насильства, геноциду, воєнні злочини, злочини проти людяності, системні порушення прав людини та інші злочинні порушення міжнародного права, які вчиняють на території України Збройні сили РФ за наказом військових командирів під безпосереднім керівництвом президента В. Путіна. Сейм закликав усі держави підтримати ініціювання та проведення судових розглядів у Міжнародному суді й Міжнародному кримінальному суді з метою притягнення до відповідальності В. Путіна, членів Ради безпеки Росії та командувачів Збройних сил РФ за вчинення воєнних злочинів, злочинів проти людяності, актів геноциду та системних порушень прав людини, скоєних на території суверенної України.

Джерела

1. Женеvська конвенція про поводження з військовополоненими // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text
2. Конвенція про захист цивільного населення під час війни // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
3. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_168#Text

Література

1. Васюренко А. О. Роль Міжнародного військового трибуналу в процесі формування концепції індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення міжнародно-правової заборони застосування сили // Український часопис міжнародного права. 2013. № 1. С. 85–88.
2. Войтенко О. О., Гнатівський М. М., Короткий Т. Р. та ін. Міжнародне гуманітарне право / За ред. Т. Р. Короткого. Київ; Одеса : Українська гельсінська спілка з прав людини ; Фенікс, 2016–2017. 145 с.
3. Солоненко О. М. Міжнародна кримінальна юстиція: етапи становлення та розвитку. Київ : Ліра-К, 2017. 360 с.
4. Документуємо воєнні злочини Російської Федерації в Україні // Офіс Генерального прокурора. 2022. URL: <https://warcrimes.gov.ua/>
5. Воєнні злочинці рф // Головне управління розвідки Міністерства оборони України (офіційний сайт). 2022. URL: <https://gur.gov.ua/content/war-crime-nals-rf.html>

ГЕНОЦИД

Геноци́д (від грец. γένος — рід, плем'я і лат. caedo — убиваю) — міжнародний злочин, що полягає у діях, які вчиняються з наміром знищити повністю чи частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку.

Поняття «геноцид» запровадив Р. Лемкін у книзі «Правління Осі в окупованій Європі» (англ. «Axis rule in occupied Europe»; 1944).

Геноцидом є вбивство членів групи, заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень або таких, що призводять до розумового розладу; навмисне створення умов життя, які перешкоджають існуванню групи. Злочин геноциду передбачає необхідність надання захисту фізичному та соціальному існуванню групи. Останнє може бути знищено шляхом вигнання членів групи з місць постійного проживання та їх розселення, систематичного знищення їхньої самосвідомості та самоідентифікації, знищення інтелектуальної або політичної еліти цієї групи.

Нормативне регулювання

Як окрему категорію міжнародних злочинів «геноцид» не включено ні до Статуту Нюрнберзького трибуналу, ні до Закону № 10 Контрольної ради Німеччини [хоча положення цих документів, що стосуються злочинів проти людяності (ст. 6 (в) Статуту Нюрнберзького трибуналу та ст. 2 (1) (в) Закону № 10), охоплюють відповідні діяння].

Першим кроком до нормативного закріплення поняття «геноцид» у міжнародному праві стала резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/96 (I) від 11.12.1946 «Злочин геноциду» (геноцид віднесено до злочинів проти міжнародного права).

Остаточне закріплення злочину геноциду як окремої категорії злочинів проти міжнародного права відбулося з прийняттям 09.12.1948 ГА ООН Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Відповідно до ст. 2 Конвенції під геноцидом розуміють дії, вчинені з наміром знищити (повністю або частково) будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- вбивство членів такої групи;
- заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи;
- умисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне знищення її;
- заходи, розраховані на запобігання дітонародженню в середовищі такої групи;

- насильницьке передання дітей з однієї людської групи до іншої.

Це формулювання дослівно повторено у ст. 4 (2) Статуту Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії, ст. 2 (2) Статуту Міжнародного кримінального трибуналу з Руанди та ст. 6 Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

Міжнародний суд ООН (МС) підтвердив, що норма, яка забороняє геноцид, належить до імперативних норм міжнародного права.

Відповідно до Ст. 3 Конвенції 1948 крім безпосередньо геноциду покаранню підлягають такі діяння:

- змова з метою вчинення геноциду;
- пряме та публічне підбурювання до вчинення геноциду;
- замах на вчинення геноциду та співучасть у ньому.

Згідно з Конвенцією особи, звинувачені у злочині геноциду, мають бути піддані суду або в державі, в якій вчинено цей злочин, або таким міжнародним кримінальним трибуналом, що має юрисдикцію щодо тих Договірних Сторін, які визнали юрисдикцію цього суду (ст. 6).

У сучасному міжнародному праві також визнано, що будь-яка держава може претендувати на юрисдикцію щодо злочину геноциду незалежно від того, де його вчинено, і незалежно від національності злочинців та їхніх жертв.

Сучасні підходи до індивідуальної кримінальної відповідальності за злочин геноциду вироблені у практиці міжнародних кримінальних трибуналів щодо Руанди і колишньої Югославії.

Національне законодавство

Національне законодавство держав може містити аналогічні або дещо відмінні визначення геноциду. Так, ст. 442 Кримінального кодексу України від 05.05.2001 майже буквально повторює конвенційне визначення геноциду — діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для

групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу.

За вчинення злочину геноциду передбачено покарання: позбавлення волі на строк від 10 до 15 років або довічне ув'язнення. Публічні заклики до геноциду, виготовлення чи розповсюдження матеріалів із такими закликами караються арештом на строк до 6 місяців або позбавленням волі на строк до 5 років.

Характеристика

Поведінка є кримінально караною як геноцид, якщо вона має на меті повне чи часткове знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи як такої. Основним об'єктом захисту є фізичне та соціальне існування відповідної групи, а також гідність її членів.

Геноцид може бути організованим чи стихійним.

Суб'єктивна сторона злочину геноциду вимагає його вчинення умисно та свідомо (ст. 30 Римського статуту). Додатково вимагається обов'язкова наявність спеціального умислу знищити повністю чи частково національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку. Фактичне знищення такої групи може не відбутися. Хоча при вчиненні геноциду напад здійснюється на індивідуальні права жертв, причиною такого нападу є належність цих індивідів до групи. Наявність умислу на знищення групи є основоположним елементом у складі злочину геноциду, який надає міжнародного виміру відповідним злочинним діям.

Суб'єктом вчинення геноциду можуть виступати держава, її окремі інституції, політичні або громадські об'єднання, неорганізовані групи людей, окремі індивіди. Здійснення геноциду державою зазвичай містить прийняття (як правило, таємне) політичного рішення, створення механізмів і методів його здійснення, психологічну підготовку населення (насамперед формування в нього ксенофобії стосовно наміченої жертви), призначення виконавців, реалізацію рішення та його пропагандистське забезпечення, знищення доказів і свідчень проведення акції.

Діяння, що входять до складу злочину геноциду, можуть водночас становити воєнні злочини або злочини проти людяності. У тако-

му разі всі відповідні норми мають бути застосовані одночасно, з огляду на різні контекстні елементи цих злочинів. Для геноциду характерний спеціальний умисел знищити повністю або частково захищену групу; для злочинів проти людяності — контекст широкомасштабного та систематичного нападу на цивільне населення; для воєнних злочинів — наявність тісного зв'язку зі збройним конфліктом. Питання про кумуляцію геноциду, злочинів проти людяності чи воєнних злочинів вирішує суд з урахуванням індивідуальних особливостей кожного конкретного випадку.

Крім індивідуальної кримінальної відповідальності за геноцид, Конвенція 1948 встановлює міжнародно-правову відповідальність держави за порушення зобов'язань, прийнятих нею в межах цієї Конвенції (ст. 9). Сторона Конвенції може порушувати справу в МС ООН, заявляючи, що інша держава винна у геноциді. Відповідні заяви подавали до МС Боснія і Герцеговина проти Югославії (Сербії та Чорногорії) 1993 та Хорватія проти Сербії 1999.

Ст. 8 Конвенції передбачає заходи, спрямовані на перешкоджання вчиненню геноциду. Відповідно до неї держава — учасниця Конвенції може просити у Ради Безпеки ООН санкціонувати застосування військової сили для того, щоб припинити вчинення злочину геноциду в іншій країні.

14.04.2022 Верховною Радою України було ухвалено Заяву «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні». Текст заяви адресований до провідних міжнародних організацій (ООН, Європейського Парламенту, ПАРЕ, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО), урядів та парламентів іноземних держав. Містить заклик визнати вчинення РФ геноциду українського народу, а також злочинів проти людяності та воєнних злочинів на території України.

Джерела

1. Заява Верховної Ради України Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>

2. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155
3. Кримінальний кодекс України: станом на 12 січ. 2021 р. Харків : Право, 2021. 268 с.
4. Римский статут международного уголовного суда // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

Література

1. Werle G. Principles of International Criminal Law. Hague; Cambridge : TMC Asser Press, 2005. 485 p.
2. Гнатовський М. М. Загальна характеристика злочину геноциду за міжнародним кримінальним правом // Український часопис міжнародного права. 2006. № 1. С. 77–94.
3. Simon T. W. The Laws of Genocide: Prescriptions for a Just World. Westport : Praeger Security International, 2007. 208 p.
4. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Ред. Р. Сербин, упоряд. О. Стасюк. Київ : Майстерня книги, 2009. 208 с.
5. Schabas W. A. Genocide in International Law. The Crimes of Crimes. 2nd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 741 p.
6. Майборода О. Геноцид // Політична енциклопедія / Гол. редкол. Ю. Левенець. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 136.
7. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки). Львів : Літопис, 2012. 568 с.
8. Гнатовський М. М. Геноцид // Енциклопедія міжнародного права : в 3 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови), В. І. Акуленко та ін. Київ : Академперіодика, 2014. Т. 1. С. 626–628.
9. Строкова І. Об'єктивні ознаки геноциду в кримінальному законодавстві України та інших держав романо-германської правової сім'ї // Вісник Національної академії прокуратури України. 2015. № 3. С. 69–75.
10. Quigley J. B. The Genocide Convention: An International Law Analysis. London : Routledge, 2016. 320 p.
11. Cryer R., Vasiliev S., Robinson D. An Introduction to International Criminal Law and Procedure. 4th ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2019. 640 p.

М. М. Гнатовський

ГІБРИДНА ВІЙНА

Гібридна війна (англ. hybrid warfare) — різновид ескалації конфліктів, властивий для 21 ст., що поєднує застосування державних та недержавних, традиційних і нетрадиційних стратегій, ресурсів, засобів, методів підривної діяльності, механізмів кібервійни з метою досягнення певних політичних цілей.

Історична довідка

Термін «гібридна війна» відсутній у міжнародно-правових документах. Виник у 1990-х у рамках дискурсу, започаткованого дослідниками Р. Волкером (1954; США), В. Немом (1962; США). Набув поширення завдяки праці Ф. Гоффмана (1958; США) «Конфлікт у XXI столітті. Поява гібридних війн» (англ. «Conflict in the XXI century. The emergence of hybrid wars»; 2007).

Окремі засоби гібридної війни здавна застосовували у воєнних конфліктах. Однак одночасне застосування новітніх засобів боротьби (кібертехнологій, соціальних мереж, агресивної пропаганди, економічного тиску, ядерного шантажу та ін.) привносить принципово нову якість щодо усталеного розуміння війни і характеризує гібридну війну як унікальне явище 21 ст.

Окремі приклади гібридних воєн сучасності:

- ліванська війна 2006;
- російсько-грузинська війна 2008;
- російська агресія в Криму та на Сході України з 2014;
- повномасштабне вторгнення РФ в Україну 2022.

Характеристика

Гібридна війна має воєнний, дипломатичний, політичний, правовий, психологічний, фінансово-економічний, соціальний, ідеологічний, інформаційний виміри. Зазвичай ці напрями реалізації гібридної війни поєднують в різні комбінації і, застосовуючи у воєнних цілях, перетворюють на зброю. У гібридній війні діє принцип єдиного координаційного центру, що здійснює керівництво звичайними та

ірегулярними (пропагандистськими, терористичними, кримінальними) силами. Основним інструментом гібридної війни є ініціювання та підтримання державою-агресором в іншій державі, обраній для агресії, внутрішніх протиріч і конфліктів. При цьому сторона-агресор зазвичай публічно заперечує свою причетність до розв'язаного конфлікту, ретельно маскує його справжній перебіг та ініціаторів.

Характерні ознаки гібридної війни:

- цілковита підпорядкованість військових завдань політичним і медійним цілям;
- поєднання традиційних та новітніх методів ведення війни;
- приховане локальне застосування регулярних збройних сил;
- залучення нерегулярних збройних формувань (терористів, сепаратистських рухів, партизанів);
- вирішальна роль пропаганди та інформаційно-психологічних операцій для впливу на громадську думку.

Способи ведення гібридної війни:

- фінансування та безпосереднє здійснення актів державного тероризму;
- підтримка сепаратизму;
- ініціювання псевдодержавних утворень;
- озброєння, матеріальне забезпечення та підготовка нерегулярних збройних формувань, озброєних загонів терористів, бойовиків із місцевого населення;
- утримання населення конфліктного регіону в постійному страху за своє життя.

Методи гібридної війни активно застосовують як окремі держави, так і воєнізовані терористичні утворення (Аль-Каїда, Талібан, Хезболла).

Гібридна війна в Україні

Використання терміна «гібридна війна» набуло особливого значення у зв'язку з розв'язаною 2014 РФ агресією проти України, результатом якої стали окупація АР Крим та окремих районів Донецької і Луганської областей (ОРДЛО). Російська агресія спонукала до роз-

ширення змісту гібридної війни, стимулювала процес осмислення цього явища як окремого феномена. На думку українських фахівців, агресія РФ проти України є спробою формування гібридного світоустрою, що означає:

- відновлення світопорядку часів холодної війни з відповідною поляризацією світу та довільним тлумаченням норм міжнародного права;
- маніпулювання демократичними стандартами з метою виправдання політики масової брехні;
- повзучу експансію зі створенням псевдореспублік та використанням сепаратистсько-терористичних угруповань;
- підлив легітимності влади і роздмухування внутрішньодержавних суперечностей на території жертви агресії;
- створення пропагандистськими та репресивними засобами всередині своєї країни та на окупованих територіях квазіреальності закритого типу;
- «захист співвітчизників», «співгромадян», освячений ідеологією «руського мира»;
- підміна гібридної агресії поняттям «громадянська війна», ідентифікація агресором себе як «миротворця» та посередника, приписуючи об'єктові нападу роль нападника.

Розв'язана 24.02.2022 РФ широкомасштабна війна проти України засвідчує, що гібридна війна може здійснюватися з метою пошуку слабких місць в обороні противника задля подальшого відкритого збройного захоплення території суверенної держави. При цьому використання елементів гібридної війни продовжується, що засвідчує спроба з боку керівництва РФ розмиття відмінностей між станом війни і миру під виглядом «спеціальної військової операції».

Протидія гібридній війні передбачає:

- розробку альтернативних стратегій з урахуванням ключової ролі сил спеціальних операцій;
- спроможність критичної інфраструктури до протистояння зловмисним діям та завданням руйнуванням, до динамічного відновлення;

- належне використання інформаційно-комунікаційних можливостей (публічної дипломатії; взаємодії держави, військових і громадськості; засобів масової інформації та соціальних мереж; волонтерської діяльності);
- формування нової моделі системи безпеки національної та оборони, спроможної відповідати на виклики сьогодення і майбутнього;
- поєднання асиметричних зусиль різних країн, застосування жорстких економічних санкцій проти агресора;
- створення коаліції держав із метою захисту демократії та загальнолюдських цінностей.

Література

1. Hoffman F. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars. Arlington : Potomac Institute for Policy Studies, 2007. 72 p.
2. Libicki M. Conquest in Cyberspace. National Security and Information Warfare. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. 323 p.
3. Lasica D. T. Strategic Implications of Hybrid War: A Theory of Victory. Fort Leavenworth : School of Advanced Military Studies, 2009. 66 p.
4. Murray W., Mansoor P. Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. 321 p.
5. Магда Є. Гібридна війна. Вжити і перемогти. Харків : Віват, 2015. 304 с.
6. Почепцов Г. Г. Сучасні інформаційні війни. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015. 498 с.
7. Баровська А. В. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2016. 110 с.
8. Головченко В., Дорошко М. Гібридна війна Росії проти України. Історико-політичне дослідження. Київ : Ніка-Центр, 2016. 184 с.
9. Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2017. 496 с.
10. Горбулін В. Як перемогти Росію у війні майбутнього. Київ : Брайт Букс, 2021. 248 с.

В. П. Горбатенко

ГУМАНІТАРНА ДОПОМОГА

Гуманітарна допомога — цільове адресне безоплатне забезпечення в грошовій або натуральній формі; безповоротна фінансова допомога або добровільні пожертви. Форма благодійності.

Характеристика

Гуманітарну допомогу (виконання робіт, надання послуг або інші форми забезпечення) надають іноземні та вітчизняні донори з гуманних мотивів отримувачам у середині країни або за кордоном. Отримувачі гуманітарної допомоги потребують її з огляду на соціальну незахищеність, матеріальну незабезпеченість, складне фінансове становище, введення надзвичайного стану. Потреба в гуманітарній допомозі виникає за гострої чи хронічної гуманітарної кризи, гуманітарної катастрофи внаслідок воєнних дій, стихійних лих, епідемій, епізоотій, екологічних катастроф тощо, які створюють загрозу для життя й здоров'я населення. Гуманітарна допомога необхідна для підготовки до збройного захисту держави та її захисту в разі збройної агресії або збройного конфлікту. Спрямування гуманітарної допомоги повинно відповідати обставинам, об'єктивним потребам, відбуватися за згоди її отримувачів та за умови дотримання вимог статті 3 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» (2013).

За надзвичайних ситуацій гуманітарна допомога вирішує такі завдання:

- забезпечити виживання і збереження здоров'я людей, постраждалих унаслідок стихійних лих, воєнних конфліктів, техногенних катастроф;
- відновити самостійну роботу служб життєзабезпечення;
- повернути до нормального стану економічну діяльність та інфраструктуру.

Види гуманітарної допомоги: житло, вода, харчування, медична допомога, санітарія, освіта.

Головні принципи

Міжнародна федерація товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця виробила основні принципи надання гуманітарної допомоги: гуманність, нейтральність, неупередженість, добровільність, незалежність, універсальність і єдність. Женевські конвенції увиразнюють характерні для гуманітарної діяльності принципи гуманності та неупередженості. Гуманність — єдина мета надання будь-якої медичної або соціальної допомоги. Зміст гуманітарної діяльності полягає в захисті людини. Неупередженість передбачає надання допомоги без будь-яких переваг за ознаками раси, релігійних або політичних переконань. Передусім допомогу повинні отримати ті, хто її потребує найбільше.

Незалежність: діяльність організації повинна бути вільна від фінансового, ідеологічного, військового тиску.

Нейтральність: суб'єкт, що надає допомогу постраждалим унаслідок бойових дій, не може бути зацікавлений у воєнному конфлікті. Дії з надання допомоги не повинні трактуватися як ворожі стосовно будь-якої сторони конфлікту.

До конкретних заходів із надання гуманітарної допомоги застосовують оперативні принципи. Вони наділяють організації правами й обов'язками для ефективного надання допомоги в конкретній ситуації:

- Вільний доступ до постраждалих під час збройного конфлікту.
 - Право надавати медичну допомогу в будь-який час і в будь-якому місці.
 - Право допомагати населенню в разі нестачі життєво необхідних ресурсів.
 - Контроль за розподілом допомоги залежно від наявних потреб.
- Надання гуманітарної допомоги відбувається через такі операції:
- Інформування державних органів, громадських об'єднань і міжнародних організацій, а також об'єднання сил.
 - Безпосередня медична та матеріальна допомога постраждалому населенню. Надання медикаментів, продовольства, житла тощо.
 - Організація доступу гуманітарних організацій до постраждалих.

- Надання технічного обладнання для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Контроль, регулювання, використання

Правові, організаційні, соціальні засади отримання, надання, оформлення, розподілу й контролю за цільовим використанням гуманітарної допомоги регулюють:

- Конституція України;
- Податковий кодекс України;
- Митний кодекс України;
- Закон України «Про гуманітарну допомогу» (1999) та низка постанов Кабінету Міністрів України.

Діяльність міжнародних організацій

Діяльність міжнародних організацій щодо надання гуманітарної допомоги під час надзвичайних і кризових ситуацій регулюють:

- Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (координує діяльність у сфері сільського господарства);
- Управління Верховного комісара (УВКБ) ООН у справах біженців та Міжнародна організація з міграції (управляє таборами);
- Програма розвитку ООН (діє на ранніх етапах відновлювальних робіт);
- Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) та міжнародна неурядова організація «Врятуємо дітей» (відповідають за освіту);
- УВКБ ООН та Міжнародна федерація товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (займаються створенням аварійних укриттів);
- Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) та 32 гуманітарні партнерські установи (координують питання, пов'язані з охороною здоров'я);
- ЮНІСЕФ (дбає про харчування, водопостачання та санітарію);
- УВКБ ООН, Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) і ЮНІСЕФ (забезпечують захист);

- Управління ООН з координації гуманітарних справ та ЮНІСЕФ (відповідають за телекомунікації).

Додатково

В Україні з 14 березня 2022 тимчасово на період дії воєнного стану до ухвалення Президентом відповідного рішення запроваджується безвізовий режим в'їзду в країну для громадян іноземних держав, які є співробітниками міжнародних медичних чи гуманітарних організацій, фондів чи програм, інших організацій, які прибувають на запрошення Кабінету Міністрів для надання гуманітарної допомоги населенню. Винятком є громадяни держави, визнаної державою-агресором.

Станом на 15 березня 2022, на рахунок Міністерства соціальної політики, який Національний банк відкрив для гуманітарних цілей, загалом було перераховано 260,75 млн грн в еквіваленті. В Україні працює Координаційний штаб з гуманітарних та соціальних питань, який допомагає громадянам у подоланні складних життєвих обставин у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації проти України. Упродовж десяти днів березня Україна отримала 70 тисяч тонн гуманітарної допомоги з-за кордону. Гуманітарні вантажі направляються в регіони сходу, півдня країни та на Київщину через обласні гуманітарні хаби. Доставка гуманітарної допомоги здійснюється автомобільним транспортом та потягами Укрзалізниці.

Джерела

1. Питання митного оформлення вантажів гуманітарної допомоги: Постанова Кабінету Міністрів № 347 від 15 серпня 2014 р. // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347-2014-%D0%BF#Text>
2. Порядок вивезення за межі України або знищення неякісних та непридатних до споживання товарів (предметів) гуманітарної допомоги // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/728-2000-%D0%BF#Text>
3. Порядок використання гуманітарної допомоги у вигляді коштів в іноземній валюті з рахунків в іноземній валюті отримувачів гуманітарної допомоги // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/542-2000-%D0%BF#Text>

4. Порядок митного оформлення вантажів гуманітарної допомоги // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/544-2000-%D0%BF#Text>
5. Порядок надання Україною гуманітарної допомоги // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-2001-%D0%BF#Text>
6. Порядок списання товарів (предметів) гуманітарної допомоги, які мають певний термін експлуатації // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-2000-%D0%BF#Text>

Література

1. Антонович М. М. Право на гуманітарну допомогу під час збройного конфлікту і відповідальність за його порушення згідно з міжнародним правом // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Юридичні науки. 2015. Т. 168. С. 93–98.
2. Rysaback-Smith H. History and Principles of Humanitarian Action // Turkish Journal of Emergency Medicine. 2015. № 15. P. 5–7.
3. Сергієнко Л. В. Гуманітарна політика України: ідентифікація складових, об'єктів, суб'єктів та пріоритетів // Вісник Державного університету «Житомирська політехніка». Серія: Економіка, управління та адміністрування. 2019. № 2 (88). С. 162–173. URL: <http://ven.ztu.edu.ua/article/view/175394>
4. Єлігулашвілі М., Козорог О., Короткий Т. та ін. Вивчаючи міжнародне гуманітарне право. Київ; Одеса : Фенікс, 2019. 144 с.

ГУМАНІТАРНА КАТАСТРОФА

Гуманітарна катастрофа — порушення усталеного життя значної групи людей (верстви, громади, нації) внаслідок різкого обмеження нормального забезпечення, що виникає як результат воєнних дій, природних стихійних лих, техногенних аварій, економічних і політичних блоkad та спричиняє повну втрату засобів до існування і загибель цивільного населення. Надзвичайне кризове, здебільшого незворотне явище.

Причини і характеристика

Гуманітарній катастрофі передують хронічна або гостра гуманітарна криза, яку держава спроможна подолати. Гострі гуманітарні кризи виникають внаслідок природних катаклізмів, поточних і потенційних пандемій, воєнних дій, геноциду, що здебільшого раптово спричиняють нестабільні й небезпечні умови. Зростання гуманітарної кризи до рівня перевищення спроможності держави в її подоланні призводить до гуманітарної катастрофи. Виникнення хронічних гуманітарних криз, що також можуть зумовити гуманітарну катастрофу, пов'язане з окупацією, тривалими проблемами з доступністю до питної води, продовольства, епідеміями та локальними ендемічними захворюваннями.

До гуманітарних криз можуть призводити кілька причин одночасно, що зазвичай прискорює настання гуманітарної катастрофи. Наприклад, пандемія COVID-19 зумовила додаткове навантаження на населення тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей України. Гуманітарна катастрофа, пов'язана з окупацією, негативно позначилася на дітях, які втратили можливість здобути нормальну освіту й налагодити повноцінне життя в майбутньому. У школах на тимчасово окупованих територіях, визначальною тенденцією стало недопущення будь-яких позитивних згадувань про Україну. Від учителів суворо вимагають виховувати школярів лише в дусі «руського мира», викладання українською заборонено, вживання у школі української мови в багатьох випадках розцінюють як «піддривну діяльність».

Через гуманітарні кризи населення втрачає доступ до базових гуманітарних потреб (забезпечення питною водою і продовольством, захист, охорона здоров'я, санітарія та гігієна) і відчуває погіршення гуманітарних умов. Гуманітарна катастрофа загрожує населенню знищенням унаслідок міграцій, голоду, епідемій і насильства щодо мирних жителів. Гуманітарну катастрофу як явище характеризують підвищена смертність, епідемії (через відсутність питної води, їжі, медичної допомоги). Кількість жертв гуманітарних катастроф порівнювана з кількістю прямих жертв від воєнних дій, природних чи техногенних катастроф.

Причини

Пандемія коронавірусу збіглася з кризою в міжнародній системі гуманітарної допомоги та загострила гуманітарну кризу в глобальному масштабі.

Конфлікти, нескінченні громадянські війни, зміна клімату, беззаконня, безкарність і занепад дипломатії призводять до голоду, хвороб і міграційної кризи в безпрецедентних масштабах. 274 млн людей 2022 потребуватимуть гуманітарної допомоги (Міжнародний комітет порятунку, оцінка). 80 млн людей були змушені покинути свої домівки, 41 млн осіб перебувають на межі голоду. Міжнародний комітет порятунку визначив 20 країн, найбільш схильних до ризику подальшого погіршення кризи. Список очолюють Афганістан, Ефіопія та Ємен, також включено М'янму, Сирію та ще 11 країн Африки. Саме на них припадає 89 % усіх глобальних гуманітарних потреб і 80 % усіх біженців. Масове переміщення населення продовжує зростати.

На початку 21 ст. від гуманітарних криз постраждало більше людей, ніж будь-коли в історії. Кожна шоста дитина живе в безпосередній близькості до зони конфлікту, 70,8 млн людей були змушені втекти зі своїх домівок — найбільша кількість з часів Другої світової війни.

Природні катаклізми в середньому вражають приблизно 200 млн людей щороку. Спалах Еболи в Західній Африці у 2014–2016 продемонстрував, як розвиток інфекційної хвороби може стати міжнародною гуманітарною кризою.

Водна криза виникає, коли доступної питної, незабрудненої води в регіоні менше, ніж необхідно. Близько 5,6 млрд людей, або 80% населення світу живуть у районах із загрозою водній безпеці. Все ще недостатній доступ до безпечної питної води для близько 884 млн людей, а також до каналізації та видалення відходів для 2,5 млрд людей — переважно в бідних і схильних до конфліктів країнах.

За оцінками Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН, 33 із 193 країн мають критично недостатні запаси продовольства, до 2 млрд людей періодично не мають продовольчої безпеки

через різний ступінь бідності. Недоїдання характерне для населення країн, що розвиваються: близько 65 % в Індії, Китаї, Конго, Бангладеш, Індонезії, Пакистані, Ефіопії. Найбільша частка людей недоїдає в країнах Африки на південь від Сахари, де 1 з 3 людей вважають хронічно голодним. Відсутність продовольчої безпеки загрожує гуманітарною кризою, що може перерости в гуманітарну катастрофу.

На початку 21 ст. гуманітарні кризи стали частішими, тривалішими, складнішими та дорожчими.

Література

1. Iserson K. V. Tackling the Global Challenge: Humanitarian Catastrophes // The Western Journal of Emergency Medicine. 2014. № 15 (2). P. 231–240. URL: <https://escholarship.org/uc/item/3128p4pc>
2. Kohrt B., Mistry A., Anand N. et al Health Research in Humanitarian Crises: An Urgent Global Imperative // British Medical Journal Global Health. 2019. № 4 (6). P. 1–8.
3. Батиргареева В. С. Основні напрями протидії поширенню дезінформації (на прикладі пандемії COVID-19) // Інформація і право. 2020. № 2 (33). С. 121–131.
4. Огляд гуманітарних потреб. Україна. [Б. м.] : Організація Об'єднаних Націй Україна, 2021. 118 с. URL: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/hno_2021-ukr-2021-02-09.pdf
5. Ahmed M. Humanitarian Funding in Crisis and the Rise of Innovative Humanitarian Finance. Cham : Palgrave Macmillan, 2021. P. 9–28.

ГУМАНІТАРНИЙ КОРИДОР

Гуманітарний коридор (також коридор безпеки, мирний коридор, коридор тиші, «зелений коридор») — конкретний маршрут і логістичні методи, узгоджені між усіма сторонами, з метою безпечного переміщення гуманітарних вантажів та/або людей у зоні активних бойових дій.

Характеристика

Подане визначення введене Офісом ООН із координації гуманітарних питань (англ. *United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs*, ОСНА). У міжнародному гуманітарному плані термін не має чіткого формулювання. Серед правових засад вказують на Резолюцію 45/100 Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1990, де вжито термін «коридори допомоги» (англ. «*relief corridors*»). Гуманітарні коридори розглядають переважно як різновид тимчасово демілітаризованої зони задля безпечного транзиту гуманітарної допомоги в кризовий регіон або евакуації цивільного населення.

Сформовано певні спільні уявлення щодо організації, ознак та особливостей застосування гуманітарних коридорів.

Гуманітарні коридори:

- обмежені в часі (встановлюються на визначений період, здебільшого кілька годин);
- пролягають конкретним маршрутом, чітко окресленим географічно;
- діють винятково за умови підтвердженої домовленості усіх сторін конфлікту та їхньої готовності дотриматися цієї угоди (інакше замість безпеки людей і вантажів зона коридору перетворюється на потенційну мішень і територію ризику для цивільних осіб, про що свідчать події 1993 в Боснії, 2016 в Сирії, 2022 в Україні тощо);
- передбачають військову присутність для забезпечення захисту коридору;
- керуються принципом добровільного користування коридором з боку цивільних осіб.

Гарантією успішності функціонування гуманітарного коридору є політична воля міжнародного співтовариства (напр., відповідні резолюції Ради Безпеки ООН, листи Міжнародного комітету Червоного Хреста). Після закриття гуманітарного коридору бойові дії відновлюються і зазвичай посилюються, відбувається ескалація конфлікту.

Міжнародні експерти відзначають складність створення та утримання гуманітарних коридорів, забезпечення надійних гарантій їхньої ефективності.

Історичні приклади

Відкриття гуманітарних коридорів було предметом обговорення та часткової реалізації під час війни в Судані (1989), Секторі Гази (2008), Лівії (2011), Іраку (2015–2016), Сирії (2016–2019) тощо.

Після повномасштабного військового вторгнення Російської Федерації (РФ) в Україну 24.02.2022 питання про забезпечення гуманітарних коридорів обговорювали на другому раунді українсько-російських переговорів 03.03.2022. Російська сторона неодноразово порушувала взяті на себе домовленості, зокрема 05.03.2022 та 06.03.2022 уже після відкриття гуманітарних коридорів продовжено бойові дії в м. Маріуполі та околицях, 08.03.2022 — у м. Сумах.

09.03.2022 Україна та РФ погодили припинення вогню з 9:00 до 21:00 для евакуації населення шістьма гуманітарними коридорами: зі м. Енергодара — до м. Запоріжжя, із м. Сум — у напрямку м. Полтави, із м. Маріуполя — у напрямку м. Запоріжжя, із м. Волновахи — у напрямку м. Покровська, із м. Ізюма — до м. Лозової, із міст Бучі, Ворзеля, Ірпеня, Бородянки, Гостомеля — у м. Київ. За час дії гуманітарних коридорів, за повідомленнями Міністра з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України І. Верещук, із районів бойових дій (станом на 09.03.2022) вдалося евакуювати близько 40 тис. жінок і дітей.

У наступні дні активної фази війни гуманітарні коридори діяли з міст Тростянця, Краснопілля, Сум, Ізюму, Волновахи, Бучі, Ірпеня, Гостомеля, Бородянки, Маріуполя, Лисичанська, Северодонецька, Рубіжного та інших населених пунктів. Термін дії та маршрути коридорів для евакуації людей і доправлення гуманітарної допомоги погоджували щоденно.

Література

1. Glossary of Terms: Pauses During Conflict // United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. 2011. URL: <https://www.unocha.org/sites/unocha/files/dms/Documents/AccessMechanisms.pdf>
2. Harvey P. International Humanitarian Actors and Governments in Areas of Conflict: Challenges, Obligations, and Opportunities // Disasters. 2013. № 37 (S2). P. 151–170.

3. Orchard P. Revisiting Humanitarian Safe Areas for Civilian Protection // Global Governance. 2014. № 20 (1). P. 55–75. URL: <https://www.jstor.org/stable/24526181>
4. Humanitarian Evacuations in Violence and Armed Conflict. [W. p.] : UN Refugee Agency, 2018. 32 p. URL: <https://www.refworld.org/pdfid/57fe09284.pdf>
5. Price R. A. Humanitarian Pauses and Corridors in Contexts of Conflict. K4D Helpdesk Report 883. Brighton : Institute of Development Studies, 2020. 27 p.

ДЕЗІНФОРМУВАННЯ

Дезінформування — метод спеціальних інформаційних операцій (CIO) та актив зовнішньої інформаційної агресії (АЗІА), який передбачає обман чи уведення об'єкта спрямувань в оману щодо справжності намірів для спонукання його до запрограмованих суб'єктом CIO та АЗІА дій.

Існують різні форми проведення заходів дезінформування, кожна з яких має переваги та недоліки. Конкретний вибір будь-якої з них безпосередньо залежить від оперативної обстановки на конкретній ділянці діяльності спецслужби, поставлених перед нею завдань тощо. Найчастіше в світовій практиці застосовують такі форми дезінформування:

- тенденційне викладення фактів — полягає в упередженому висвітленні фактів або іншої інформації щодо подій за допомогою спеціально дібраних правдивих даних. Як правило, за допомогою цієї форми об'єкта спрямувань доводить дозовано спеціально сформована інформація до постійно зростаючого напруження; такий напружений стан об'єкта підтримується шляхом систематичного додавання нових порцій обмежених даних у середовище інформаційного дефіциту;

- «від зворотного» — відбувається шляхом надання правдивих відомостей у зміненому логічному порядку чи в такій ситуації, коли вони сприймаються об'єктом спрямувань як неправдиві. Унаслідок застосування подібних заходів виникає ситуація, коли об'єкт фактично знає правдиву інформацію про наміри чи конкретні дії протилежної

сторони, але не сприймає її адекватно, не готовий протистояти негативному впливу;

- термінологічне «мінування» — полягає у викривленні первинної правильної суті принципово важливих, базових термінів і тлумачень загальносвітоглядного та оперативно-прикладного характеру;

- «сіре» дезінформування — передбачає використання синтезу правдивої інформації з дезінформацією;

- «чорне» дезінформування — передбачає використання переважно неправдивої інформації.

Загалом дезінформування може бути проведене шляхом створення видимості випадкового витоку закритої інформації, успіхів розвідки іноземних партнерів, використання ЗМІ, враховуючи власні інформаційні агентства, теле-, радіокомпанії, друковані видання та окремих журналістів.

Джерела

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України № 47/2017 від 25 лютого 2017 р. // Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017>
2. Стратегія інформаційної безпеки // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#n7>

Література

1. Горбулін В. П., Додонов О. Г., Ланде Д. В. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання. Київ : Інтертехнологія, 2009. 164 с.
2. Сенченко М. І. Латентна світова інформаційна війна. Київ : ФОП Стебеляк О. М., 2014. 384 с.
3. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2015. 498 с.
4. Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків : Фоліо, 2017. 494 с.

5. Коруч У. Інформаційна війна як інструмент пропаганди війни: правові підстави протидії // Підприємництво, господарство і право. Міжнародне право. 2020. № 8. С. 334–339.

С. С. Троян

ДЕНЬ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

День територіальної оборони України — офіційне свято, впроваджене на вшанування працівників сектору безпеки і оборони. Увиразнює значущість територіальної оборони у забезпеченні обороноздатності та територіальної цілісності України, організації національного спротиву. Відзначається щороку в першу неділю жовтня.

Історична довідка

Свято запроваджене Указом Президента України № 417/2020 від 30 вересня 2020 з метою розвитку сучасних військових традицій, визнання вагомості ролі осіб і служб, залучених до виконання завдань територіальної оборони. Уперше День територіальної оборони України відзначений 04.10.2020. З нагоди свята у територіальних громадах проводять навчання з тактичної, інженерної, військово-медичної тощо підготовки, організують урочисті заходи, відзначають нагородами найкращих бійців військових і добровольчих формувань, вшановують пам'ять загиблих воїнів.

У 2023 свято припало на 1 жовтня і символічно збіглося за датою з празником Покрова Пресвятої Богородиці та приурочених до нього свят: Днем захисників і захисниць України, Днем українського козацтва, Днем заснування Української повстанської армії.

Роль і завдання територіальної оборони

Територіальна оборона України зорганізована та здійснюється відповідно до Законів України «Про оборону України» (1991), «Про основи національного спротиву» (2021, набув чинності з 01.01.2022),

«Про внесення змін до Закону України «Про основи національного спротиву» щодо надання можливості територіальній обороні виконувати завдання в районах ведення воєнних (бойових) дій» (2022), а також «Стратегії воєнної безпеки України» (2021), низки Положень про територіальну оборону, ухвалених Постановами Кабінету Міністрів України.

Територіальна оборона України (тероборона, ТрО) — система загальнодержавних, воєнних і спеціальних заходів, що здійснюються у мирний час та в особливий період із метою протидії воєнним загрозам, а також для надання допомоги у захисті населення, територій, природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій.

Система ТрО є важливим складником національного спротиву (поряд із рухом опору та підготовкою громадян України до протидії агресору). Спрямована на широке залучення громадян до заходів з оборони України, забезпечення воєнної та громадської безпеки, захисту суверенітету і територіальної цілісності держави, стримування зовнішньої агресії та відсічі ворогу. Включає військовий, цивільний та військово-цивільний складники.

Згідно з Законом України «Про основи національного спротиву» від 16.07.2021 (ст. 3) завданнями територіальної оборони є:

- своєчасне реагування та вжиття необхідних заходів щодо оборони території та захисту населення на визначеній місцевості;
- участь у посиленні охорони та захисті державного кордону;
- участь у захисті населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, ліквідації наслідків ведення воєнних (бойових) дій;
- участь у підготовці громадян України до національного спротиву;
- участь у забезпеченні умов для безпечного функціонування органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування та органів військового управління;
- участь в охороні та обороні важливих об'єктів і комунікацій, інших критично важливих об'єктів інфраструктури, порушення

функціонування та виведення з ладу яких становлять загрозу для життєдіяльності населення;

- забезпечення умов для стратегічного (оперативного) розгортання військ (сил) або їх перегруповування;
- участь у забезпеченні заходів громадської безпеки і порядку в населених пунктах;
- участь у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану в разі його введення на всій території України або в окремих її місцевостях;
- участь у боротьбі з диверсійно-розвідувальними силами, іншими збройними формуваннями агресора (противника) та не передбаченими законами України воєнізованими або збройними формуваннями тощо.

Відповідно до Закону України «Про оборону України», територіальну оборону на всій території держави організовує Генеральний штаб Збройних сил України (ЗСУ), а на території областей — обласні державні адміністрації (у межах своїх повноважень).

Сили територіальної оборони ЗСУ

Організацію, підготовку та виконання завдань територіальної оборони законом покладено на Сили територіальної оборони Збройних сил України (Сили ТрО ЗСУ), що є окремим родом сил ЗСУ (від 01.01.2022). У складі Сил ТрО ЗСУ передбачено 25 бригад (одна бригада на регіон), які складаються із понад 150 батальйонів (один батальйон на район). Формування підрозділів Сил ТрО ЗСУ було завершено до 15.02.2022.

Сили територіальної оборони діють під гаслом «Готові до спротиву!». Вже станом на 04.2022 прийняли до своїх лав понад 110 тис. українців, які в умовах повномасштабної агресії Росії захищали, обороняли та звільняли українські території. Бійці ТрО одними з перших опинилися на лінії вогню та стали на захист Батьківщини. Разом з іншими підрозділами Сил оборони вони захищали міста Київ, Суми, Чернігів, тримали оборону Харкова, Миколаєва та Запоріжжя, прийняли бої в Херсоні та Маріуполі, боронили Бахмут; воюють за південь та схід України.

Майже 1,5 тис. військовослужбовців територіальної оборони відзначені державними нагородами. У серпні 2022 дев'ять бригад Сил ТрО ЗСУ отримали Бойові прапори за військові здобутки.

Станом на 2023 до складу підрозділів Сил ТрО ЗСУ входять не лише піхотні, а й механізовані угруповання, підрозділи аеророзвідки, мінометні розрахунки, на високому рівні проводиться підготовка саперів. Навчальні центри Сил тероборони проводять вишколи майже усіх ланок командирського складу, підготовку капеланів.

Цитати

«Ми не готові втрачати своїєї країни. Ми не готові миритися з поразками. Ми не готові віддавати ворогові здобуте, створене, збудоване — наше сьогоднішнє й наше майбуття. Ми готові до захисту. Ми заряджені. Наша енергія запалює своїх і попелить противника. Ми здобули у житті вже чимало. Ми уміємо перемагати. Ми не готові зупинятися.

Ми готові до спротиву!»

Етос Сил територіальної оборони // Сили територіальної оборони ЗСУ.

URL: <https://tro.mil.gov.ua/>

Вагомий внесок бійців тероборони в умовах повномасштабної агресії Росії проти України, відзначав 2022 Головнокомандувач ЗСУ Валерій Залужний:

«Вітаю з Днем територіальної оборони України! Сформовані безпосередньо під час війни, ви стали невід'ємною частиною Збройних Сил України і страшним сном для ворога. Ви взяли до рук зброю, щоб захистити свободу і рідних. Ще вчора люди мирних професій, сусіди, колеги, друзі, сьогодні — побратими і посестри».

Цит. за: Залужний привітав українців із Днем територіальної оборони //

Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3584015-zaluznij-privitav-ukrainciv-iz-dnem-teritorialnoi-oboroni.html>

Додатково

- Підрозділи ТрО функціонували у Збройних силах України і раніше. Ще з 2014 року у складі Сухопутних військ існували батальйони територіальної оборони. У 2020 в структурі Командування Сухопутних військ Збройних сил України було створено Командування тери-

торіальної оборони, яке очолив генерал-майор Анатолій Баргилевич. Загальна чисельність кадрового складу військ тероборони Сухопутних військ на кінець 2021 складала 580 осіб.

- Станом на вересень 2022 Сили ТрО ЗСУ отримали від Світового конгресу українців (СКУ) 40 броньованих машин. Коштом СКУ також надано: медичне майно, різноманітні однострої, взуття, електростанції, бронетехніку.

- Від 03.10.22 Національний банк України ввів у обіг пам'ятну монету «Сили територіальної оборони Збройних сил України» номіналом 10 гривень.

Джерела

1. Про День територіальної оборони України: Указ Президента України № 417/2020 від 30 вересня 2020 р. // Президент України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4172020-35197>
2. Про основи національного спротиву: Закон України № 1702-IX від 16 липня 2021 р. // Відомості Верховної Ради України. 2021. № 41. Ст. 339. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>

Література

1. Проворний Є. Сьогодні — День територіальної оборони. В Україні відзначається вперше // АрміяInform. 2020. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/10/04/den-terytorialnoyi-oborony-vpershe-v-ukrayini/>
2. Сили територіальної оборони Збройних Сил України // Територіальна оборона ЗСУ. URL: <https://sprotyv.in.ua/pro-tro>
3. Історія ТрО // Сили територіальної оборони ЗСУ. URL: <https://tro.mil.gov.ua/>

А. В. Арістова, Д. М. Панчук

ДЕРЖАВНА ЗРАДА

Державна зрада — діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недо-

торканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України.

Характеристика

Є особливо тяжким злочином проти держави.

Кримінальний кодекс України наводить вичерпний перелік діянь (форм), що характеризують державну зраду (ст. 111):

- перехід на бік ворога у воєнний час або в період збройного конфлікту;

- шпигунство;

- подання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги у проведенні підривної діяльності проти України.

Закон підкреслює умисний характер діяння.

Суб'єктом державної зради може бути лише громадянин України. Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть бути лише співучасниками державної зради (організаторами й підбурювачами).

Скоєння злочину карається позбавленням волі на строк від 12 до 15 років із конфіскацією майна або без такої. Ті самі діяння, вчинені в умовах воєнного стану, караються позбавленням волі на строк 15 років або довічно з конфіскацією майна (ч. 2 ст. 111).

Кримінальний кодекс України передбачає спеціальну підставу звільнення від кримінальної відповідальності за державну зраду (ч. 3 ст. 111). Від неї звільняється громадянин України у разі, якщо він не вчинив ніяких дій на виконання злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації або їхніх представників і добровільно заявив органам влади України про свій зв'язок із ними та про отримане завдання.

Статистика

За даними офісу Генерального прокурора України, обліковано кримінальних проваджень за ст. 111 Кримінального кодексу України: 2014 — 54, 2015 — 19, 2016 — 38, 2017 — 59, 2018 — 118, 2019 — 94.

Вручено підозр про скоєння злочину: 2014 — 30, 2015 — 11, 2016 — 16, 2017 — 25, 2018 — 31, 2019 — 31. Повідомлення про підозру пред'явлено тільки у 37,7 % від загальної кількості облікованих кримінальних проваджень.

За цей період обвинувальний акт спрямовано до суду лише у третині проваджень, в яких вручено підозру про вчинення злочину, що пояснюють слабкістю правової позиції обвинувачення та можливими помилками у кваліфікації злочину. При цьому 7,6 % проваджень закрито, щодо 64,1 % — рішення про закінчення або зупинення не прийняте.

За даними Єдиного реєстру судових рішень, кількість ухвалених судових рішень за ст. 111 Кримінального кодексу України у 2014–2019 складала 34. Із цієї кількості винесених вироків у 20 справах відносно 21 підсудного суд призначив покарання від 12 до 15 років позбавлення волі (зокрема 14 років — 5 вироків, 15 років — 1 вирок); у 4 справах застосовано також конфіскацію майна; в 1 справі винесено виправдальний вирок, ще в 3 справах підсудних виправдано за ст. 111, але засуджено за іншими статтями тощо.

Серед винесених судами рішень виділяють:

- ті, що стосуються подій, пов'язаних із тимчасовою окупацією Криму (10 вироків);
- рішення щодо передачі іноземній державі відомостей, які складають державну або іншу передбачену законом таємницю (12 вироків);
- відносно діянь, спрямованих на шкоду суверенітету та територіальній цілісності України (9 вироків).

В умовах повномасштабної військової агресії Російської Федерації проти України Державне бюро розслідувань у взаємодії з органами прокуратури та іншими правоохоронними органами станом на 10.03.2022 розслідувало 38 проваджень за ст. 111 Кримінального кодексу України щодо допомоги агресору українськими посадовцями та правоохоронцями в умовах воєнного стану.

Додатково

03.03.2022 Президент України В. Зеленський підписав Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність», яким передбачено, зокрема, запровадження кримінальної відповідальності за співпрацю з державою-агресором, її окупаційною

адміністрацією та/або її збройними чи воєнізованими формуваннями. Закон набув чинності з 15.03.2022.

Джерела

1. Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. // Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
2. Кримінальний кодекс України: станом на 12 січ. 2021 р. Харків : Право, 2021. 268 с.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України № 2108-IX від 03 березня 2022 р. // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>

Література

1. Бантишев О. Ф., Шамара О. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації). 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : ТОВ «Віртуальна реальність», 2014. 240 с.
2. Кончук Н. С. Об'єкт складу злочину «державна зрада» // Європейські перспективи. 2015. № 4. С. 89–95.
3. Михайлуца М. І. Кримінально-правова природа державної зради та шпигунства // Право і суспільство. 2017. № 3 (2). С. 199–203.
4. Чуваков О. А. Злочини проти основ національної безпеки України: проблеми кримінально-правової теорії і практики. Одеса : Фенікс, 2017. 362 с.
5. Грудзур О. М., Шакун В. І. Злочини проти основ національної безпеки України / За заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка. 2-ге вид. перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
6. Зайцев О. В., Філіпенко В. Р. Надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України як форма державної зради (ст. 111 КК України) // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2019. № 3 (87). С. 244–255.

7. Захаров Є. Практика застосування статті 111 Кримінального кодексу України // Харківська правозахисна група. 2020. URL: <https://khp.org/1607508379>

ЕКОНОМІКА ВОЄННОГО ЧАСУ, ВОЄННА ЕКОНОМІКА

Економіка воєнного часу, воєнна економіка (англ. *wartime economy*) — сукупність спеціалізованих заходів, до яких вдається держава для мобілізації економічної системи в умовах війни; характеристика розвитку народного господарства — виробництва, мобілізації та розподілу ресурсів в умовах війни

Історична довідка

Перша світова війна

Під час Першої світової війни відбулося суцільне перебудування народного господарства відповідно до реалій воєнного часу. Цей період характеризувався абсолютним переважанням військових видатків і військового виробництва у структурі економіки. Обсяги військового виробництва в загальній структурі промисловості наприкінці 1918 сягали: 75 % — у Франції; 65 % — у Великій Британії; 40 % — у США. Цивільні підприємства переводили на військове виробництво. Почали масове виготовлення нових видів техніки: літаків, танків, броневих автомобілів. Пріоритетними стали виробництво продовольства і фуражу. Фінансова та продовольча допомога США Великій Британії та Франції слугували для підтримки економіки під час війни. Країни, які вели активні бойові дії, шукали додаткові джерела залучення фінансів. Так, у Великій Британії активно використовували ресурси колоній, випускали військові облігації. Відбувся ріст оподаткування (зокрема 1920 податок на прибуток зріс від 6 % до 30 %).

Друга світова війна

Під час Другої світової війни основне воєнне виробництво сконцентрували на виготовленні засобів ведення війни — техніці, пальному,

боєприпасах. Запровадили державне регулювання економіки, особливо в нацистській Німеччині. У країнах антигітлерівської коаліції з'явилися спеціалізовані органи для управління військовою економікою, почали формувати військово-промислові комплекси. Поширювали державні інвестиції у військове виробництво.

США продемонстрували нетиповий приклад значного росту економіки під час ведення війни. Зросли всі галузі економіки. Безробіття впало до 2 %. Цьому сприяли такі чинники:

- військові дії відбувалися на чужій території, тому виробнича інфраструктура країни не постраждала;
- координація виробничих можливостей для забезпечення виконання військових пріоритетів;
- поява значної кількості нових робочих місць, пов'язаних із військовим виробництвом;
- унормування цін на продовольчі товари та орендної плати для стримування інфляції;
- довоєнні роки впровадження програми «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта.

У США відбулося зростання державного сектора економіки у період великої депресії та Другої світової війни. Промислове виробництво значною мірою переорієнтували на воєнні потреби. Автомобільна промисловість займалася виробництвом військової техніки. Продаж автомобілів населенню для приватного користування обмежили.

1941 утворено Адміністрацію управління цінами (англ. Office of Price Administration), що здійснювала контроль ціноутворення, стримуючи ріст цін та орендної плати.

1942 засновано Раду військового виробництва (англ. War Production Board) для контролю виготовлення зброї та боєприпасів (здійснювала переорієнтацію цивільних підприємств на воєнні потреби, укладала з ними оборонні контракти).

До кінця 1943 дві третини американської економіки інтегровано у військове виробництво. Економічний потенціал США став важливим чинником, що дозволив союзникам отримати необхідні ресурси та фінанси, необхідні для перемоги над антигітлерівською коаліцією.

Для Великої Британії характерною рисою була цілковита мобілізація ресурсів тилу для забезпечення військових та цивільних потреб. У вересні 1939 в країні введено контроль валютних операцій. Британський уряд використовував золоті та доларові резерви для оплати боєприпасів, нафти, сировини та обладнання, переважно зі США. Пріоритетне виробництво — виготовлення літаків, що дозволило здобути перемогу у Битві за Британію 1940–1941. Протягом війни у Великій Британії найповніше проведено мобілізацію економіки держави. Велика Британія залежала від імпорту товарів морем (перед війною країна імпортувала 70 % продовольства). Після розгортання Битви за Атлантику значна частка ресурсів та продовольства виявилася недоступною. Для вирішення цієї проблеми реалізовано:

- урядове збалансування потреб цивільних і військових виробництв;
- використання переробки для дефіцитних ресурсів (на брукх знімали садові огорожі; алюмінієвий посуд збирали для авіаційної промисловості);
- введення норм на відпуск продукції для забезпечення мінімальних стандартів споживання для всіх;
- активізація домашнього сільськогосподарського виробництва (впродовж війни зросло на 35 %).

У результаті комплексу заходів валовий внутрішній продукт країни 1941 був на 21 % вищим за відповідний показник 1938. Промислове виробництво переорієнтовано на боєприпаси.

Характеристика

Економіка воєнного часу характеризується всебічним розширенням виробництва воєнної продукції та скороченням випуску цивільної продукції, підпорядкуванням розподілу національного доходу військовим потребам за рахунок скорочення цивільного споживання. На економіку воєнного часу покладено реалізацію двох завдань — допомога війську та забезпечення потреб цивільних в умовах обмежених ресурсів.

Складники економіки воєнного часу:

- виготовлення засобів збройної боротьби;
- забезпечення військового господарства;
- забезпечення процесів відновлення пошкодженої інфраструктури;

- організація виробництва цивільної продукції;
- підтримка соціальних потреб населення.

Головні принципи втілення економіки воєнного часу:

- баланс у розподілі ресурсів між військовими та цивільними потребами;
- розподіл військових витрат відповідно до реалізації конкретних військових цілей.

Механізми реалізації економіки воєнного часу:

- мобілізація наявних матеріальних ресурсів;
- перерозподіл фінансування регулювання виробничих і логістичних процесів;
- контроль фінансової системи;
- впровадження законодавчих змін;
- удосконалення економічних розрахунків;
- удосконалення інституційних механізмів управління економікою.

Для ефективного впровадження цілей воєнної економіки можуть застосовувати такі засоби:

- введення елементів економічного планування та державного контролю за виробництвом і розподілом товарів;
- застосування норм відпуску продукції;
- введення контролю за цінами;
- призов на військову службу для цивільної роботи;
- випуск військових облігацій для покриття військових видатків тощо.

В умовах економіки воєнного часу такі риси вільного ринку, як вільна конкуренція, прибутковість та ефективність, поступаються директивним механізмам для швидкої мобілізації наявних ресурсів військового виробництва. Широко застосовують директивні механізми управління економічною сферою.

В Україні

Після розгортання повномасштабного вторгнення Російської Федерації від 24.02.2022 українська економіка зазнала суттєвих втрат. Близько 30 % підприємств повністю зупинили діяльність, 45 % — скоротили виробництво. Підприємства гірничо-металургійного комплексу завантажені на половину потужностей. Вони працюють для внутрішнього ринку, переважно — забезпечення військових потреб. Порушення логістики та руйнування виробничих потужностей призвели до скорочення імпорту в країну на 65 % у березні 2022 (порівняно з лютим 2022) та скорочення експорту на 54 % за цей період.

Блокування морських портів ворогом стало суттєвим негативним чинником для економічної сфери України. Немоżliвість вивезти сільськогосподарську продукцію (один із ключових секторів вітчизняного експорту) формує загрозу голоду для низки країн Азії та Африки.

Особливістю української економіки воєнного часу є неможливість тотального переведення її потужностей на військове виробництво (на кшталт воюючих країн під час Другої світової війни), оскільки значну частку економіки займає сфера послуг, а не промислове виробництво.

В умовах воєнного часу уряд здійснює переформатування економіки. Для стимулювання ділової активності бізнесу надано максимальну свободу зі зменшенням регуляції. Запроваджують численні податкові пільги:

- відтермінування на час воєнного стану строків сплати податків для підприємств, які неспроможні їх заплатити;
- фізичних осіб — підприємців (ФОПи) першої та другої груп звільнено сплати від єдиного соціального внеску (ЄСВ);
- підприємства та ФОПи третьої групи звільнено від сплати ЄСВ за найманих працівників, які призвані до лав Збройних сил України та батальйонів територіальної оборони;
- звільнення від сплати податку на землю та орендної плати за землю державної та комунальної власності на всіх територіях, де ведуться бойові дії;

- скасування акцизів на пальне за зниження ПДВ (7 % замість попередніх 20 %);

- зняття податку на доходи фізичних осіб із благодійної допомоги, яка надається учасникам бойових дій та жителям територій з бойовими діями.

Для подолання наслідків російського вторгнення в Україні запроваджено низку спеціальних заходів:

- фінансові виплати працівникам, які втратили роботу внаслідок бойових дій;

- допомога внутрішньо переміщеним особам;

- компенсація за пошкоджене або зруйноване майно;

- запровадження контролю за цінами на соціальні товари, пальне та лікарські засоби;

- програма евакуації підприємств із зони бойових дій на Захід України;

- випуск облігацій внутрішньої державної позики;

- скасування відповідальності за несвоєчасну оплату кредитів споживчих;

- Верховна Рада України ухвалила закон про націоналізацію активів РФ та її резидентів;

- фінансова підтримка аграрного сектора.

Надзвичайно важливими для економіки є заходи фінансової сфери. Попередньо проведені реформи банківського регулювання та монетарної системи Національного банку України. Накопичені фінансові активи дають можливість в умовах повномасштабної війни уникнути валютної паніки та стримувати курс долара. Для акумулювання фінансового ресурсу введено заборону на експорт товарів (окрім критично важливих позицій). Також призупинено експорт соціально значимих товарів — м'яса, жита, вівса, гречки, цукру, проса, солі.

Джерела

1. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України № 2120-IX від 15 березня 2022 р. // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-IX#Text>

2. Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів: Закон України № 2116-IX від 3 березня 2022 р. // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text>

Література

1. Pigou A. C. The Political Economy of War. New York : Macmillan, 1941. 169 p.
2. Kennedy G. The Economics of Defence. London : Faber & Faber, 1975. 252 p.
3. Le Billon Ph. Geopolitics of Resource Wars: Resource Dependence, Governance and Violence. London : Frank Cass, 2005. 277 p.
4. Грінченко О., Денежкін М., Кутовий О. Мобілізаційна підготовка національної економіки в контексті сучасних воєнних конфліктів // Наука і оборона. 2013. № 3. С. 40–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/naui_2013_3_8
5. Семененко О., Москаленко І., Середюк С. та ін. Методика оцінювання здатності національної економіки забезпечити достатній рівень воєнної безпеки держави // Social development & Security. 2020. Т. 10. № 6. С. 93–106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/socdevsec_2020_10_6_11
6. Gagliano G. Economic War for Resource // Modern Diplomacy. 2020. URL: <https://moderndiplomacy.eu/2020/12/31/the-economic-war-for-resource/>
7. Keupp M. M. Defense Economics: An Institutional Perspective. Cham : Springer, 2021. 138 p.
8. Економіка звикає до воєнного часу. Заступник голови НБУ Сергій Ніколайчук про падіння ВВП, допомогу партнерів та український «план Маршалла» // Forbes. 2022. URL: <https://forbes.ua/inside/ekonomika-zvikaє-do-voennogo-chasu-zastupnik-golovi-nbu-sergiy-nikolaychuk-pro-padinnya-vvp-dopomogu-partneriv-ta-ukrainskiy-plan-marshalla-18032022-4800>

В. Л. Бабка

ЗАКОНИ ТА ЗВИЧАЇ ВІЙНИ

Закони та звичаї війни — система норм і принципів міжнародного права, які встановлюють права та обов'язки воюючих сторін та нейтральних держав у разі воєнного конфлікту.

Характеристика

Мають на меті усунути найжорстокіші способи і засоби ведення війни, забезпечити захист мирного населення.

Визначають порядок початку, ведення і припинення воєнних дій, правове становище комбатантів і некомбатантів (цивільного населення, військовополонених, хворих і поранених військовослужбовців тощо), а також правовий режим власності. Встановлюють юридичну відповідальність за порушення законів та звичаїв війни.

Порушення законів війни та скоєння воєнних злочинів розглядає Міжнародний кримінальний суд у Гаазі (діє з 2002).

Правові засади

Чинні закони та звичаї війни передбачено міжнародними договорами або вони склалися звичаєвим шляхом.

Першими з таких актів були Паризька декларація про морську війну 1856, Женевська конвенція про поліпшення долі поранених на полі бою 1864, Санкт-Петербурзька декларація про заборону застосування розривних та запалювальних куль 1868, Гаазька конвенція про закони та звичаї сухопутної війни 1899, Гаазька конвенція про бомбардування морськими силами під час війни 1907, Лондонська декларація про право морської війни 1909.

Після Першої світової війни 1914–1918 було прийнято Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925. До цієї ж категорії актів належать Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1929, Лондонський протокол про дії підводних човнів проти торговельних суден у воєнний час 1936 тощо.

Після Другої світової війни 1939–1945 порушення законів та звичаїв війни було визнано одним із найтяжчих міжнародних злочинів, вчинення яких тягне за собою кримінальну відповідальність. Було підписано пакет Женевських конвенцій, що стосуються поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях і потерпілих у корабельній аварії зі складу Збройних сил на морі, поводження з військовополоненими, захисту цивільного населення під час війни (1949).

Важливе значення мають також Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954, Конвенція про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення 1972 (в основу Конвенції покладено проект, поданий групою країн за участю України), Конвенція про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976, Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що заподіюють надмірні пошкодження або діють невибірково, 1981. Ця Конвенція і протоколи до неї вступили в силу 1983. Україна бере участь у Конвенції. 16.07.1990 наказом Міністра оборони СРСР введено в дію «Керівництво по застосуванню Збройними силами норм міжнародного гуманітарного права». Цей документ є чинним у Збройних Силах України.

Відповідно до вимог Женевських конвенцій, до Кримінального кодексу України (ККУ) внесено норми про відповідальність за мародерство, погане поводження з військовополоненими, насильство над населенням у районі бойових дій, незаконне носіння знаків Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та зловживання ними.

24.09.1993 у рамках СНД підписано Угоду про першочергові заходи, спрямовані на захист жертв збройних конфліктів.

У рішеннях Нюрберзького процесу 1945 і Токійського процесу 1946–1948 порушення законів та звичаїв війни було визнано найтяжчим міжнародним злочином.

Згідно зі ст. 438 ККУ, жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій, караються позбавленням волі на строк від 8 до 12 років. Ті самі діяння, якщо вони поєднані з умисним вбивством — позбавленням волі на строк від 10 до 15 років або довічно.

Після початку повномасштабної воєнної агресії Російської Федерації проти України (24.02.2022) офіс Генерального прокурора України відкрив кримінальне провадження за фактом порушення законів і звичаїв війни Збройними силами РФ. Повідомлено, зокрема, про початок процесу створення спеціального міжнародного трибуналу для покарання злочину агресії РФ проти України.

Додатково

Серед норм міжнародного права, що встановлюють обов'язки воюючих сторін:

- заборона нападати на мирних мешканців (об'єктами атак можуть бути лише комбатанти і військові об'єкти), поранених, хворих;
- вимога гуманного поводження з військовополоненими; заборона вчинення щодо них дій, які супроводжуються насильством (тортури, каліцтво, будь-які форми тілесного покарання, медичні експерименти, видалення тканин або органів для пересадки та ін.), посягання на людську гідність (образливе і принизливе поводження, зґвалтування, оборнення у рабство та інше);
- відповідальність загарбника на окупованій території за постачання їжі та медикаментів для мирного населення, сприяння наданню гуманітарної допомоги;
- заборона розграбування національних цінностей на окупованій території, мародерства;
- заборона атакувати історичні пам'ятки, культові споруди, місця, що визнані культурною та духовною спадщиною; лікарні, об'єкти, критично важливі для виживання населення; греблі, дамби, атомні електростанції, споруди, ураження яких тягне за собою небезпечні наслідки;
- заборона застосовувати зброю масового ураження й таку, що завдає надмірних страждань (протипіхотні міни, касетні боеприпаси, міни-пастки, хімічну, біологічну, ядерну зброю) тощо.

Джерела

1. Імплементация норм международного гуманитарного права на национальном уровне в Украине. Київ : Global Rights Compliance, 2020. 325 с. URL: <https://www.>

asser.nl/media/794858/2021-the-domestic-implementation-of-ihl-in-ukraine-updated-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf

2. Кримінальний кодекс України: станом на 12 січня 2021 р. Харків : Право, 2021. 268 с.

Література

1. Фуркало В. В. Международно-правовая защита гражданского населения в условиях вооруженных конфликтов. Киев : Наукова думка, 1986. 256 с.
2. Суверенітет України і міжнародне право / Відпов. ред. В. Н. Денисов, В. І. Євінтов. Київ : Манускрипт, 1995. 360 с.
3. Військове законодавство України. Збірник нормативних актів. 2-ге вид. Київ : Атіка, 1999. 799 с.
4. Лещенко О. Я. Питання забезпечення цивільного захисту в зонах воєнно-політичного конфлікту: досвід України в умовах «гібридної війни» // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. 2015. № 5. С. 228–237.
5. Герасимчук М. В. Еволюція норм міжнародного гуманітарного права щодо захисту цивільного населення // Міністерство юстиції. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_34096

В. С. Семенов

ЗБРОЯ ІНФОРМАЦІЙНА

Зброя інформаційна — сукупність технік і технологій інформаційного впливу на інформаційну інфраструктуру та інформаційне поле певної території чи держави, на психіку, свідомість і підсвідомість її населення задля дестабілізації інформаційного простору з подальшим завданням шкоди суспільно-політичній системі та збройним силам.

Ознаки зброї інформаційної:

- прихованість — досягнення мети без привернення до себе уваги;

- масштабність — поширення шкоди на будь-які території та сфери життєдіяльності;

- універсальність — одні й ті самі техніки та технології використовують для знищення як військових, так і цивільних структур.

Об'єктами інформаційної зброї є комп'ютерні системи, системи зв'язку, засоби масової інформації та психіка людини.

За об'єктами впливу інформаційну зброю поділяють на класи:

- Інформаційно-технічний — зброя, що впливає на цивільну, державну та військову інформаційну інфраструктуру.

- Інформаційно-психологічний — зброя, що впливає на морально-психологічний стан окремої особистості, групи людей і суспільства в цілому.

Серед інформаційно-технічної зброї розрізняють алгоритмічну, програмну та апаратну.

Інформаційну алгоритмічну зброю використовують для виведення з ладу або зміни алгоритму функціонування програмного забезпечення інформаційних систем, ресурсів і мереж.

Інформаційна програмна зброя — шкідливі програми, призначені для руйнування та спотворення кодів інших програм, блокування й підміни масивів інформації, а також нейтралізації тестових програм і систем захисту інформаційних ресурсів.

Інформаційна апаратна зброя здатна до тимчасового або повного виведення з ладу окремих компонентів радіоелектронних систем і джерел їхнього живлення, дезорганізації обміну інформації в межах певного середовища розповсюдження сигналів, а також прихованого збору інформації внаслідок її перехоплення.

Інформаційно-психологічну зброю поділяють на:

- пропагандистську — поширення дезінформації, фейків, запуск медіавірусів, що спотворюють реальність, підмінюють її новою, сконструйованою ворогом;

- психогенну — фізичний вплив на мозок людини звуком, кольором, зовнішніми обставинами, що дезорієнтують її;

- психоаналітичну — вплив на підсвідомість людини терапевтичними засобами, що програмує на потрібні ворогу вчинки чи поведінку;

- нейролінгвістичну — використання спеціальних лінгвістичних програм, спрямованих на зміну емоційно-вольового стану і світогляду особистості;

- психотропну — застосування медичних препаратів, хімічних або біологічних речовин задля зміни біохімічних характеристик процесів, що перебігають у нервовій системі людини.

Головною небезпекою інформаційної зброї є неможливість прорахунку наслідків її застосування.

Література

1. Юдін О. К., Богуш В. М. Інформаційна безпека держави. Харків : Консум, 2005. 576 с.
2. Воробйова І. В. Інформаційно-психологічна зброя як самостійний засіб ведення інформаційно-психологічної війни // Системи озброєння і військова техніка. 2010. № 1. С. 141–144.
3. Левченко О. В. Класифікація інформаційної зброї за засобами ведення інформаційної боротьби // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. 2014. № 2. С. 142–146.
4. Харченко І. М., Сапогов С. О., Шамраєва В. М. та ін. Основні засоби інформаційного протистояння та інформаційної війни як явища сучасного міжнародного політичного процесу // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм. 2017. Вип. 6. С. 77–81.

Д. М. Панчук

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ

Злочини проти людяності (англ. crimes against humanity) — широкомасштабний або систематичний збройний напад на будь-яких цивільних осіб із метою проведення політики держави або організації, спрямованої на скоєння такого нападу, або в цілях сприяння такій політиці.

У сучасному договірному та звичаєвому міжнародному праві до злочинів проти людяності належать такі діяння проти цивільного населення:

- вбивства;
- винищення;
- поневолення;
- депортація;
- тюремне ув'язнення;
- катування;
- статеве насильство;
- переслідування;
- насильницьке зникнення людей;
- інші нелюдські діяння.

Становлення терміна

Перше визначення злочинів проти людяності як категорії злочинів проти міжнародного права містилося в ст. 6 (в) Статуту Нюрнберзького трибуналу: «злочини проти людяності, а саме: вбивства, винищення, поневолення, заслання та інші жорстокості, вчинені стосовно цивільного населення до чи під час війни, або переслідування з політичних, расових чи релігійних мотивів із метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочином, що підлягає юрисдикції Трибуналу, незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де їх було вчинено, чи ні». Це визначення також було внесено до ст. 5 (в) Статуту Міжнародного воєнного трибуналу для Далекого Сходу в Токіо, який (на відміну від Нюрнберзького трибуналу) не засудив жодної особи за цю категорію злочинів.

Криміналізацію злочинів проти людяності здійснено стосовно злочинів нацистської Німеччини під час Другої світової війни. Вона мала заповнити прогалину в тогочасному міжнародному праві щодо злочинних дій, скоєних унаслідок агресивної війни або у зв'язку з нею. Згідно з визначенням злочинів проти людяності напад має місце, якщо населення багаторазово зазнає серйозних актів насилля, вчинених у цілях політики держави чи організованих державоподібних утворень.

На відміну від злочину геноциду, конвенційне визначення якого, розроблене 1948 і повторюється в усіх статутних документах міжнародних кримінальних трибуналів, визначення злочинів проти людяності еволюціонувало від Статуту Міжнародного воєнного трибуналу для переслідування та покарання головних воєнних злочинців європейських країн до Статуту Міжнародного кримінального суду (МКС).

Утвердження поняття злочинів проти людяності у загальному звичаєвому міжнародному праві продовжилося в роботі Комісії міжнародного права ООН над Кодексом злочинів проти миру і безпеки людства. Скасування строків давності щодо злочинів проти людяності здійснено у Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності 1968 і Конвенції про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973. У Статуті Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії та Статуті Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди підтверджено статус злочинів проти людяності як складника міжнародного звичаєвого права.

Характеристика

У сучасному міжнародному праві відповідальність за злочини проти людяності настає незалежно від наявності збройного конфлікту, зокрема якщо їх здійснено в мирний час під час заворушень із серйозними та численними порушеннями прав людини.

Згідно зі ст. 7 Статуту МКС злочином проти людяності визнається будь-яке з таких діянь, коли воно вчиняється в рамках широко-масштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб, якщо такий напад вчиняється свідомо:

- вбивство;
- винищення;
- поневолення;
- депортація або примусове переміщення населення;
- тюремне ув'язнення або інше жорстоке позбавлення фізичної волі на порушення основоположних норм міжнародного права;

- катування;
- зґвалтування, сексуальне поневолення, примушування до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства зіставної тяжкості;
- переслідування будь-якої групи або спільноти, яка може бути ідентифікована, з політичного, расового, національного, етнічного, культурного, релігійного, гендерного або інших мотивів, які повсюдно визнані неприпустимими згідно з міжнародним правом, у зв'язку з будь-якими діями, вказаними в цьому пункті, або будь-якими злочинами, що підпадають під юрисдикцію Суду;
- насильницьке зникнення людей;
- злочин апартеїду;
- інші нелюдські дії аналогічного характеру, які полягають в умисному завданні сильних страждань або серйозних тілесних ушкоджень чи серйозної шкоди психічному або фізичному здоров'ю.

Міжнародний злочин апартеїду, що є інституціоналізованою формою расового гноблення, також віднесено до злочинів проти людяності.

У випадку злочинів проти людяності загроза миру, безпеці та добробуту людства полягає у систематичному або широкомасштабному порушенні прав та основних свобод цивільного населення. Таке організоване насильство загрожує людству та людяності як мінімальному стандарту норм людського співіснування. Це стосується не тільки безпосередніх жертв та їхніх родичів, а й міжнародного співтовариства.

Злочини проти людяності спрямовані не тільки проти конкретної особи, а й проти цивільного населення як такого. Застосування терміна «населення» не означає, що всі жителі деякої географічної одиниці мають зазнати нападу. Достатньо продемонструвати, що значна кількість індивідів стала об'єктом нападу, або що напад справді здійснювався проти «населення», а не проти обмеженої кількості випадково обраних індивідів. Передбачено широке тлумачення поняття «цивільне населення», до якого включаються також військовослужбовці, які втратили боєздатність (поранені та хворі, військовополонені).

На відміну від воєнних злочинів, визначення злочинів проти людяності має на меті захистити не тільки цивільне населення супротивної сторони, а й цивільне населення держави, до якої належить злочинець. При цьому громадянство як злочинця, так і жертв не має значення.

За своїм характером ознака «широкомасштабності» нападу є кількісною. Широкомасштабний характер нападу може бути виведений із кількості жертв або поширення нападу на великий географічний район. Ознака «систематичності» нападу має якісний характер і передбачає організований характер актів насильства та малоймовірність їх випадковості. Кожний окремий акт насильства в цьому контексті має відповідати певному заздалегідь визначеному плану або політиці. Суб'єктивна сторона злочинів проти людяності вимагає наявності умислу та усвідомлення (ст. 30 Статуту МКС) як щодо конкретних діянь, так і щодо контексту.

Класифікація

На першому етапі закріплення міжнародно-правової кримінальної санкції за злочини проти людяності на основі структури ст. 6 (в) Статуту Нюрнберзького трибуналу вироблено класифікацію злочинів проти людяності:

- «злочини проти людяності типу вбивства» (murder type crimes against humanity) — вбивства, винищення, поневолення, заслання та інші жорстокості, вчинені стосовно цивільного населення до або під час війни;

- «злочини проти людяності типу переслідувань» (persecution type crimes against humanity) — переслідування з політичних, расових або релігійних мотивів із метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочином, що підлягає юрисдикції Нюрнберзького трибуналу.

Рациональна основа такої класифікації полягає в тому, що кваліфікація поведінки особи як «злочину типу переслідувань» вимагає наявності у неї дискримінаційних мотивів, тоді для «злочинів типу вбивства» вони не обов'язкові. Проте всі пізніші кодифікації міжнародного кримінального права такої класифікації не дотримуються.

Злочинна поведінка, яка є злочином проти людяності, також може відповідати ознакам геноциду або воєнних злочинів. Сучасне міжнародне право виключає можливість розгляду злочину геноциду як різновиду злочинів проти людяності або *lex specialis* (спеціальна норма, що витісняє загальну) щодо них. На відміну від злочину геноциду, склад злочинів проти людяності завжди вимагає наявності широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення. Проте, на відміну від складу злочинів проти людяності, склад злочину геноциду передбачає спеціальний умисел суб'єкта злочину знищити певну захищену групу повністю або частково. Так само злочини проти людяності не виключають кваліфікації дій суб'єкта як воєнних злочинів, тому конкретні злочини, що містяться у ст. 7, 8 Статуту МКС (зокрема вбивство, катування, зґвалтування, позбавлення волі), можуть одночасно кваліфікувати як злочини проти людяності та воєнні злочини.

Сучасний стан

На відміну від геноциду та воєнних злочинів, у міжнародному праві не існує всеосяжної конвенції про злочини проти людяності, хоч їхню суть визначено в окремих документах міжнародного права та рішеннях міжнародних судів.

2014 Комісія міжнародного права ООН внесла тему «Злочини проти людяності» до порядку денного (спеціальним доповідачем призначено Ш. Мерфі) для розроблення проекту Конвенції про запобігання та покарання злочинів проти людяності. 2019 Комісія розробила документ «Текст проектів статей щодо запобігання та покарання злочинів проти людяності» (складається з Преамбули та 15-ти статей) і представила Генеральній Асамблеї ООН із рекомендацією розробити на цій основі Конвенцію. Проект схвалено ГА ООН (Резолюція A/RES/74/187 від 18.12.2019).

Додатково

Об'єктивна сторона злочинів проти людяності містить вчинення одного з діянь, зазначених у ст. 7 Статуту МКС. Злочинами проти

людяності вони стають тільки тоді, коли вчиняються за умов широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення. Тому контекст злочинів проти людяності є їхньою визначальною ознакою.

Джерела

1. Конвенция о пресечении преступления апартеида и наказания за него от 30 ноября 1973 года // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_149#Text
2. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 26 листопада 1968 року // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_168#Text
3. Римский статут международного уголовного суда // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
4. Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн осі // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_201#Text

Література

1. May L. Crimes against Humanity. A Normative Account. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. 326 p.
2. Гнатовський М. М. Злочини проти людяності: поняття та загальна характеристика у сучасному міжнародному кримінальному праві // Український часопис міжнародного права. 2007. № 1. С. 34–42.
3. Гнатовський М. М. Злочини проти людяності: характеристика окремих діянь // Український часопис міжнародного права. 2007. № 3. С. 26–44.
4. Boas G., Bischoff J., Reid N. Elements of Crimes under International Law. Cambridge : Cambridge University Press, 2008. 444 p.
5. Geras N. Crimes Against Humanity. Birth of a Concept. Manchester : Manchester University Press, 2011. 162 p.
6. Forging a Convention for Crimes Against Humanity / Ed. L. N. Sadat. Cambridge : Cambridge University Press, 2013. 611 p.
7. Ambos K. Treatise on International Criminal Law : in 3 vol. Oxford : Oxford University Press, 2014. Vol. 2. 339 p.

8. Cherif Bassiouni M. Crimes Against Humanity. Historical Evolution and Contemporary Application. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. 884 p.
9. Гнатовський М. М. Злочини проти людяності // Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. Київ : Академперіодика, 2017. Т. 2. С. 490–493.
10. Держипільська А. Запобігання злочинам проти людяності та покарання за їх вчинення: шлях до Конвенції // Публічне право. 2020. № 1. С. 188–196. URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/37/pdf/pp-2020-37-19.pdf>
11. Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право / Пер. з англ. Київ : Делегація Міжнародного Комітету Червоного Хреста в Україні, 2021. 398 с. URL: <https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2021/05/Nils-Melzer-Comprehensive-introduction-to-IHL-UKR.pdf>

М. М. Гнатовський

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ МИРУ

Злѳчини прѳти миру, злочини агресії (англ. Crime Against Peace; Crime of Aggression) — планування, підготовка, розв’язування або ведення агресивної війни або війни на порушення міжнародних договорів, угод чи запевнень; участь у спільному плані чи змові, спрямованих на здійснення будь-якого з цих діянь).

Історична довідка

Виокремлення злочинів проти миру є результатом узагальнення злочинних діянь німецького нацизму та італійського фашизму, японського мілітаризму, які втягнули народи у Другу світову війну. Ці діяння проголошено злочинами проти миру в ст. 6 (а) Статуту Міжнародного воєнного трибуналу для переслідування та покарання головних воєнних злочинців європейських країн осі.

Уперше в міжнародному договорі встановлено індивідуальну кримінальну відповідальність за міжнародним правом за ведення агресивної війни. У ході Нюрнберзького процесу за скоєння саме цих злочинів засуджено 12 підсудних: Г. Герінга, Р. Гесса, К. Деніца, А. Зейса-Інкварта,

В. Кейтеля, І. фон Ріббентропа, А. Розенберга, А. Йодля (1890–1946), К. фон Нейрата (1873–1956), Е. Редера (1876–1960), В. Фріка (1877–1946; усі — Німеччина), В. Функа (1890; тепер РФ — 1960; Німеччина). Положення ст. 6 (а) Статуту Нюрнберзького трибуналу включено в ст. 5 (а) Статуту Міжнародного воєнного трибуналу для Далекого Сходу в м. Токіо. На Токійському процесі у вчиненні злочинів проти миру обвинувачували 28 підсудних, 25 із них засуджено за ці злочини.

Судові процеси, в яких покарано осіб із числа керівників країн осі за вчинення ними злочинів проти миру, означали передусім криміналізацію в міжнародному праві розв'язування та ведення агресивної війни. Заборони війни згідно з міжнародним правом досягти не вдалося ні в ході Гаазьких конференцій з міжнародного гуманітарного права 1899 і 1907, ні в Статуті Ліги Націй. Не виправдалися й надії на Протокол про мирне розв'язання міжнародних спорів 1924 (Женевський протокол 1924) — не отримав необхідної кількості ратифікацій і не набув чинності.

У пакті Бріана — Келлога 1928 заборона війни застосовувалася на тій самій вузькій і формальній основі, що й у Статуті Ліги Націй.

Після закінчення Другої світової війни заборона агресії набула нового розвитку в Статуті ООН (ст. 2, п. 4).

Нормативне регулювання

Зміст поняття «акт агресії» міститься в ст. 39 Статуту ООН і деталізований у резолюції Генеральної Асамблеї ООН 3314(XXIX) від 14.12.1974, що увійшла у вжиток як резолюція про визначення агресії. Декларація про принципи міжнародного права 1970, розвиваючи в плані деталізації незастосування сили або погрози силою принцип, встановлений у Статуті ООН, також визначає, що держави зобов'язані утримуватися від пропаганди агресивних війн. У доктрині це положення часто розглядають як заборону пропаганди війни.

У резолюції ГА ООН від 13.02.1946 «Видача і покарання воєнних злочинців» та від 31.10.1947 «Видача злочинців війни і зрадників» містилися положення стосовно обов'язку держав видавати осіб, які вчинили злочини, передбачені ст. 6 Статуту Нюрнберзького трибуналу:

злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності. У Декларації про територіальний притулок (прийнята ГА ООН 1967) зазначено, що «на право шукати притулок і користуватися притулком не може посилається жодна особа, стосовно якої є серйозні підстави вважати, що вона вчинила злочин проти миру, воєнний злочин або злочин проти людяності» (ст. 1).

Статути Нюрнберзького і Токійського трибуналів, а також інші, в яких деталізуються склади злочинів проти миру, становлять основу криміналізації агресивної війни. Резолюція ГА ООН 95(I) від 11.12.1946 підтвердила злочинність ведення агресивної війни.

Злочин агресії включений в Статут Міжнародного кримінального суду (МКС) 2002 як один із найсерйозніших злочинів (п. 1 (г) ст. 5).

Характеристика

Згідно з резолюцією ГА ООН «Визначення агресії» 3314(XXIX) від 14.12.1974, будь-яка з переліку дій, незалежно від оголошення війни, має кваліфікуватися як акт агресії:

- вторгнення або напад збройних сил держави на території інших країн або будь-яка воєнна окупація чи будь-яка анексія із застосуванням сили;
- бомбардування збройними силами держави території іншої країни або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої країни;
- блокада воєнна портів або берегів держави збройними силами іншої країни;
- напад збройними силами держави на сухопутні, морські або повітряні сили, морські та повітряні флоти іншої країни;
- застосування збройних сил однієї держави, що перебувають на території іншої країни на основі угоди з такою державою, на порушення умов, передбачених в угоді, або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди;
- дії держави, які дозволяють, щоб її території, які вона надала у розпорядження іншої країни, використовувалися нею для вчинення акту агресії проти третьої держави;

- засилення державою або від імені країни збройних банд, груп, іррегулярних сил або найманців, які вчиняють серйозні насильницькі акти застосування збройної сили проти іншої держави, що їх можна прирівняти до названих вище актів (ст. 3).

Криміналізація злочинів проти миру в міжнародному праві та практика її здійснення відбулися на Нюрнберзькому і Токійському процесах з подальшим міжнародно-правовим розвитком.

Не будь-яке воєнне використання збройної сили є агресивною війною: для кваліфікації як війни застосування сили має досягти певного рівня та інтенсивності. Для визначення необхідного рівня воєнної сили апелюють переважно до рішень Нюрнберзького і Токійського трибуналів.

Відповідальність

Важливою характеристикою поняття «агресивна війна» є визначення актів агресії, які криміналізують у міжнародному звичаєвому праві. «Поріг» кримінальної відповідальності в цьому разі достатньо високий. Акти агресії меншої інтенсивності не є злочинними, навіть якщо вони порушують п. 4 ст. 2 Статуту ООН або викликають реакцію в порядку самооборони відповідно до ст. 51. Значна кількість агресивних актів, згаданих у резолюції ГА ООН про визначення агресії, не тягнуть кримінальної відповідальності згідно з міжнародним звичаєвим правом.

Не існує необхідної практики держав та визнання для ширшої криміналізації злочину агресії відповідно до міжнародного звичаєвого права.

Нюрнберзький трибунал довів, що діяння, які вчиняються державними органами, не виключають індивідуальну відповідальність виконавців цих діянь.

Додатково

У ст. 2 Протоколу про мирне розв'язання міжнародних спорів 1924 (Женевський протокол 1924) містилося положення про всебічну заборону війни; у ст. 10 встановлювалося, що держави, які порушують це положення, кваліфікуються як агресори.

Статут ООН (ст. 2, п. 4) зобов'язує «всіх членів Організації Об'єднаних Націй утримуватися в їхніх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканості або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним із Цілями Об'єднаних Націй». Винятком із цієї заборони є право держав індивідуально або колективно захищати себе проти збройних нападів доти, доки Рада Безпеки ООН не вживе необхідних заходів для недопущення таких нападів або відновлення порушеного миру.

На відміну від злочину геноциду, військових злочинів чи злочинів проти людяності, юрисдикцію МКС щодо злочину агресії довгий час не було встановлено. Таку юрисдикцію потрібно встановити після визначення цього злочину та розроблення умов, в яких Суд має здійснювати юрисдикцію стосовно цього злочину. Відповідно, на 1-й Конференції з розгляду Статуту МКС, проведений 2010 в м. Кампалі (Уганда), держави-учасниці прийняли резолюцію «Злочин агресії» як поправку до цього Статуту. Після ратифікації цієї поправки 14.12.2017 Асамблея держав-учасниць МКС ухвалила резолюцію про встановлення юрисдикції МКС щодо злочину агресії. Ця юрисдикція набула сили з 18.07.2018, проте стосується лише країн, які ратифікували Римський статут і поправки до нього. РФ, яка підписала, але не ратифікувала Римський статут, 2016 цілком відмовилася від участі в ньому.

Джерела

1. Визначення агресії. Резолюція ГА ООН 3314(XXIX) від 14.12.1974 // Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74#Text
2. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569#Text
3. Декларация про територіальний притулок // Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_316#Text

4. Резолюція 170 (II) Генеральної Асамблеї ООН «Видача злочинців війни та зрадників» // Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_908#Text
5. Резолюція 3 (I) Генеральної Асамблеї ООН «Видача та покарання військових злочинців» // Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_909#Text
6. Римський статут міжнародного уголовного суду // Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
7. Устав Міжнародного военного трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси // Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_201#Text
8. Устав Организации Объединённых Наций и Устав Международного Суда // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

Література

1. Cassesse A. International Law. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2005. 558 p.
2. Перепьолкін С. М., Сироїд Т. Л., Філяніна Л. А. Міжнародне право. Харків : Юрайт, 2014. 403 с.
3. Антонович М. М. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду щодо злочину агресії // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Юридичні науки. 2017. Т. 193. С. 67–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2017_193_15
4. Волощук О. Т. Злочин агресії в міжнародному праві: проблеми процесу розробки та прийняття уніфікованого визначення // Часопис Київського університету права. 2017. № 3. С. 271–276. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkur_2017_3_61
5. Денисов В. Н. Злочини проти миру // Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. Київ : Академперіодика, 2017. Т. 2. С. 493–498.
6. Shaw M. N. International Law. 9th ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2021. 1213 p.

В. Н. Денисов

ІНТЕРВЕНЦІЯ

Інтервенція (від пізньолат. *interventio* — втручання) — насильницьке втручання однієї або декількох держав у суверенні права іншої держави, що притаманні їй як суб'єктові міжнародного права; ототожнюється також із втручанням у внутрішню компетенцію держав.

Характеристика

Сучасне міжнародне право забороняє усі види та вияви інтервенції, розглядаючи її як агресію. Зокрема інтервенцію заборонено Статутом ООН (ст. 2, п. 4).

Жодна держава або група держав не мають права безпосередньо чи опосередковано втручатися з будь-яких міркувань у внутрішні або зовнішні справи іншої держави. Принцип невтручання забороняє не тільки застосування збройної сили, а й будь-яку іншу форму втручання чи загрозу проти юридичної персональності держави або проти її політичних, економічних та культурних засад.

Під час громадянської війни або збройного конфлікту неміжнародного характеру допускається надання гуманітарної допомоги з боку ООН усім учасникам конфлікту. Крім того, окремі держави мають право надавати допомогу (включаючи воєнну) законному урядові іншої держави, який веде на своїй території збройну боротьбу проти повстанців чи терористів (збройної опозиції).

Водночас повстанці не мають права на воєнну підтримку з боку іноземної держави. Проте ця заборона не стосується надання повсталий стороні з боку окремих держав гуманітарної допомоги цивільному населенню, яке потерпає від воєнних дій. Уряд такої держави не повинен перешкоджати цьому.

Трактування

Найгострішим питанням, навколо якого не вщухає дискусія, є визначення інтервенції з погляду міжнародного права. З одного боку, існує опір концепції, згідно з якою в ім'я незалежності держава може

вимагати абсолютної юрисдикції на власній території. Наприклад, поважання прав іноземців, що становить один зі значних інтересів міжнародного права, передбачає відповідні обмеження внутрішнього суверенітету держави. Це стосується і будь-якого внутрішнього акту держави, який набуває міжнародного значення, якщо до сфери його дії включено права іноземних держав. Проте, з іншого боку, незалежність передбачає свободу дії держави в її поведінці щодо міжнародних справ, звичайно, в межах контексту права.

Дискусії щодо визначення сутності та змісту інтервенції в ООН та доктрини міжнародного права виявили два підходи.

Вузькотехнічний підхід: інтервенція є технічним терміном додаткового значення. Її розглядають як диктаторське втручання у справи іншої держави, що рівноцінне запереченню її незалежності. Припускає безапеляційну вимогу позитивної поведінки або утримання від неї, містить загрозу примусу в певній формі або звернення до нього при відмові підкорятися.

Широкий підхід: інтервенція означає втручання у будь-якій формі, що закріплено в статті 2 пункту 7 Статуту ООН як всеосяжної заборони на втручання ООН у внутрішню компетенцію держав.

Попри всі суперечності щодо визначення точного змісту заборони інтервенції, ця заборона є імперативним принципом міжнародного права, який зобов'язує усіх учасників міжнародних відносин за всіх обставин поважати суверенні права держави. Водночас процес розширення повноважень органів ООН, що є наслідком її широкомасштабної законотворчої діяльності та створення в її межах нових механізмів та процедур, дедалі більше стосується і традиційної сфери внутрішньої компетенції держав. У результаті органи ООН переймають на себе контроль за здійсненням державами своїх прав згідно з пунктом 7 статті 2 Статуту ООН, звужуючи цим поняття інтервенції.

Література

1. O'Connel D. P. International Law. 2nd ed. London; New York : Stevens, 1965. Vol. 1. 595 p.

2. Verzijl J. H. International Law in Historical Perspective : in 12 vol. Leyden : A. W. Sijthoff, 1968–1998.
3. Goodrich L., Hambro E., Simons A. Charter of the United Nations. Commentary and Documents. New York : Columbia University Press, 1969. 732 p.
4. Неліп М. І., Мережко О. О. Силиний захист прав людини: Питання легітимності в сучасному міжнародному праві. Київ : Наукова думка, 1998. 187 с.
5. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2005. 432 с.
6. Preuss L. Article 2, Paragraph 7 of the Charter of the United Nations and Matters of Domestic Jurisdiction // Brill. URL: https://referenceworks.brillonline.com/entries/the-hague-academy-collected-courses/*A9789028611122_07

В. Н. Денисов

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА

Інформаційна війна (ІВ) — форма протидії між різними суб'єктами (державами, неурядовими, економічними або іншими структурами), яка передбачає проведення комплексу заходів із завдання шкоди інформаційній сфері протилежної сторони та захисту власної інформаційної безпеки.

Історична довідка

Уперше термін ІВ з'явився в середині 1980-х, коли після закінчення холодної війни перед Збройними силами США постали нові завдання. Це було результатом роботи групи американських військових теоретиків: Г. Е. Екклза (1898–1986; США), Г. Г. Саммерса (1932–1999; США) та ін. Термін активно згадувався в пресі після проведення операції «Буря в пустелі» (1991), де нові інформаційні технології вперше застосовувалися як засіб ведення бойових дій. Офіційно ж цей термін уперше використано у директиві міністра оборони США № 3 600 від 21.12.1992.

У лютому 1996 міністерство оборони США ввело в дію «Доктрину боротьби з системами управління», де поряд із обґрунтуванням

принципів боротьби йшлося про застосування ІВ у військовій сфері. У жовтні 1998 міністерство оборони США ввело в дію «Об'єднану доктрину інформаційних операцій», де фігурували поняття ІВ та інформаційна операція.

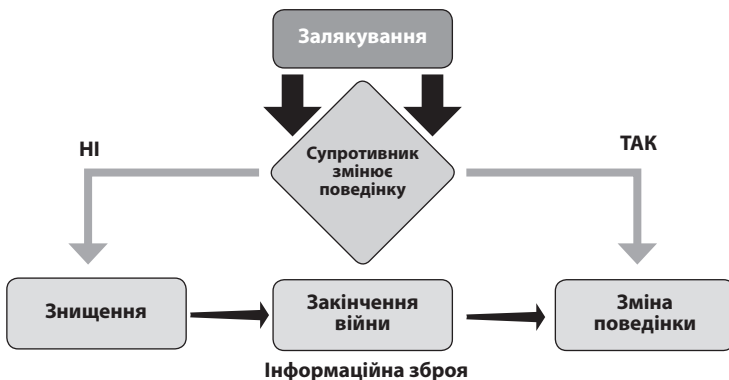
Характеристика

Основне завдання ІВ (між державами) — здійснення безпосереднього негативного руйнівного впливу на сукупну політичну могутність держави шляхом послаблення її реальних і потенційних можливостей щодо забезпечення власної безпеки, створення труднощів у внутрішньому розвитку та проведенні активної зовнішньої діяльності, а також у підтриманні міжнародних зв'язків, завдання шкоди політичному іміджу (ослаблення правлячої еліти, встановленого нею соціально-політичного режиму чи навіть сприяння усуненню останньої від влади).

Залежно від сфер функціонування інформації — гуманітарна й технічна — задають відповідні варіанти трактування терміна ІВ.

У гуманітарному сенсі інформаційна війна розуміється як ті чи інші активні методи трансформації інформаційного простору. Йдеться про певну систему (концепцію) нав'язування моделі світогляду, покликану забезпечити бажані типи поведінки; про атаку на структури, що породжують інформацію — процеси мислення.

За британською версією, ІВ визначається як вплив на інформаційні системи супротивника з одночасним захистом власних.

Головний об'єкт, на якому концентрується безпосередній інформаційний деструктивний вплив у межах заходів ІВ, — громадська думка та свідомість окремої людини.

Об'єкти посягань ІВ поділяються на:

- загальні об'єкти;
- спеціальні об'єкти;
- об'єкти розвідувальних спрямувань.

До загальних об'єктів можна віднести правопорядок, нормальне функціонування органів влади та управління, мобілізаційну готовність і боєздатність збройних сил, органів безпеки та правоохоронних структур, налагоджені зовнішньополітичні зв'язки, міжнародний авторитет держави.

До спеціальних об'єктів можна віднести суспільство загалом та окремі його верстви, прошарки, групи осіб, окремих їх представників. Це може бути той чи інший етнічний або соціальний прошарок чи навіть специфічні групи осіб, наприклад, представники маргінальних елементів, зокрема засуджені, сектанти, політизовані радикали з націоналістів, анархістів та ін.

До категорії об'єктів розвідувальних спрямувань ІВ належать:

- засоби масової інформації та комунікації, інформаційні агентства, незалежні аналітичні центри та дослідні установи, які постійно займаються висвітленням ситуацій, що виникають у державі, регіоні та світі, здійснюють аналіз і прогнозування можливого перебігу подій, тенденцій у різних суспільно-політичних, геополітичних, геоекономічних та геостратегічних процесах;

- відповідні підрозділи міністерств, відомств чи інших органів державного управління, на які покладається обов'язок налагодження і підтримання зв'язків із громадськістю та інформування останньої щодо діяльності зазначених установ, а також інші об'єднання громадян, які виступають від імені своїх членів (такими структурами є політичні партії та блоки, громадські організації, профспілки тощо, які певним чином впливають на політичні процеси у державі).

Інститут національно-стратегічних досліджень США та деякі західні експерти і вчені виокремлюють такі складники ІВ:

- стратегія і тактика нейтралізації органів управління противника (командна війна);

- розвідувальна війна;
- електронна війна;
- психологічна війна;
- комп'ютерна війна;
- ІВ в економічній сфері;
- інформаційний тероризм.

Поле дії ІВ є досить широким, охоплює такі галузі:

- інфраструктуру систем життєзабезпечення держави — телекомунікації, транспортні мережі, електростанції, банківські системи тощо;

- промислове шпигунство — викрадання патентованої інформації, перекручування або знищення особливо важливих даних і послуг, збір інформації розвідувального характеру про конкурентів та ін.;

- злом і використання особистих паролів «VIP-персон», ідентифікаційних номерів, банківських рахунків, даних конфіденційного характеру, а також продукування дезінформації;

- електронне втручання в процеси командування та управління військовими об'єктами й системами, «штабна війна», виведення з ладу мереж військових комунікацій;

- всесвітня комп'ютерна мережа Інтернет, у якій, за окремими оцінками, діють 150 000 військових комп'ютерів, а 95 % військових ліній зв'язку проходять у відкритих телефонних лініях.

Переможцем ІВ стає та сторона, яка повніше здатна змодельовати поведінку супротивника в різних ситуаціях, визначити власний алгоритм поведінки, нарешті, реалізувати його, зокрема шляхом ефективного впливу на суспільну думку. Максимально всеосяжне моделювання поведінки супротивника означає у якомога більших обсягах збирати, зберігати й обробляти інформацію про нього; а також знати й розуміти його історію, культуру, релігію, побут.

Характер деструктивних впливів на інформаційний простір, тобто на процеси отримання, оброблення, збереження й поширення інформації будь-якого виду, визначає форми ІВ:

- інформаційний вплив або атака на форму повідомлень, механізми їх передачі, зберігання, обробки даних тощо;
- блокування передавання повідомлень;
- вплив на зміст повідомлень шляхом проведення спеціальних інформаційних операцій та актів зовнішньої інформаційної агресії (АЗА).

Акти зовнішньої інформаційної агресії — легальні та (або) протиправні акції, реалізація яких може мати негативний вплив на безпеку інформаційного простору держави.

Базовими сферами застосування сучасної ІВ є:

- політична;
- дипломатична;
- військова;
- фінансово-економічна.

Сутність сучасної ІВ: інформаційні протистояння в цих сферах за структурою виглядають як циклічний або лінійний обмін інформацією, яка може/має спричинити певну шкоду отримувачу та надати певну перевагу автору.

Яскравим прикладом різнопланової та потужної ІВ є ІВ, яку упродовж останніх 10–15 років веде Російська Федерація проти України. Особливо гострого характеру вона набрала з 2014 — від часу переходу РФ до гібридної війни проти України, яка супроводжувалася російською анексією Криму (2014) і визнанням РФ незаконних квазідержавних утворень в особі так званих Донецької та Луганської народних республік (2022). Новий поштовх потужного інформаційного протистояння між РФ і Україною був викликаний прямою збройною агресією і війною, яку Росія розв'язала проти України 24.02.2022.

Джерела

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України № 47/2017 від 25 лютого 2017 р. // Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017>

2. Стратегія інформаційної безпеки // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#n7>

Література

1. Горбулін В. П., Додонов О. Г., Ланде Д. В. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання. Київ : Інтертехнологія, 2009. 164 с.
2. Сенченко М. І. Латентна світова інформаційна війна. Київ : ФОП Стебеляк О. М., 2014. 384 с.
3. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2015. 498 с.
4. Курбан О. В. Сучасні інформаційні війни в мережевому он-лайн просторі. Київ : Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2016. 286 с.
5. Косонов О. М., Сірик А. О. Завдання захисту національного інформаційного простору за досвідом ведення гібридної війни РФ на Сході України // Системи озброєння і військова техніка. 2017. № 1. С. 38–41.
6. Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків : Фоліо, 2017. 494 с.
7. Корущ У. Інформаційна війна як інструмент пропаганди війни: правові підстави протидії // Підприємництво, господарство і право. Міжнародне право. 2020. № 8. С. 334–339.
8. Смотрич Д. В., Браїлко Л. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану // Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Сер.: Право. 2023. Вип. 77. Т. 2. С. 121–127.

В. В. Мирний, А. С. Мороз

КАПІТУЛЯЦІЯ

Капітуляція (від лат. capitulare — домовлятися щодо певних пунктів):

1) заключна стадія збройного опору однієї зі сторін, що воює, у результаті її безнадійного воєнного становища або з політичних,

ідеологічних та інших мотивів, що характеризується припиненням бойових, диверсійних розвідувальних дій супротивних сторін;

2) у міжнародному праві — припинення збройного опору, війни, дій та здача збройних сил зі зброєю, технікою тощо держави, що воює, під впливом переваги військової сили держави-переможниці на умовах останньої або на умовах, погоджених унаслідок переговорів.

Характеристика

Про початок переговорів щодо капітуляції і згоду на припинення опору всією армією або її частиною супротивника інформують шляхом направлення до його табору парламентарів під прапором білого кольору, який є їхнім відмітним знаком. Ці особи — недоторканні. Відповідно до ст. 32 Додатку до 4-ї Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1907 право недоторканності поширюється також на осіб, які супроводжують парламентарів, — сурмача, горніста чи барабанщика, прапороносця і перекладача. Взяття їх у полон, знущання з них або їхнє фізичне знищення означає переривання переговорів та поновлення бойових дій. Підняття прапора білого кольору над об'єктами, що захищаються (фортеці, укріплені пункти, окремі оселі, кораблі тощо), свідчить про беззастережну капітуляцію. Їй передують переговори про припинення опору переможеної сторони на умовах, запропонованих переможцем або узгоджених між командувачами збройних сил.

Умови капітуляції може запропонувати будь-яка зі сторін. Переговори про капітуляцію супроводжуються припиненням вогню сухопутних, повітряних, військово-морських сил або їхніх частин на територіях і в районах воєн, дій, населених пунктах, фортецях, на морі, військово-морських чи військово-повітряних базах тощо. На час переговорів про умови капітуляції між сторонами встановлюється стан тимчасового перемир'я. При капітуляції, як правило, все озброєння, військові кораблі та літаки, техніка і військове майно, укріплені пункти передають переможцеві як трофеї, а особовий склад армії, що капітулювала, або її частини — як полонені.

Класифікація

Розрізняють такі типи капітуляції:

- почесна — зі збереженням прапорів, озброєння та військової техніки у переможеної сторони;
- проста — капітуляція окремого військового об'єднання, що не зумовлює капітуляції на рівні всієї сторони конфлікту, що воює;
- повна — цілковите і остаточне припинення опору всіма збройними силами однієї зі сторін, означає визнання державою військової поразки, однак формально не припиняє стан війни між учасниками;
- беззастережна — роззброєння і здача всіх збройних сил капітулюючої держави на умовах, поставлених переможцем, переможена сторона втрачає формальне рівноправне становище на переговорах із переможцем.

Прикладами беззастережної капітуляції були Капітуляція Німеччини у Другій світовій війні та Капітуляція Японії у Другій світовій війні.

У разі неприйняття сторонами умов капітуляції бойові дії поновлюються. При захопленні військами однієї держави частини або всієї території іншої держави переможцем встановлюється окупаційний режим. Окупація повинна мати тимчасовий характер і не розв'язувати питання про політичну долю окупованої території. Правила окупаційного режиму регулюються Положенням про закони і звичаї сухопутної війни, доданим до Гаазької конвенції 1907, Женевськими конвенціями 1949 та іншими міжнародними угодами й звичаями, а їх порушення є міжнародним злочином. Капітуляцію оформлюють підписанням сторонами-учасниками акта, що передує мирному договору. Капітуляція завершує воєнні дії, але юридично не ліквідує стан війни. Тільки за умови укладення мирного договору можна досягти домовленість про припинення стану війни, встановлення, відновлення або врегулювання політичних, економічних та інших відносин, територіальних питань між сторонами, що воюють.

Додатково

В епоху феодалізму з метою уникнення руйнування чи пограбування укріплення (міста, фортеці, замку), що захищалися, насильства

або винищення мирного населення, збереження майна і культурних цінностей переможцеві пропонували (як компенсацію) викуп чи сплату данини.

Джерела

1. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text
2. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

Література

1. Короткий Т. Р. Капітуляція // Енциклопедія міжнародного права : в 3 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови), В. І. Акуленко та ін. Київ : Академперіодика, 2017. Т. 2. С. 575.

О. В. Бакаєв

КІБЕРАТАКА

Кіберата́ка, хакерська атака — спрямовані дії в кіберпросторі з утручанням у роботу інформаційно-телекомунікаційних систем з метою порушення конфіденційності, цілісності, доступності, авторства інформації; або контролю, зміни в роботі, вимкнення, знищення обчислювальних механізмів чи інфраструктури.

Характеристика

Характерна особливість кібератак — миттєвість здійснення (протягом секунд, хвилин).

Об'єктами кібератаки можуть бути комп'ютерні системи загалом (їхнє нормальне функціонування), а також їхні компоненти: інформаційні ресурси; дані, що передають каналами зв'язку; програмні та технічні засоби тощо.

Розрізняють три основні типи кібератак за метою впливу на об'єкти:

- **Порушення конфіденційності** — завданням атаки є отримання несанкціонованого доступу до інформації.
- **Порушення цілісності** — передбачає несанкціоновану зміну в інформації чи програмних і технічних засобах системи.
- **Порушення доступності** — метою атаки є дестабілізація роботи системи внаслідок створення перешкод для легітимних користувачів щодо доступу їх до системи або даних, необхідних для вирішення функціональних задач.

Класифікація

До найпоширеніших видів атак належать:

Denial of service (DoS attack) — мережева атака, завданням якої є перенавантаження компонентів комп'ютерних систем, унаслідок чого блокується доступ до ресурсу чи комп'ютера авторизованих користувачів.

Phishing — атака з використанням технічних засобів і засобів соціальної інженерії з метою введення в оману авторизованих користувачів і спонукання їх до розкриття персональних даних через створення копій сайтів, повідомлень подібних до легальних і знайомих користувачам.

Malware — запуск усередину комп'ютера шкідливого програмного забезпечення (віруси, трояни), що імітує звичайні програми або прикріплюється до них задля подальшого поширення в системі. Може пошкодити, змінити та знищити інформацію; зруйнувати або знизити працездатність операційної системи.

Ransomware — запуск всередину комп'ютера шкідливого програмного забезпечення, що шифрує дані або робить їх копію задля подальшого шантажу власника цих даних і отримання за них викупу. Крім даних, може заблокувати як доступ до всієї операційної системи, так і до її окремих частин.

Man-in-the-Middle — мережева атака, завданням якої є додавання стороннього користувача до вже наявного каналу зв'язку між дво-

ма системами і отримання доступу до всієї інформації, що між ними передається з можливістю її підміни.

Zero-day exploit — атака на вразливі місця ліцензованого програмного забезпечення, що невідомі розробнику, тому без особливої системи захисту, задля втручання в нього та виконання потрібних хакеру задач.

Cross-site scripting (XSS) — атака на користувачів безпечного сайту внаслідок додавання до нього небезпечного коду. Під час користування таким сайтом дані користувача можуть передаватися хакерам.

Logic bombs — атака за допомогою легальних програм через додавання до них шкідливого коду, що виконується за певних умов (визначених хакером).

Незалежно від складності систем захисту повністю захиститися від кібератак неможливо. Проте підтримання функціонування таких систем та постійний моніторинг і своєчасне виявлення вразливих місць дозволяє мінімізувати ризики та наслідки від хакерських атак.

Крім негативного впливу на систему, такі атаки допомагають фахівцям виявити сильні та слабкі її сторони та вдосконалювати їх.

Джерела

1. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України № 2163-VIII від 5 жовтня 2017 р. // Відомості Верховної Ради. 2017. № 45. Ст. 403. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>
2. Cybersecurity: Selected Cyberattacks, 2012–2021. Washington : Congressional Research Service, 2021. 24 p. URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R46974>

Література

1. Шеломенцев В. П. Поняття та сутність кібернетичної атаки // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2011. Вип. 25–26. С. 337–344.
2. Бурячок В. Л., Толубко В. Б., Хорошко В. О. та ін. Інформаційна та кібербезпека: соціотехнічний аспект. Київ : Державний університет телекомунікацій, 2015. 288 с.

3. Бараненко Р. В. Кібератаки як одна з форм кібертероризму // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Технічні науки. 2021. Т. 32 (71). № 1. Ч. 1. С. 45–50.
- 4 What is a Cyber Attack? // IBM. URL: <https://www.ibm.com/topics/cyber-attack>

Д. М. Панчук

КОНВЕНЦІЯ ПРО НЕЗАСТОСУВАННЯ СТРОКУ ДАВНОСТІ ДО ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ І ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЛЮДСТВА 1968

Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 — міжнародно-правовий документ, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 26.11.1968. Набула чинності 11.11.1970.

Структура і зміст

Конвенція закріплює принцип сучасного міжнародного права, згідно з яким жодні строки давності не застосовуються до осіб, що здійснили найтяжчі міжнародні злочини — злочини проти людяності і воєнні злочини незалежно від часу їх скоєння.

Складається з преамбули та 11 статей. У преамбулі зазначено, що згідно з міжнародним правом воєнні злочини та злочини проти людства належать до найтяжчих злочинів, а ефективне покарання за їх скоєння є «важливим чинником у справі запобігання таким злочинам, захисту прав людини та основних свобод, зміцнення довіри, заохочення співробітництва між народами і забезпечення міжнародного миру та безпеки».

Відповідно до ст. 1 Конвенції, строки давності не застосовуються до таких найтяжчих міжнародних злочинів, незалежно від часу їх скоєння:

- воєнні злочини, як вони визначені у Статуті Нюрнберзького міжнародного воєнного трибуналу (1945), а також серйозні порушення, перелічені в Женевських конвенціях про захист жертв війни 1949;

- злочини проти людства незалежно від того, чи були вони скоєні під час війни або в мирний час, як вони визначені у Статуті Нюрнберзького міжнародного воєнного трибуналу та в резолюціях Генеральної Асамблеї ООН від 13.02.1946 і 11.12.1946; вигнання у результаті збройного нападу або окупації та нелюдські дії, що є наслідком політики апартеїду, а також злочин геноциду, визначений у Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього 1948, навіть якщо такі дії не становлять порушення внутрішнього законодавства країни, в якій були скоєні.

Положення Конвенції 1968 застосовуються не лише до представників державної влади і приватних осіб, які є виконавцями чи співучасниками таких злочинів або безпосередньо підбурюють інших осіб до їх скоєння, або беруть участь у змові для вчинення цих злочинів незалежно від ступеня їх завершеності, а й до представників державної влади, що допускають їх скоєння (ст. 2). За Конвенцією, держави-учасниці мають вжити всіх необхідних заходів законодавчого та іншого характеру для видачі зазначених осіб, а також для забезпечення того, щоби строк давності або інші обмеження не застосовувалися до судового переслідування та покарання за злочини, зазначені в ст. 1, 2 Конвенції (там, де такі обмеження є, — скасувати їх).

Україна ратифікувала Конвенцію 25.03.1969.

Джерела

1. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства // Верховна Рада України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_168#Text

Література

1. Василенко В. А. Ответственность государства за международные правонарушения. Киев : Вища школа, 1976. 267 с.
2. Зелінська Н. А. Поняття «міжнародний злочин» в історико-правовому ракурсі // Актуальні проблеми політики. 2007. Вип. 32. С. 271–278.
3. Boister N. An Introduction to Transnational Criminal Law. Oxford : University Press, 2012. 512 p.

4. Теорія та практика міжнародного кримінального права / За ред. проф. Зелінської Н. А. Одеса : Фенікс, 2017. 582 с.
5. Попко В. Постнюрнберзький розвиток концепції міжнародного злочину // Вісник Пенітенціарної асоціації України. 2021. Вип. 4. С. 144–163.

Ю. І. Нипорко

ЛЕНД-ЛІЗ

Ленд-ліз (англ. Lend-lease, від англ. lend — позичати та lease — передавати в оренду, давати в лізинг) — програма масштабного постачання різноманітних товарів військового, подвійного й цивільного призначення (озброєнь, боєприпасів, продуктів харчування, медичного обладнання, ліків, пального тощо) союзникам США.

Програма ленд-лізу діяла у Другій світовій війні (СРСР, Великій Британії включно з її домініонами й залежними територіями, Франції й Китаю, згодом також іншим країнам-союзникам) для підтримки в боротьбі проти країн Вісі (передусім Німеччини і Японії). Проєкт щодо аналогічної програми для підтримки України в російсько-українській війні перебуває на розгляді в Конгресі США.

Ленд-ліз у роки Другої світової війни

Умови

11.03.1941 Конгрес США ухвалив Закон про забезпечення оборони Сполучених Штатів (англ. An Act to Promote the Defense of the United States). Він передбачав масштабне постачання широкої номенклатури товарів союзникам США з метою підтримки їхніх збройних сил у боротьбі проти країн Осі.

Попередня оплата за надіслані товари не вимагалася. Передбачалася відтермінована оплата за техніку, боєприпаси й обладнання, які залишаються придатними для подальшого використання після завершення війни з можливістю повернення вантажів США замість оплати.

Історична довідка

Початково (у 03–11.1941) програма ленд-лізу поширювалася на Велику Британію, її домініони й колонії, а також Китай. З 09.1941 СРСР почав формальну підготовку до приєднання до програми ленд-лізу, відповідний протокол підписано 01.10.1941. З 11.1941 розпочалося постачання американських товарів до СРСР у рамках ленд-лізу.

Обсяги постачання вантажів у рамках програми зросли після вступу США у Другу світову війну на боці союзників у 12.1941. 07.12.1941, після нападу Японії на базу ВМФ США у бухті Перл-Гарбор, США оголосили війну Японії. 11.12.1941 Німеччина, 13.12.1941 Румунія, Угорщина й Болгарія оголосили війну США. Серед мотивів, які спонукали Німеччину оголосити війну США, важливу роль відігравало постачання США озброєнь і продуктів харчування до Великої Британії, яке унеможливило вторгнення Німеччини на Британські острови, а також початок дії програми ленд-лізу у СРСР.

Постачання в рамках програми здійснювалося морем, значно менші обсяги — з використанням транспортної авіації та наземним шляхом. У зв'язку зі слабкою захищеністю кораблів транспортних конвоїв вони супроводжувалися групами прикриття бойових кораблів ВМФ Великої Британії. ВМФ Німеччини атакував кораблі конвоїв, які перевозили товари в рамках ленд-лізу, за допомогою військових кораблів і підводних човнів.

Основні постачання до СРСР здійснювалися через тихоокеанський і північний (арктичні конвої) шляхи. До катастрофи з конвоєм PQ-17 (06–07.1942) арктичні конвої прямували з Ісландії в обхід окупованої нацистами Норвегії до арктичних портів СРСР (міста Мурманськ і Архангельськ). З 09.1942 використовувався новий маршрут — із гавані в затоці Лох-Ю (Шотландія), у якому товари перевантажувалися з американських кораблів на британські. Важливе значення також відігравав трансіранський наземний маршрут із використанням Трансіранської залізниці. До Ірану вантажі надходили через порти в Перській затоці, а звідти залізницею спрямовувалися на північ Ірану, де перевантажувалися на радянські кораблі

в портах Каспійського моря або прямували до СРСР автомобільними дорогами. Забезпечення цього маршруту було основною причиною тимчасової окупації Ірану військами Великої Британії й СРСР із 08.1941.

У рамках ленд-лізу СРСР отримав від США 17 млн 500 тис. тон вантажів.

Аналогічну програму реалізовувала Велика Британія в рамках Угоди між Великою Британією й СРСР «Про взаємне постачання, кредит і порядок платежів» від 16.08.1941. Оплату за вантажі, отримані в рамках цієї програми, СРСР здійснював сировиною, значна частина якої використовувалася для виробництва оборонної продукції.

Серед озброєнь і обладнання, яке СРСР отримав від США та Великої Британії, були:

- понад 18 тис. літаків (понад 11 тис. від США і понад 7 тис. від Великої Британії);
- понад 18 тис. одиниць бронетехніки (понад 12 тис. від США, понад 6500 від Великої Британії);
- понад 420 тис. одиниць автомобілів (близько 99% поставок автомобілів здійснили США);
- близько 2 тис. локомотивів.

За деякими категоріями вантажів поставки в рамках ленд-лізу суттєво перевищували обсяги виробництва в СРСР. Так, кількість отриманих від США у 1941–1945 автомобілів була в 1,6 разів більшою, ніж кількість виготовлених у СРСР за той самий період. Кількість залізничних вагонів, отриманих від США, перевищувала кількість виготовлених в СРСР більш ніж у 10 разів. Кількість отриманих локомотивів — у 2,4 рази більшою за кількість виготовлених в СРСР. СРСР також отримав транспортні й військові кораблі, підводні човни, озброєння різних типів, боеприпаси, промислове й медичне обладнання, електроніку, медикаменти, сировину для важкої й легкої промисловості, продукти харчування, одяг тощо.

Оплата за значну частину поставок (продовольство, медикаменти, сировина для промисловості, більшість боеприпасів) не передбачалася

навіть після війни, оскільки очікувалося, що відповідні товари буде використано за призначенням без залишку.

Значення

Поставки за ленд-лізом мали критично важливу роль у забезпеченні обороноздатності СРСР.

СРСР отримав за ленд-лізом вантажів на суму бл. 10,8 млрд доларів США. За оцінками США, на момент завершення війни не використано залишалася техніка на суму 2,6 млрд доларів. Після перемовин, що тривали до 1972, СРСР і США дійшли згоди щодо суми відшкодування у 722 млн доларів. 1973, через кілька місяців після укладення угоди, виплати було припинено. Після розпаду СРСР борг за ленд-лізом як частину зовнішнього боргу СРСР узяла на себе Російська Федерація. Платежі за ленд-лізом було поновлено після 1994 й остаточно погашено 2006.

Остаточне погашення боргів Великої Британії перед США за ленд-лізом здійснено 2006. Погашення боргів Франції (сукупна вартість отриманих вантажів перевищувала 3 млрд доларів) відбулося дипломатичним шляхом уже 1946, через надання США ексклюзивних торговельних пільг на французькому ринку.

Перемовини з іншими учасниками програми провадилися до 1980-х, більшість сум відшкодувань було здійснено невеликими траншами впродовж 1950-х–1990-х. Станом на 2022 неврегульованим залишається питання щодо боргу Китаю, однак ані китайська сторона (потенційними сторонами перемовин можуть вважатися як КНР, так і Тайвань), ані США не актуалізують це питання.

Ленд-ліз для України у 2022

У 03.2022 Конгрес США розпочав обговорення законопроекту про ленд-ліз для захисту української демократії (англ. Ukraine Democracy Defense Lend-Lease Act of 2022). 06.04.2022 проект за двопартійної підтримки підтримав Сенат США. Палата Представників США проголосувала за відповідний законопроект із двопартійною підтримкою 28.04.2022. Цей акт передбачає надання президенту США повноважень укладати угоди про постачання Україні озброєнь і ін-

ших товарів військового й подвійного призначення за спрощеною процедурою, без узгодження з Конгресом США.

09.05.2022 закон про ленд-ліз підписав президент Джо Байден.

Література

1. Stettinius, E. R. Lend-Lease, Weapon for Victory. New York : The Macmillan Company, 1944. 358 p.;
2. Kimball, W. The Most Unsordid Act: Lend-Lease, 1939–1941. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1969. IX=281 p.;
3. Комаров М. П. Ленд-лиз для Военно-морского флота СССР. Санкт-Петербург : Морское наследие, 2014. 364 с.;
4. Havlat, D. Western Aid for the Soviet Union During World War II // Journal of Slavic Military Studies. 2017. Vol. 30. No 2. P. 290–320; Vol. 30. No. 4. P. 561–601;
5. Быстрова И. В. Ленд-лиз для СССР. Экономика, техника, люди (1941—1945). Москва : Кучково поле, 2019. 480 с.

С. І. Гірік

МАРШАЛЛА ПЛАН

Маршалла план — програма післявоєнної економічної допомоги США європейським країнам із метою їхньої швидкої відбудови та відродження після Другої світової війни.

Історична довідка

Отримав назву за прізвиськом Державного секретаря США Дж. К. Маршалла, який виступив його ініціатором.

Відомий також як Європейський план відбудови після Другої світової війни.

05.06.1947 Дж. К. Маршалл виступив у Гарвардському університеті з промовою про необхідність післявоєнного відновлення Європи. Він сформулював низку пропозицій, яка увійшла в історію як Маршалла план. Передбачав надання фінансової допомоги країнам

Європи для відновлення їхньої економіки та зміцнення європейської демократії й захисту країн, що опинилися під загрозою комуністичного наступу.

Етапи розвитку

12–17.07.1947 у ході роботи Конференції в м. Парижі 16 західно-європейських держав приєдналися до Маршалла плану. Країни Східної Європи під тиском СРСР відмовилися з ідеологічних мотивів від американської допомоги в рамках цього плану. Це фактично означало поділ Європи, ідеологічне протистояння між СРСР та країнами Заходу, яке згодом вилилося у конкретні дії на міжнародній арені, спричинило подальше розростання холодної війни.

02.04.1948 Конгрес США переважною більшістю голосів ухвалив Закон про європейське відновлення. Наступного дня президент Г. Трумен його підписав, схвалено на остаточному голосуванні в Сенаті. У квітні 1948 для впровадження в життя Маршалла плану створено постійно діючу Організацію з європейського економічного співробітництва (з 30.09.1961 — Організація економічного співробітництва й розвитку, ОЕСР; англ. Organisation for Economic Cooperation and Development, OECD). Вона здійснювала контроль за розподілом засобів й умовами їхнього використання.

Програму американської допомоги в рамках Маршалла плану реалізовували від квітня 1948 до червня 1952. За Маршалла планом допомогу в розмірі загалом приблизно 13,3 млрд доларів (148 млрд у цінах 2013) отримали Австрія, Бельгія, Люксембург, Данія, Франція, Німеччина, Греція, Ісландія, Ірландія, Італія і Триєст, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія.

Після реалізації Маршалла план замінено на «Закон про взаємну безпеку», за яким США щороку виділяли 7,5 млрд доларів на військово-економічне співробітництво з країнами Західної Європи. 1961 відбулася реорганізація американської зовнішньої програми допомоги в Агентство США з міжнародного розвитку (англ. U. S. Agency for International Development; USAID).

Значення

Реалізація Маршала плану сприяла швидкій та ефективній відбудові європейських країн, піднесенню рівня життя людей і конкурентоспроможності продукції на міжнародних ринках, зміцненню політичних устоїв і трансатлантичної інтеграції західного світу.

Джерела

1. Холодная война: Новые подходы, новые документы. Москва : РАН Институт всеобщей истории, 1995. 400 с.
2. The Marshall Plan Speech // The George C. Marshall Foundation. URL: <https://www.marshallfoundation.org/marshall/the-marshall-plan/marshall-plan-speech/>

Література

1. Дюррозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. Київ : Основи, 1999. 903 с.
2. Крушинський В. Ю. Маршалла план // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / Гол. редкол. Л. В. Губерський. Київ : Знання України, 2004. Т. 2. 797 с.
3. Салабай В. Ф., Дудко І. Д., Борисенко М. В. та ін. Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики ХХ — початок ХХІ ст. Київ : Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 2006. 368 с.
4. Власюк О. С. План Маршалла для України: економічні, реформаторські та зовнішньополітичні аспекти // Стратегічні пріоритети. 2014. № 3. С. 5–13.
5. План Джорджа Маршалла // Цей день в історії. URL: <https://www.jnsn.com.ua/h/0605M/>

С. С. Троян

МЕМОРАНДУМ

Меморандум (лат. *memorandum* — те, про що слід пам'ятати) — багатозначний термін.

1) У міжнародних відносинах — один із видів дипломатичного листування; дипломатичний документ, у якому зафіксовано погляд сторони на фактичний стан справ, докладно викладено фактичний та юридичний бік питання і наведено відповідні аргументи. Часто містить виклад та обґрунтування міжнародно-правової позиції держави. Може фігурувати як самостійний документ дипломатичного листування або як додаток до особистої чи вербальної ноти (у цьому разі меморандум розвиває та обґрунтовує зміст ноти). Меморандум засвідчує наміри сторін чи позиції держав. Він узагалі не може розглядатися як документ, який має юридичну силу та якісь гарантії. Прикметною рисою меморандуму є детальне викладення фактичного або юридичного боку того чи іншого питання. Меморандум уможливорює викладення в суб'єктивній формі певних фактів, поглядів стосовно важливих питань тощо.

Меморандум друкують на папері без герба (не на бланку). Номер, печатка, місце (місто) і дату відправлення не проставляють, адресу не зазначають.

Меморандум, вручений особисто або переданий із кур'єром як окремий самостійний документ, друкують на нотному бланку відомства (тобто на папері з витисненим гербом). У цьому разі меморандум не містить звернення та компліменту, під текстом зазначають місце і дату відправлення, печатку не ставлять. Може бути меморандум-відповідь.

Україна застосовує цей вид дипломатичного документа у відносинах з іншими державами, з міжнародними міжурядовими організаціями тощо. Такими, зокрема, є Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 від 05.12.1994, Меморандум порозуміння між Європейським співтовариством та Україною від 15.06.1995, Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та урядами країн «Великої сімки» і Комісією Європейського співтовариства щодо закриття Чорнобильської АЕС від 20.12.1995, Меморандум про взаєморозуміння між Європейським співтовариством та Україною від 23.07.1999 та ін.

2) У комерційних відносинах — документ, який фіксує аналіз окремих положень чи інформацію (до прикладу, яка надається інвесторам, у разі інвестиційного меморандуму).

3) Доповідна або службова записка, довідка з якогось питання.

4) Лист з нагадуванням про що-небудь.

5) У західній юридичній практиці — документ, в якому міститься правовий аналіз того чи іншого питання, підготовлений за запитом третіх осіб, або такий, що поширюється серед співробітників фірми. За змістом меморандум буває зовнішнім і внутрішнім (адресований усім або окремим співробітникам тієї організації, всередині якої його було створено; залишається всередині компанії і не призначений для читання третіми особами).

Література

1. Політична енциклопедія / Гол. редкол. Ю. Левенець. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
2. Завальна Ж. В. Договір чи меморандум: бути чи здаватись? // Форум права. 2015. № 2. С. 52–57.

МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО

Міжнародне гуманітарне право — галузь міжнародного публічного права, яка застосовується під час збройних конфліктів із метою обмеження засобів та методів ведення воєнних дій; система юридичних норм і принципів, що застосовуються як у міжнародних, так і у внутрішніх збройних конфліктах, встановлюють взаємні права та обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо заборони або обмеження застосування певних засобів і методів ведення збройної боротьби, забезпечують захист жертв конфлікту під час цієї боротьби і встановлюють відповідальність за порушення даних норм і принципів.

Історична довідка

У правовій літературі, в міжнародних документах ООН використовують терміни «право збройних конфліктів», «право війни». Уперше термін «міжнародне гуманітарне право» було запропоновано у 1950-х юристом Ж. Пікте (1914–2002; Швейцарія) і набув широкого вжитку в юридичній літературі, а згодом увійшов до назви Женевської дипломатичної конференції 1974–1977 із питань підтвердження й розвитку міжнародного гуманітарного права, що застосовується у період збройних конфліктів.

Характеристика

Предметом регулювання міжнародного гуманітарного права є полегшення участі жертв збройних конфліктів, хоча Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 і Додаткові протоколи до них 1977 і 2005 суттєво розширили сферу його дії. Порівняно з деякими іншими галузями міжнародного права норми міжнародного гуманітарного права чітко закріплюють обов'язки кожного, хто бере участь у збройному конфлікті.

Основою формування сучасного міжнародного гуманітарного права є взаємодія двох його джерел — гаазького та женеvського прав, які все більше переплітаються між собою у процесі їхнього розвитку.

Гаазьке право встановлює обмеження стосовно способів ведення війни, особливо щодо деяких видів зброї та методів ведення воєнних дій. Воно було започатковане під час міжнародних конференцій миру в м. Гаазі (Нідерланди) в 1899 і 1907.

Конвенціями, які справили вплив на подальший розвиток цього напрямку міжнародного гуманітарного права, були:

- Гаазька конвенція про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954;
- Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976;
- Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію 1980;

- Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993;

- Конвенція про заборону застосування, нагромадження, виробництва і розповсюдження протипіхотних мін та про їхнє знищення 1997;

- Конвенція про касетні боеприпаси 2008.

Женевське право спрямоване на захист осіб, які не беруть безпосередньої участі або припинили брати участь у військових діях. Правовою основою женеvського права є:

- Женевська конвенція (I) про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949;

- Женевська конвенція (II) про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі 1949;

- Женевська конвенція (III) про поводження з військовополоненими 1949;

- Женевська конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни 1949;

- Додатковий протокол I, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів 1977;

- Додатковий протокол II, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру 1977;

- Додатковий протокол III, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми 2005.

Женеvські конвенції 1949 становлять систему норм, спрямованих на захист людини під час збройного конфлікту, зокрема поводження з пораненими, хворими, військовополоненими та цивільним населенням, що перебуває на окупованій території. Ці конвенції забороняють щодо зазначених осіб:

- насильство над життям й особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури;

- захоплення заручників;

- наругу над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження;

- засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і який надає судові гарантії, визнані цивілізованими народами як необхідні.

Конвенції зобов'язують підбирати поранених і хворих, осіб, які зазнали корабельної аварії та надавати їм допомогу.

Додаткові протоколи 1977 та 2005 розширили сферу дії міжнародного гуманітарного права. У них збройна боротьба народів проти колоніалізму, расизму та іноземної окупації визнана міжнародним збройним конфліктом. За учасниками національно-визвольних війн визнається статус комбатантів (учасників бойових дій). У Додатковому протоколі I забороняються напади на об'єкти, життєво необхідні для цивільного населення (ст. 54); напади на установки і споруди, греблі, дамби, атомні електростанції (ст. 56). Визначено перелік незаконних дій ворожої сторони щодо цивільного населення, які визнані воєнними злочинами та злочинами проти людства. До них належать — насильство над життям, здоров'ям і фізичним або психічним станом осіб, наруга над людською гідністю, взяття заручників, колективне покарання, а також погрози вдатися до будь-якої із зазначених дій (ст. 75, п. 2).

У міжнародному гуманітарному праві, що регулює правові відносини під час збройних конфліктів, закладено принципи пріоритету людської особистості та гуманізму.

Література

1. Дмитрієв А. І. Міжнародне гуманітарне право: основи концепції. К., 1999.
2. Міжнародне гуманітарне право // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3 : К — М. С. 664.
3. Калугин В. Ю. Механизм имплементации международного гуманитарного права. Минск: Светоч, 2003.
4. Melzer N. Interpretive Guidance on the Notion of Direct Participation in Hostilities under International Humanitarian Law. Geneva : ICRC, 2009.

Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця

5. Звичаєві норми міжнародного гуманітарного права / передм. Т. Р. Короткий, Є. В. Лук'янченко ; вступ. стаття М. М. Гнатовський. Одеса : Фенікс, 2017. 40 с.
6. Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право. Загальний курс. МКЧХ, 2021. 396 с. URL: <https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2021/05/Nils-Melzer-Comprehensive-introduction-to-IHL-UKR.pdf>

В. М. Репецький, А. І. Дмитрієв

МІЖНАРОДНИЙ РУХ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА І ЧЕРВОНОГО ПІВМІСЯЦЯ

Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (фр. Mouvement international de la Croix-Rouge et du Croissant-Rouge; до 1986 — Міжнародний Червоний Хрест) — міжнародна гуманітарна організація.

Історична довідка

Ідейний натхненник і співзасновник організації — Ж. А. Дюнан. Перебуваючи у відрядженні, він став вимушеним свідком битви під Сольферіно під час Австро-італо-французької війни 1859. Вражений стражданнями покинутих на полі бою поранених, написав книгу «Спогади про Сольферіно». Автор уперше поставив питання про створення добровільних товариств допомоги пораненим у різних країнах світу. 1863 засновано Комітет п'яти (у складі Ж. А. Дюнана, Г. Муаньє (1826–1910); Г. А. Дюфура (1787–1875), Л. Аппія (1818–1898) та Т. Монуара (1806–1869) — усі Швейцарія), перейменований згодом на Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ). Комітет розпочав свою діяльність з організації міжнародної конференції в м. Женеві 29.10.1863. Резолюцією цієї конференції постановили утворювати національні товариства для надання медичної допомоги учасникам бойових дій під час війни, чим було започатковано Міжнародний Рух Червоного Хреста.

Символіка

Емблеми організації — зображення у вигляді червоного хреста або червоного півмісяця на білому тлі, або червоного хреста і червоного півмісяця на білому тлі, назви (слова «Червоний Хрест» або «Червоний Півмісяць», або «Червоний Хрест і Червоний Півмісяць») і розпізнавальні сигнали (спеціальні міжнародно визнані допоміжні сигнали — світлові, радіо- та електронні) використовують як розпізнавальні та захисні знаки для позначення осіб, рухомого й нерухомого майна відповідно до Женевських конвенцій.

Характеристика

Рух налічує близько 80 млн членів і волонтерів. Діє майже в усіх країнах. Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця складається з МКЧХ, Міжнародної федерації товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (Федерації) та 191 (станом на 2022) національного товариства Червоного Хреста, Червоного Півмісяця. МКЧХ, Федерація та національні товариства є незалежними установами. Статут руху прийнятий 1928, переглянутий 1952; нині діє у редакції 1986. Рух об'єднується і керується основоположними принципами: гуманності, неупередженості, нейтральності, незалежності, добровільності, єдності та універсальності. Мета руху — без будь-якої дискримінації запобігати людським стражданням, полегшувати їх і захищати людську гідність. Найвищий орган руху — міжнародна конференція Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, що скликається, як правило, кожні 4–5 років. В її роботі беруть участь делегати, які репрезентують усі складові руху (МКЧХ, Федерацію і національні товариства), та представники держав, що підписали Женевські конвенції про захист жертв війни 1949. Міжнародна конференція визначає основні напрями діяльності руху та зміни в його організації, шляхи прогресивного розвитку міжнародного гуманітарного права. У період між конференціями керівні функції здійснює постійна комісія, яка обирається попередньою конференцією. Її місцез перебування — м. Женева (Швейцарія).

Джерела

1. Про символіку Червоного Хреста і Червоного Півмісяця в Україні: Закон України № 862-XIV від 08 липня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 36. Ст. 316. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/862-14#Text>
2. Устав Международного движения Красного Креста и Красного Полумесяца // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991_001#Text

Література

1. Гогоша О. Участь Міжнародного комітету Червоного Хреста у гуманітарних місіях та операціях ООН // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2012. Вип. 31. С. 95–103.
2. Поляруш С. І. Міжнародний рух Червоного Хреста: правові аспекти становлення і співпраці з Україною // Наукові записки Центрального українського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Право. 2017. Вип. 2 (спецвип.). С. 176–180.
3. Shucksmith-Wesley Chr. The International Red Cross and Red Crescent Movement Response to the West African Ebola Outbreak 2014 // Infectious Diseases in the New Millennium: Legal and Ethical Challenges. Cham : Springer, 2020. P. 65–88. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-39819-4_4
4. International Committee of the Red Cross (офіційний сайт). URL: <https://www.icrc.org/en/who-we-are/movement>

МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ

Міжнародний тероризм — найтяжчий кримінальний злочин міжнародного характеру, об'єктом посягання якого є стабільність міжнародних відносин, територіальна цілісність, суспільна безпека, життя та здоров'я людей, їхнє майно, права й законні інтереси.

Історична довідка

Відповідно до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» (2003, зі змінами) міжнародний тероризм — це здійснювані у світовому чи регіональному масштабі терористичними організаціями, угрупованнями, зокрема за підтримки державних органів окремих держав, суспільно небезпечні насильницькі діяння, які пов'язані з викраденням, захопленням, вбивством ні в чому не винних людей чи загрозою їхньому життю і здоров'ю, зі зруйнуванням чи загрозою зруйнування важливих народногосподарських об'єктів, систем життєзабезпечення, комунікацій, із застосуванням чи загрозою застосування ядерної, хімічної, біологічної та іншої зброї масового ураження з метою досягнення певних цілей.

У міжнародному законодавстві прямого формулювання терміна не вироблено, проте домінує розуміння міжнародного тероризму як злочину, що слугує знаряддям політичної боротьби реакційних кіл, партій, злочинних організацій та окремих осіб; передбачає фінансову, матеріальну, організаційну, державну або іншу підтримку поза межами території держави, де здійснені терористичні акти. Так, резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 49/60 «Заходи з ліквідації міжнародного тероризму» (1994) інтерпретує міжнародний тероризм як злочинні акти, що спрямовані або розраховані на створення обставин терору серед широкого суспільного загалу, групи або окремих осіб у політичних цілях.

Питання співробітництва держав у боротьбі з окремим проявами міжнародного тероризму регламентують такі міжнародні договори: Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден 1970; Конвенція про боротьбу з незаконними актами, що спрямовані проти безпеки цивільної авіації 1971; Конвенція про боротьбу із захопленням заручників 1979; Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу та ядерних установок 1980; Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства 1988; Декларація ООН про заходи щодо ліквідації міжнародного тероризму 1994; Конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом 1997; Конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999; Конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму 2005 та ін. Важливе

значення у боротьбі з міжнародним тероризмом мають також регіональні правові акти: Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом 1976; Європейська конвенція про запобігання тероризму 1977; Дублінська угода 1979 про застосування Європейської конвенції про боротьбу з тероризмом; Шанхайська Конвенція про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом 2001; Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму 2005 тощо.

Серед ознак міжнародного тероризму міжнародні угоди виділяють: політичну спрямованість (намір залякування населення, тиск на уряд, державні органи, міжнародні організації, дестабілізація основних політичних, конституційних, економічних, соціальних тощо структур); нетерпимість та екстремізм як основу терористичних актів; загрози дружнім відносинам між державами, територіальній цілісності державних утворень та системі міжнародної безпеки. Наголошено на тому, що терористичні злочини за жодних обставин не можуть бути виправданими міркуваннями політичного, філософського, ідеологічного, расового, етнічного, релігійного або іншого подібного характеру.

Україна активно співпрацює з іншими державами в боротьбі з міжнародним тероризмом. Окремі з названих міжнародно-правових актів імplementовано у кримінальне законодавство України.

Характеристика

Окрім міжнародного, розрізняють ще національний та державний тероризм. Останній нерідко кваліфікують як акт агресії.

Міжнародний тероризм як кримінальний злочин міжнародного характеру кваліфікують, якщо:

- злочинець і потерпілий є громадянами однієї держави або різних держав, а злочин скоєно за межами цих держав;
- терористичний акт спрямовано проти осіб, які користуються міжнародним захистом;
- підготовка до злочину проводиться в одній державі, а злочин здійснюється в іншій (вчинення терористичного акту починається в одній державі, а закінчується в іншій);

- здійснивши теракт в одній державі, злочинець переховується в іншій, і постає питання про його видачу;

- цілі, що переслідуються міжнародними терористами, загрожують безпеці більше однієї держави або міжнародних організацій;

- державою виникнення засобів фінансування міжнародної терористичної діяльності є інша держава, а не та, де знаходяться особи, що здійснюють таку діяльність.

За загальною кримінально-правовою характеристикою, міжнародний тероризм — це завжди умисна дія, що спрямована проти життя конкретного політичного (громадського) діяча або невизначеного кола осіб, яка полягає у застосуванні або загрозі застосування насильства, або дія, що спрямована на знищення (або спробу знищення) будь-яких об'єктів на території іншої держави: адміністративних будинків, житла, літаків, іноземних морських суден тощо. Одна з основних цілей терористів — залякування, створення атмосфери страху, невпевненості, підрив стабільності міжнародних відносин.

До актів міжнародного тероризму належать:

- вибухи приміщень посольств, місій, представництв або штаб-квартир міжнародних організацій;

- диверсійні акти на вулицях, в аеропортах, на вокзалах, у культурних центрах, приміщеннях тощо, пов'язані зі знищенням або пошкодженням майна і заподіянням шкоди здоров'ю людей або смерті;

- умисне використання вибухових пристроїв у будь-яких поштових відправленнях;

- будь-який диверсійний акт проти громадських споруд;

- убивство політичних (громадських) діячів іноземних держав;

- заколот із метою здійснення актів міжнародного тероризму і співучасть у них у будь-якій формі тощо.

Стратегія терористичної діяльності полягає в умілому використанні незначних ресурсів, що спрямовані проти противника, який значно перевершує за силою, військовим потенціалом та можливостями.

Сучасні тенденції

Найвіктимнішим злочином міжнародного тероризму стали терористичні акти в США 11.09.2001.

Серед тенденцій, що характеризують сучасну фазу розвитку міжнародного тероризму, виділяють:

1. Перетворення релігійно-вмотиваного екстремізму на головний чинник, спосіб легітимації та ідейного обґрунтування міжнародно-терористичної діяльності (до поч. 20 ст. цю роль відігравав національний сепаратизм). Протягом останніх десятиліть кількість інцидентів, спровокованих терористичними угрупованнями, що використовують релігію як виправдання чи мотивацію своєї діяльності, стрімко зростає. У 2021 більшість жертв (47 % від загальної кількості смертей) спричинили 4 терористичні угруповання ісламістського типу: «Ісламська держава» та її афілійовані групи, «Аш-Шабааб», «Талібан» і «Джамаат Нусрат Аль-Іслам валь Муслімін».

2. Розширення географічного ареалу здійснення терористичних актів. Терористичні атаки різного типу зафіксовані, за даними «Global Terrorism Index 2015», у 93-х країнах світу. Злочини міжнародного тероризму здійснюються не тільки в регіонах тривалих міжнародних конфліктів (Близький Схід, Південна Азія, африканські країни), але й у розвинутих державах Західної Європи та США.

3. Зростання рівня віктимності. За період 2000–2015 кількість жертв терактів зростає майже в 10 разів: з 3,3 тис. до 32,7 тис. осіб. У 2018–2021 кількість загиблих становила бл. 7,1 тис. осіб щорічно.

4. Нові форми інституалізації міжнародного тероризму (делокалізовані організації мережевого типу, здатність до формування стійких квазідержавних утворень, кооперація з транснаціональними організованими злочинними угрупованнями та ін.); активні процеси «колонізації» міжнародних терористичних угруповань, тобто виникнення множини місцевих локальних осередків в різних країнах і регіонах.

5. Професіоналізація, воєнізація й технологізація діяльності терористичних угруповань. Зміна соціального складу терористичних груп та соціального профілю їхніх учасників.

6. Створення і пропаганда релігійних ідеологій, які ґрунтуються на сакралізації насильства, ідеологемах священної війни; зумисне підживлення і використання радикальних настроїв у регіонах міжнародних та внутрішніх конфліктів, політичних криз, міжетнічних та міжконфесійних протиріч.

7. Державна підтримка міжнародного тероризму. Найбільші міжнародні терористичні структури цілеспрямовано формують собі соціальну базу засобами масштабного політичного і військового насильства, дестабілізації та руйнування політичних режимів, захоплення політичної влади.

Міжнародний тероризм зараховують до переліку глобальних проблем сучасності, характеризують як геополітичний виклик усієї світової спільноти.

Джерела

1. Muhlhausen D. B., McNeill J. B. *Terror Trends: 40 Years' Data on International and Domestic Terrorism*. Washington : Heritage Foundation, 2011. 16 p. URL: <https://www.heritage.org/terrorism/report/terror-trends-40-years-data-international-and-domestic-terrorism>
2. *Global Terrorism Index 2022: Key findings in 6 Charts* // Vision of Humanity. URL: <https://www.visionofhumanity.org/global-terrorism-index-2022-key-findings-in-6-charts/>

Література

1. Антипенко В. Ф. Борьба с современным терроризмом. Международно-правовые подходы. Киев : Юнона-М, 2002. 723 с.
2. *Essential Readings on Political Terrorism: Analyses of Problems and Prospects for the 21st Century* / Ed. by H. W. Kushner. New York : Gordian Knot Books, 2002. 400 p.
3. Біленчук П.Д., Кофанов А.В., Кобилянський О.Л. Міжнародний тероризм: консолідований аналіз забезпечення безпеки. Київ : Навчально-науковий інститут підготовки слідчих криміналістів КНУВС, 2009. 72 с.
4. Громівчук І. М. Міжнародно-правове визначення тероризму як основа ефективної боротьби з ним // Науковий вісник Інституту міжнародних від-

- носин Національного авіаційного університету. Серія: Економіка, право, політологія, туризм. 2011. Т. 2. № 4. С. 108–112.
5. Канцір В. С. Тероризм у сучасному глобалізаційному просторі: філософсько-правовий вимір. Львів : Край, 2011. 560 с.
 6. Ganor B. Trends in Modern International Terrorism // To Protect and To Serve: Policing in an Age of Terrorism. New York : Springer, 2011. P. 11–42.
 7. Terrorism and International Law / Ed. by M. Flory, R. Higgins. London : Routledge, 2014. 396 p.
 8. Арістова А. Динаміка релігійно-вмотивованого тероризму: глобальні тренди // Релігійна свобода: на перехресті епох, країн і культур. 2016. № 1 (19). С.92–95.
 9. Гбур З. В. Теоретико-методологічні засади поняття «міжнародного тероризму» // Державне управління: удосконалення та розвиток. 2021. № 2. С. 1–7. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2021/5.pdf

В. О. Романюк, А. В. Арістова

МІЖНАРОДНІ ВОЄННІ ТРИБУНАЛИ

Міжнародні воєнні трибунали — судові органи, засновані відповідно до спеціальних міждержавних угод з метою судового переслідування і покарання осіб, що скоїли тяжкі злочини, передбачені міжнародним правом, у зв'язку з війною та під час війни. Мають обмежену (тобто персональну, територіальну і часову) юрисдикцію.

Історична довідка

Перший такий трибунал був утворений на підставі Версальського мирного договору 1919, ст. 227 якого передбачала можливість міжнародного судового процесу над німецьким кайзером Вільгельмом II. Проте процес не відбувся, оскільки уряд Нідерландів, куди втік кайзер, відмовився видати його союзникам.

Поняття «міжнародні воєнні трибунали» фактично стосується тільки двох міжнародних трибуналів, які були створені після Другої світової війни 1939–1945:

Міжнародного воєнного трибуналу для суду над головними воєнними злочинцями європейських держав — союзниць нацистської Німеччини (Нюрнберзький трибунал);

Міжнародного воєнного трибуналу для Далекого Сходу (Токійський трибунал).

01.03.2022 міжнародна волонтерська команда розпочала в Україні проєкт «Нюрнберг-2022» для фіксації воєнних злочинів, скоєних проти мирного населення України під час повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації. Офісом Генерального прокурора України разом з українськими та міжнародними партнерами створено спеціальний ресурс (<https://warcrimes.gov.ua/>) для належного документування воєнних злочинів та злочинів проти людяності, скоєних російською армією в Україні. Задokumentовані докази будуть використані для кримінального переслідування причетних до злочинів відповідно до українського законодавства, а також у Міжнародному кримінальному суді в Гаазі та в спеціальному міжнародному трибуналі.

26.01.2023 Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ) під час зимової сесії одноголосно ухвалила резолюцію щодо створення спеціального міжнародного трибуналу, під юрисдикцію якого підпадатиме злочин агресії, скоєний Росією проти України від лютого 2014, а також роль і співучасть лідерів Білорусі в загарбницькій війні проти України, та міжнародний механізм компенсації збитків, завданих Україні та її громадянам агресором.

Характеристика

Структура, склад, юрисдикція і принципи роботи міжнародних воєнних трибуналів визначені їхніми статутами, які додаються до відповідної міжнародної угоди та є її невід'ємною частиною.

Основним міжнародним злочином, що є підставовим для предметної юрисдикції міжнародних воєнних трибуналів і визначає їх призначення, є планування, підготовка, розв'язання чи ведення війни або ведення війни з порушенням міжнародних договорів. Переслідуванню підлягають також скоєні під час війни і пов'язані з нею інші міжнародні злочини: воєнні злочини і злочини проти людяності. Од-

нак міжнародні воєнні трибунали покликані розглядати лише діяння, скоєні представниками держави, яка розв'язала війну.

Література

1. Васюренко А. О. Роль Міжнародного військового трибуналу в процесі формування концепції індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення міжнародно-правової заборони застосування сили // Український часопис міжнародного права. 2013. № 1. С. 85–88.
2. Войтенко О. О., Гнатовський М. М., Короткий Т. Р. та ін. Міжнародне гуманітарне право / За ред. Т. Р. Короткого. Київ; Одеса : Українська гельсінська спілка з прав людини ; Фенікс, 2016–2017. 145 с.
3. Солоненко О. М. Міжнародна кримінальна юстиція: етапи становлення та розвитку. Київ : Ліра-К, 2017. 360 с.
4. Документуємо воєнні злочини Російської Федерації в Україні // Офіс Генерального прокурора. 2022. URL: <https://warcrimes.gov.ua/>
5. PACE unanimously demands an international tribunal to prosecute Russian and Belarusian leaders for the crime of aggression against Ukraine // Parliamentary Assembly. 2023. URL: <https://pace.coe.int/en/news/8963/pace-unanimously-demands-an-international-tribunal-to-prosecute-russian-and-belarusian-leaders-for-the-crime-of-aggression-against-ukraine>

Л. Г. Гусейнов

МІСТО-ГЕРОЙ УКРАЇНИ

Місто-герой України — почесна відзнака, встановлена Президентом України, на пошану подвигу, масового героїзму, мужності та стійкості громадян при захисті своїх міст під час відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України.

Історична довідка

Термін «місто-герой» початково з'явився у публічному дискурсі, на шпальтах видань у 1942 в СРСР під час Другої світової війни. Вперше офіційно згаданий у наказі Верховного головнокомандувача

Й. Сталіна за № 20 від 01.05.1945, де йшлося про міста: Ленінград (тепер Санкт-Петербург, РФ), Сталінград (тепер Волгоград, РФ), Севастополь, Одеса. Героїчна й тривала оборона міст зірвала плани блицкригу, затримала просування окупаційних військ вглиб території держави, нанесла значних втрат ворогові.

21.06.1961 указом Президії Верховної ради СРСР містом-героєм було названо м. Київ.

08.05.1965 Президія Верховної Ради СРСР ухвалила «Положення про почесне звання “місто-герой”» і відповідні нагороди (орден Леніна, медаль «Золота зірка», грамота ВР СРСР) та укази про вручення цих нагород п'яти містам-героям: Ленінграду, Волгограду, Києву, Севастополю, Одесі. Також почесне звання «місто-герой» було присвоєно Москві, а «фортеція-герой» — Брестській фортеці.

14.09.1973 звання «місто-герой» (із врученням нагород) присвоєно м. Керчі. Сукупно почесне звання отримали 12 міст (з яких 4 — тепер Україна) і 1 фортеця.

1988 практика присвоєння такого почесного звання в СРСР була припинена.

1995 Національний банк України започаткував серію ювілейних та пам'ятних монет «Міста-герої України»

В Україні

Відродження практики присвоєння почесної відзнаки містам, оборонці і мешканці яких виявили надзвичайний героїзм, мужність і стійкість, відбулося в умовах повномасштабної військової агресії Російської Федерації (розпочата 24.02.2022).

Указом Президента України В. Зеленського за № 111 від 06.03.2022 встановлено почесну відзнаку «Місто-герой України» та присвоєно її шести містам: Волновасі, Гостомелю, Маріуполю, Харкову, Херсону, Чернігову.

Цитата

«І наших героїв, наші міста-герої, я вирішив відзначити спеціальним званням. Як це вже було. Коли перемогли іншу навалу. Але схожу навалу.»

Інше вторгнення. Але не менш жорстоке вторгнення. Містами-героями стануть: Харків, Чернігів, Маріуполь, Херсон, Гостомель, Волноваха».

Зеленський В. Вечірнє звернення, 6 березня 2022 р. //

Володимир Зеленський вперше присвоїв

звання «Місто-Герой України».

URL: <https://zaxid.net/news/https://zaxid.net/news/>

Джерела

1. Про столицю України — місто-герой Київ // ВВР України, 1999, № 11, ст. 79.
2. Про встановлення почесної відзнаки «Місто-герой України»: Указ Президента України №111/2022 // Президент України. Офіційний сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1112022-41577>

Література

1. Одесса: очерк истории города-героя. Одесса : Одесское областное издательство, 1957. 320 с.
2. Огненные дни Севастополя: Сборник / Сост. Гармаш П. Е. Симферополь : Таврия, 1978. 272 с.
3. Акулов М. Р. Керчь — город-герой. Москва : Воениздат, 1980. 176 с.
4. Григорович Д. Ф. Киев — город-герой. Москва : Воениздат, 1991. 158 с.
5. Подвиг на віки. Місто-герой Київ. Книга пам'яті України. Київ : Книга пам'яті України, 2000.
6. Президент встановив відзнаку «Місто-герой України» // Історична Правда. 7 березня 2022 р.

МІСТО-РЯТІВНИК

Місто-рятівник — почесна відзнака, встановлена 22.05.2022 Президентом України для міст іноземних держав, мешканці яких масово надають гуманітарний захист та всебічну допомогу громадянам України, котрі вимушено залишили Батьківщину внаслідок

збройної агресії Російської Федерації, а також іншу вагому підтримку Українській державі у захисті її незалежності та суверенітету.

Встановлення відзнаки

Указом Президента України В. Зеленського за № 355 від 22.05.2022 «Про встановлення почесної відзнаки “Місто-рятівник”» визначено, що відзнаку встановлено з метою пошанування виявлених мешканцями міст іноземних держав гуманізму, милосердя, солідарності з українським народом у відстоюванні ідеалів свободи, миру та демократії, а також всебічної підтримки Української держави у захисті її незалежності та суверенітету під час відсічі збройній агресії Російської Федерації проти України.

Цим же документом першу почесну відзнаку «Місто-рятівник» присвоєно місту Жешуву (Польща). Указ підписано в день візиту до м. Києва президента Польщі Анджея Дуди.

Указом Президента України за № 484 від 11.07.2022 другу почесну відзнаку присвоєно місту Перемишлю (Польща). Президент м. Перемишля Войцех Бакун наголосив, що місто отримало відзнаку у символічний день (11 липня) — коли Польща вшановує пам'ять жертв Волині.

Прикордонні міста Жешув (Ряшів) і Перемишль стали важливими проміжними зупинками для біженців з України у перші тижні війни (через кожне з міст пройшло понад 1 млн українських громадян) й головним хабом для гуманітарної допомоги Україні. Міста діяли в режимі надзвичайної ситуації.

Понад 100 тис. біженців знайшли тривалий прихисток у Жешуві й Перемишлі. Міська влада доклала вагомих зусиль для забезпечення українців роботою, доступом до освіти, соціальних послуг, можливостю довгострокового проживання.

12.03.2022 ухвалено Закон Республіки Польща «Про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території цієї країни», що встановлював широкі права і гарантії для громадян України, які вимушено перебувають у Польщі.

Додатково

На знак подяки польському народові за солідарність і підтримку України в умовах повномасштабної збройної агресії Росії Президент України Володимир Зеленський 11.07.2022 подав до Верховної Ради України законопроект «Про встановлення правових та соціальних гарантій для громадян Республіки Польща, які перебувають на території України».

Опитування, проведене незалежною соціологічною організацією ARC Рупек і Opinia, засвідчило, що 58 % українців у Польщі висловили намір залишитися в країні до закінчення війни.

Цитата

«Відзнака вшановує безпрецедентну солідарність місцевої влади, жителів та волонтерів Перемишля з українським народом, усебічну масштабну допомогу громадянам України, які вимушено залишили батьківщину внаслідок збройної агресії Російської Федерації, а також вагомий підтримку України в захисті її незалежності та суверенітету. Перемишль став другим після польського Жешува містом, якому присвоєна ця почесна відзнака».

Цит за: Глава держави подав до парламенту законопроект
про правові та соціальні гарантії для громадян

Польщі в Україні та присвоїв Перемишлю почесну відзнаку
«Місто-рятівник» // Президент України. Офіційний сайт.

URL: <https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-podav-do-parlamentu-zakonoproekt-pro-pravovi-76425>

Джерела

1. Про встановлення почесної відзнаки «Місто-рятівник»: Указ Президента України № 355/2022 // Президент України. Офіційний сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3552022-42613>
2. Про присвоєння почесної відзнаки «Місто-рятівник» місту Перемишль (Республіка Польща): Указ Президента України № 484/2022 // Президент України. Офіційний сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4842022-43257>

Література

1. Глава держави подав до парламенту законопроект про правові та соціальні гарантії для громадян Польщі в Україні та присвоїв Перемишлю почесну відзнаку «Місто-рятівник» // Президент України. Офіційний сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-podav-do-parlamentu-zakonoproekt-pro-pravovi-76425>
2. Володимир Зеленський присвоїв польському Перемишлю почесну відзнаку «Місто-рятівник» // Армія Inform. 2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/07/11/volodymyr-zelenskyj-prysvoyiv-polskomu-peremyslyu-pochesnu-vidznaku-misto-ryativnyk/>
3. Населення польських міст зросло на 15-30% через українських біженців // Infopost. 2022. URL: <https://infopost.media/naselennya-polskyh-mist-zroslo-na-15-30-cherez-ukrayinskyh-bizhencziv/>

МІСЯЦЬ НЕЗЛАМНОСТІ

Місяць незламності — період з 24 лютого по 24 березня 2022 — перший місяць з моменту повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну, — упродовж якого український народ виявив винятковий героїзм і єдність у протистоянні збройній *агресії*, обороні держави та захисті Європейської безпеки.

Термін «місяць незламності» вперше вжив на офіційному рівні 24.03.2022 Міністр оборони України О. *Резніков*.

Протягом 4-х тижнів з моменту нападу Росії та переходу російсько-української війни в гостру фазу Українська держава, попри тяжкі втрати і грубе порушення ворогом усіх правил і звичаїв війни, не тільки зруйнувала плани блицкригу, але:

- нанесла агресору безпрецедентних за масштабом (у російських військових кампаніях після Другої світової війни) уражень у живій силі і військовій техніці;

- продемонструвала високий професіоналізм Збройних сил України та їх всенародну підтримку, а також силу і єдність народу, що згуртувався для національного спротиву;

- надала численні взірці виняткової стійкості, мужності, героїзму воїнів і цивільного населення;

- стала на захисті цінностей свободи, незалежності, державного суверенітету, територіальної цілісності, демократії — спільних для європейських націй.

За даними Генерального штабу ЗСУ, загальні бойові втрати противника з 24.02. по 24.03.2022 становили (орієнтовно): особового складу — близько 15 800 осіб (сумарні втрати ворога — вбитими, пораненими, полоненими та зниклими безвісти оцінені у понад 40 тис. осіб); танків — 530 од.; бойових броньованих машин — 1597 од.; артилерійських систем — 280 од., зокрема реактивних систем залпового вогню — 82 од.; засобів протиповітряної оборони — 47 од.; літаків — 108 од.; гелікоптерів — 124 од.; автомобільної техніки — 1033 од.; кораблів/катерів — 4 од.; цистерн з паливно-мастильними матеріалами — 72; безпілотних літальних апаратів оперативно-тактичного рівня — 50 од.; спеціальної техніки — 16 од. тощо.

Значущі перемоги здобуто українською дипломатією на чолі з Президентом України В. Зеленським:

- досягнення нової якості міжєвропейських, україно-європейських, україно-американських, україно-польських, україно-британських та ін. відносин; зміна всієї архітектури міжнародних відносин;

- найвища за весь період незалежності міжнародна підтримка України; висока повага до політичного проводу і народу Української держави з боку світової спільноти, визнання внеску боротьби українського народу в Європейську безпеку;

- запровадження руйнівних для російської економіки санкцій міжнародного масштабу (зокрема, повна заборона лізингу літаків, гелікоптерів та іншої авіатехніки в РФ і закриття повітряного простору Європи для російських літаків; вихід з російського ринку понад 240 крупних компаній і бл. 400 світових брендів; блокування активів частини російських банків, їх відокремлення від міжнародних

банківських систем передачі інформації та здійснення платежів; обмеження можливості російських компаній вести розрахунки в доларах, євро, фунтах стерлінгів та єнах; виключення РФ з міжнародних культурних, спортивних, мистецьких організацій і заходів; припинення видачі нових шенгенських віз тощо);

- виключення Росії з Ради Європи та інші заходи з міжнародно-політичної ізоляції країни-агресора;
- перемога України у справі проти Росії в Міжнародному суді ООН;
- надання масштабної військової, фінансової, гуманітарної допомоги Україні з боку світової спільноти та ін.

Місяць незламності відзначився також рішучим посиленням позицій України в інформаційному протистоянні та провалом російської пропаганди у міжнародному інформаційному просторі.

Серед нагальних завдань подальшого українського спротиву визначено: переведення економіки на військові рейки, збереження систем життєзабезпечення й логістики; забезпечення функціонування гуманітарних коридорів тощо.

Цитата

«Цей період війни, яка розпочалася нападом Росії на Крим понад 8 років тому, увійде в історію як «місяць незламності». Українська армія і український народ витримали удар, який міг зруйнувати багатьох. Але не нас... За цей час ми довели собі і всьому світу, що Україна для нас — понад усе. Що ми не дозволимо нікому забрати у нас державу, про яку мріяли, за яку боролися, вмирали, йшли до Сибіру чи на Соловки покоління українців».

Звернення Олексія Резнікова // Міністерство оборони України (офіційний веб сайт). URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2022/03/24/misyac-nezlamnosti-mi-ne-dozvolimo-nikomu-zabrati-u-nas-derzhavu-pro-yaku-mriyali-%E2%80%93-zvernennya-oleksiya-reznikova/>

Література

1. 24 березня виповнюється місяць незламності України // Урядовий портал. 2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/24-bereznaya-vipovnyuyetsya-misyac-nezlamnosti-ukrayini>

2. Місяць незламності: про перемоги української дипломатії // АрміяInform. 2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/24/misyacz-nezlamnosti-pro-peremogy-ukrayinskoji-dyplomatiyi/>
3. Місяць незламності: ми не дозволимо нікому забрати у нас державу, про яку мріяли — звернення Олексія Резнікова // Міністерство оборони України (офіційний веб сайт). 2022. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2022/03/24/misyacz-nezlamnosti-mi-ne-dozvolimo-nikomu-zabrati-u-nas-derzhavu-pro-yaku-mriyali-%E2%80%93-zvernennya-oleksiya-reznikova/>

А. В. Арістова

МЮНХЕНСЬКА УГОДА 1938

Мюнхенська угода 1938 — міжнародна угода про приєднання частини Чехословаччини до Німеччини, підписана на Мюнхенській конференції 29–30.09.1938. Укладена між Німеччиною (А. Гітлер), Італією (Б. Муссоліні), Великою Британією (Н. Чемберлен) та Францією (Е. Даладье) за відсутності представників Чехословаччини (попри те, що предметом конференції були її державна територія та суверенітет над нею).

Історична довідка

Після аншлюзу Австрії та зміцнення позицій Німеччини в Європі, А. Гітлер прагнув розширити сферу впливу за рахунок чехословацької області Судети. Область була економічно розвиненою, мстила значні економічні потужності країни — заводи, фабрики, шахти. Понад 50% населення області становили німці. Діяла пронімецька Судетсько-німецька партія Чехословаччини під керівництвом К. Генлайна (1898–1945; тепер Чехія), яка заявляла про свої претензії до уряду Чехословаччини з вимогою автономії та в перспективі бажання приєднати цю територію до нацистської Німеччини. Радикальні сепаратистські вимоги судетських німців активно підтримувалися з боку Німеччини. Франція практично відмовилася гарантувати суверенітет

і територіальну цілісність Чехословаччини згідно з підписаним договором про колективну безпеку.

07.09 почались збройні зіткнення судетських німців з поліцією. Для врегулювання ситуації урядом Чехословаччини в Судети було введено війська. 13.09 оголошено воєнний стан. 15.09 британський прем'єр Н. Чемберлен прибув до Німеччини з бажанням вирішити судетську проблему. Під час цієї зустрічі А. Гітлер заявив про готовність розпочати війну за Судетську область як територію з етнічним німецьким населенням. При цьому визначив єдину можливість уникнення війни — передачу Судетської області до складу Німеччини на основі права націй на самовизначення.

18.09 у м. Лондоні відбулись переговори представників Великої Британії та Франції з судетського питання. Ухвалено рішення з пропозицією уряду Чехословаччини передати Німеччині територію Судет. У разі відмови чехословацького уряду виконати ці умови Велика Британія і Франція скасовували свої обов'язки як союзників, при цьому у разі звернення Чехословаччини по допомогу до СРСР висловили готовність виступити проти більшовиків.

22.09 німецька сторона заявила, що Чехословаччина повинна також задовольнити й територіальні претензії до неї з боку Польщі та Угорщини, а в разі відмови загрожували розпочати 28.09 військову акцію проти Чехословаччини.

У ситуації погрози з боку А. Гітлера розпочати війну прем'єр-міністр Великої Британії Н. Чемберлен та прем'єр-міністр Франції Е. Далад'є пішли на умиротворення агресора — погодилися на скликання міжнародної конференції у м. Мюнхені для підписання документів, які б задовольнили на тому етапі Німеччину, водночас не враховували інтереси і бажання Чехословацької держави та його керівництва. Фактично на конференції йшлося про відторгнення від Чехословаччини частини території (Судетів) на користь нацистської Німеччини, а також передачу ще частини території іншим державам, зокрема Другій Речі Посполитій та Угорщині.

Характеристика

За ініціативою і посередництвом Б. Муссоліні 29–30.09.1939 в м. Мюнхені відбулися перемовини між керівниками Франції, Великої Британії та Німеччини.

Укладена угода складалася з преамбули та 8 статей. До пакета документів входили також доповнення до угоди, декларація, додаток до декларації та угода про утворення міжнародної комісії, яка повинна була визначити процедуру передачі території та нові міждержавні кордони. Додаткова декларація передбачала надання Францією та Великою Британією гарантії нових кордонів Чехословаччини, а доповнення до угоди — врегулювання питання про польську та угорську меншини в Чехословаччині. Після цього Німеччина та Італія зобов'язувалися надати їй міжнародні гарантії щодо нових кордонів.

Виконання угоди стало фактом розчленування Чехословаччини:

- Німеччина отримала Судетську область на чесько-німецькому кордоні, що становила понад 1/5 території Чехословаччини та 1/4 населення;
- 02.10.1938 польські війська окупували м. Тешин і прилеглі до нього території у Тешинській Сілезії, що належала Чехословаччині;
- 02.11.1938 перший Віденський арбітраж прийняв рішення про передачу Угорщині південних районів Словаччини та Карпатської України;
- 14.03.1939 Словаччина за підтримки Німеччини проголосила незалежність;
- 15.03 нацистські війська окупували Чехію та Моравію, які було перетворено на протекторат Богемія і Моравія;
- 15.03 Карпатська Україна проголосила незалежність і була окупована Угорщиною.

Мюнхенська угода стала результатом політики поступок Франції та Великої Британії на користь агресивних претензій Третього Рейху задля попередження розгортання повномасштабної війни в Європі. Однак всі намагання умиротворити А. Гітлера виявились марними. 05.01.1939 Німеччина заявила претензії на «вільне місто» Данциг (тепер Гданськ), 23.03.1939 змусила Литву передати їй Клайпедський

край, а 01.09 напала на Польщу, що стало початком Другої світової війни.

Мюнхенську угоду було засуджено на Нюрберзькому процесі. Згідно з договором між Чехословацькою Соціалістичною Республікою та Федеративною Республікою Німеччини про нормалізацію взаємних відносин 20.06.1973, угоду визнано як таку, що з самого початку не відповідала нормам міжнародного права.

Додатково

30.09.1939 було підписано спільний документ прем'єр-міністра Англії Н. Чемберлена і канцлера Німеччини А. Гітлера — декларація про спільний ненапад. Посилаючись на Англо-німецьку морську угоду 1935 та Мюнхенську угоду, декларація проголошувала бажання обох країн ніколи не воювати одна з одною, мирним шляхом вирішувати спори. Того ж вечора британський прем'єр-міністр повернувся до Лондона і продемонстрував натовпу та журналістам цю декларацію із запевненням, що війни з Німеччиною не буде. Наступні події довели безпідставність сподівань англійського уряду на політику умиротворення.

1993 на 55-ту річницю Мюнхенської угоди тодішній президент Чехії В. Гавел назвав її великою поразкою демократії в Європі. За його словами, Мюнхенська угода показала, наскільки віроломною є політика умиротворення і наскільки самогубною була думка, що компроміси з агресором можуть врятувати мир.

Джерела

1. Год кризиса: 1938–1939: Документы и материалы : в 2 т. Москва : Политиздат, 1990. Т. 1: 29 сентября 1938 г. — 31 мая 1939 г. 555 с.
2. Холодная война: Новые подходы, новые документы. Москва : РАН Институт всеобщей истории, 1995. 400 с.

Література

1. Shirer W. The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany : in 2 vol. London : Folio Society, 1995.

2. Дюррозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. Київ : Основи, 1999. 903 с.
3. Салабай В. Ф., Дудко І. Д., Борисенко М. В. та ін. Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики XX – початок XXI ст. Київ : Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 2006. 368 с.
4. Віднянський С. В. Мюнхенська угода // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Гол. редкол.: В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7. 728 с.
5. Weinberg G. L. Hitler's Foreign Policy 1933–1939: The Road to World War II. New York : Enigma Books, 2010. 866 p.
6. Павлючик Т. В. Ставлення СРСР до Мюнхенської угоди 1938 р. // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Історія та географія. 2012. Вип. 45. С. 93–95. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znphnpu_ist_2012_45_25
7. Ткачук Т. Мюнхенська угода 1938 року: підходи британського політикуму і дипломатії // Європейські історичні студії. 2018. № 10. С. 253–274. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eis_2018_10_16

С. С. Троян

НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМ, НАЦИЗМ

Націонал-соціалізм, нацизм (нім. Nazismus, Nationalsozialismus) — політичний тоталітарний рух, який оформився в Німеччині й Австрії після Першої світової війни, ґрунтувався на теоріях расової ієрархії (вищості «арійської раси»), соціального дарвінізму, ідеях германського експансіонізму й реваншизму, вождизму (фюрерства), екстремістського націоналізму, ксенофобії й антисемітизму; ідеологія Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДРП; нім. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP; 1919–1945) і споріднених із нею політичних партій і рухів у країнах Центральної та Північної Європи (1919–1945).

На противагу капіталізму та комунізму, нацизм був спрямований на подолання соціальних відмінностей і дотримання традиціоналізму

як антитези намагання штучними інструментами створювати видимість національної єдності в різнонаціональних країнах. Набув практичного втілення в діяльності Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, очолюваної А. Гітлером.

Історична довідка

Нацистська ідеологія сягає корінням поширених у Німеччині та Австро-Угорщині в 19 — на початку 20 ст. ідей пангерманізму й антисемітизму. Для оформлення нацистської доктрини використано різноманітний і суперечливий спектр філософських, економічних, історичних і соціологічних концепцій (філософський спадок Й. Фіхте та Ф. В. Ніцше, ідеї «консервативної революції» Е. Юнгера, А. Меллера ван ден Брука, расові теорії Ж. А. де Гобіно, Г. С. Чемберлена (1855; Великобританія — 1927; тепер Німеччина), окультні аріософські доктрини Ф. Ліста (1789–1846; тепер Німеччина), Й. Л. фон Лібенфельса (1874–1954; тепер Австрія), О. Блаватської, соціал-дарвінізм), не всі з яких за своєю суттю можна вважати «нацистськими».

Теоретичний еклектизм, внутрішня суперечливість концепції нацизму зумовлені його ідеологічним популізмом, поєднанням усіх можливих ідей, зручних для виконання пропагандистських завдань і мобілізації мас (використаний досвід організаційної та пропагандистської діяльності німецьких та австрійських соціал-демократів).

Поняття «націонал-соціалізм» з'явилося наприкінці 19 ст. в Австро-Угорщині для позначення гасел німецьких націоналістичних робітничих спілок у Чехії та антисемітської Всенімецької партії Г. фон Шенерера (1842–1921; тепер Австрія). Воно виникло зі спроб створити націоналістичне перевизначення «соціалізму» як альтернативи інтернаціонального марксистського соціалізму й капіталізму вільного ринку. Нацисти в Німеччині прагнули досягти «людської спільноти» (нім. Volksgemeinschaft) з метою об'єднання всіх німців як національних товаришів, але без урахування тих, кого вважали чужинцями суспільства чи представниками іншої раси (нім. Fremdvölkische). Нацизм відхилив марксистську концепцію класової боротьби, ідеї

класової рівності й міжнародної солідарності, прагнув захистити приватну власність і бізнес.

Етапи розвитку

Особливого поширення ідеї нацизму набули в Німеччині в умовах суспільно-політичної кризи, спричиненої поразкою країни в Першій світовій війні. 1919 в м. Мюнхені утворилася Німецька робітничка партія (нім. Deutsche Arbeiterpartei, DAP). 24.02.1920 на зборах у пивній «Хофбройхаус» А. Гітлер оголосив програму «25 пунктів», тоді ж було ухвалене рішення про зміну назви партії (додано назву «націонал-соціалістична»).

1921 НСДРП очолив А. Гітлер. Програма НСДАП «25 пунктів» визначала завдання: об'єднати всіх етнічних німців у складі Великої Німеччини; скасувати умови Версальського мирного договору 1919; утворити сильну централізовану державну владу; збільшити німецький «життєвий простір» [(нім. «Lebensraum»), оскільки ідеологи нацизму вважали історичні території германських племен додатковими землями для розширення кордонів держави]; обмежити діяльність трестів і монополій; створити «здоровий середній клас» тощо. Документ містив також низку антисемітських вимог. У програмі проглядався націоналістичний, антисемітський і соціалістичний характер нацистської ідеології, а під оголошенням свободи віросповідання прихована реальна антихристиянська сутність нацизму. Популістське поєднання расистських, націоналістичних і соціалістичних гасел дало змогу нацизму здобути масову підтримку населення. Після невдалої спроби здійснити державний переворот у Баварії (1923, «Півний путч») і гучного судового процесу, партія стала провідною серед німецьких екстремістських націоналістичних організацій.

Соціальну базу нацизму становили дрібна буржуазія, консервативне чиновництво, міщани, куркулі, політично неосвічені робітники, декласовані елементи, середні прошарки суспільства, що маргіналізувалися внаслідок погіршення економічної ситуації після поразки 1918 та під час Великої депресії 1929–1933. Нацистську доктрину обґрунтовано впродовж 1920-х у книжках «Моя боротьба»

(1925) А. Гітлера та «Міф XX століття» (1929) А. Розенберга. У цих роботах поєднані псевдоісторичні концепції виняткової історичної місії «арійської раси», антисемітські гасла, критика ліберальної демократії, соціал-демократії та комунізму, пропаганда реваншу й зовнішньої експансії.

«Корпоративний фашизм» поширювався в романських країнах Європи (Італія, Іспанія, Португалія) з потужними традиціями синдикалізму. Рухи, доктринально близькі до НСДРП, поставали в германомовних країнах Північної Європи (Велика Британія, Норвегія, Данія, Нідерланди), де спостережено легше сприйняття ідеї «вищості германської раси». У католицькій Австрії націонал-соціалісти та фашисти італійської орієнтації виступали як конкурентні сили.

1933–1934 всю адміністративну вертикаль Німеччини було переведено під юрисдикцію НСДРП. Політичні партії (крім владної) та вільні профспілки заборонено. Громадян залучено до системи нацистських організацій, які охоплювали всі сфери життя — від виробництва до дозвілля. Інакодумці або емігрували, або їх доправляли до концтаборів. НСДРП скеровувала внутрішньополітичну діяльність на здійснення планового розвитку економіки, подолання безробіття, відновлення військової потуги й інфраструктури.

Невід'ємним складником нацизму були репресії проти євреїв, зорієнтовані на повне їх виключення з нормального життя та економічної діяльності. Зовнішню політику держави було спрямовано на руйнування Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин і перехід до військової експансії.

1939 нацистська Німеччина стала одним із ініціаторів розв'язання Другої світової війни. Крім актів воєнної агресії, до злочинів нацизму часів війни зараховують недотримання норм міжнародного права щодо статусу військовополонених, акти геноциду євреїв, циган, слов'ян, знищення мирного населення («неарійських народів») окупованих країн. Після поразки Німеччини у Другій світовій війні (1945), Нюрнберзький трибунал засудив нацизм як «злочин проти миру й проти людяності» (1946).

Характеристика

Ознаки нацизму:

- велич нації, народу, держави як найвищої цінності й мети, протиставленої «фальшивим» (з погляду нацистів) ідеалам рівності й гуманізму;

- заперечення поняття «клас» і класової боротьби, визнання основними політичними поняттями «раси», «нації» (оскільки класи роз'єднують вищу спільність людей — націю);

- сильна державна влада на противагу «слабосилому лібералізму»;

- зрощування нацистської партії з державним апаратом (основу формування нацистського режиму становила вкрай ідеологізована партійна організація з жорсткою, напіввійськовою структурою, з лідером-фюрером на чолі);

- ідея вищості державних інтересів порівняно з інтересами особи; відверта ставка на силові методи досягнення мети;

- агресивні форми поведінки;

- провокування суспільної напруженості та здійснення підривних акцій;

- знищення демократичних прав і свобод;

- максимальний контроль над суспільним і особистим життям громадян;

- нетерпимість до інакодумців, жорстокі поліцейські переслідування;

- непримиренна війна з прогресивною культурою;

- розв'язування загарбницьких війн;

- заборона професійних спілок (апологети нацизму вважали, що профспілки збурюють «стадні інстинкти» працівників);

- соціальна демагогія, зведена до рангу офіційної ідеології;

- антикомуністична спрямованість, переслідування й заборона комуністичних і робітничих партій, прогресивних союзів, суспільних організацій;

- консолідація раніше розрізнених нацистських партій і організацій;

- расизм;

• шовінізм як проповідь національної винятковості «арійської раси» та цькування інших, розпалювання ворожнечі між народами і країнами;

- націоналізм;
- геноцид;
- геополітика;
- тоталітаризм, антидемократизм і правовий нігілізм;
- елітаризм і вождизм.

Додатково

У вітчизняній і західній науковій літературі тривалий час отожднювали фашизм і нацизм, друге поняття вважали лише складником або відгалуженням від першого. Проте існували істотні доктринальні відмінності нацизму від італійського фашизму, які проявилися, з одного боку, у відсутності концепції корпоративної держави та ідейної спадковості від лівих синдикально-профспілкових рухів, з іншого — у наявності «расової теорії» з її войовничим антисемітизмом, якої тривалий час не було в політиці італійського фашизму.

Парадоксом ситуації стало те, що термін «тоталітарна держава» запропонував Б. Муссоліні, а втілював у життя А. Гітлер упродовж 1933–1934.

Джерело

1. Rosenberg A. The Myth of the 20th Century. Avebury : Black Kite Publishing, 2020. 402 p.

Література

1. Bourderon R. Le fascisme, idéologie et pratiques: Essai d'analyse comparée. Paris : Éditions sociales, 1979. 219 p.
2. Желев Ж. Фашизм. Тоталитарное государство / Пер. с болг. Москва : Новости, 1991. 336 с.
3. Фест И. Адольф Гитлер : в 3 т. Пермь : Алетейя, 1993.
4. Гейден К. История национал-социализма в Германии: 7 марта 1919 года — 9 ноября 1923 года. Москва : ИЛ, 1999. 192 с.

5. Дем'яненко Б. Л. Три моделі тоталітаризму. Порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. Київ : Нелень, 2000. 254 с.
6. Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз (1922–1982). Київ : Дух і літера, 2008. 278 с.
7. Зонтгаймер К. Як нацизм прийшов до влади / Пер. з нім. Київ : Дух і літера, 2009. 320 с.
8. Ширер В. Злет і падіння Третього Райху. Історія нацистської Німеччини : в 2 т. Київ : Наш Формат, 2017.
9. Goodrick-Clarke N. The Occult Roots of Nazism: Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology. London : Tauris Parke, 2019. 320 p.

Б. Л. Дем'яненко

НАЦІОНАЛЬНИЙ СПРОТИВ

Національний спротив — комплекс заходів із метою якнайшвидшого залучення населення країни до оборони України, активної й організованої протидії агресору на всій території України та підготовки до такої протидії.

Правові засади

Правову основу національного спротиву становлять Конституція України, Закони України «Про оборону України» (1991), «Про основи національного спротиву» (2021) тощо, «Стратегія воєнної безпеки України» (2021), міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України, інші нормативно-правові акти.

Закон України «Про основи національного спротиву» належав до пакету законів, покликаних максимально швидко підвищити обороноздатність держави. Ініціатором законопроекту був Президент України В. Зеленський, який вніс його на розгляд парламенту як невідкладний. Документ розроблено і схвалено в умовах наростання загрози переходу російсько-української війни в гостру фазу і повномасштабної військової агресії Російської Федерації проти України.

Під час розробки документа враховано досвід країн — членів НАТО, зокрема Литви, Естонії та Польщі, сучасний світовий досвід.

Закон визначає національний спротив як «комплекс заходів, які організовуються та здійснюються з метою сприяння обороні України шляхом максимально широкого залучення громадян України до дій, спрямованих на забезпечення воєнної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності держави, стримування і відсіч агресії та завдання противнику неприйнятних втрат, з огляду на які він буде змушений припинити збройну агресію проти України» (ст. 1).

Захист України — всенародна справа, його здійснюють як на підконтрольній, так і на тимчасово окупованій території держави.

У документі схарактеризовано:

- правові та організаційні засади національного спротиву, його склад, мету, завдання;
- порядок формування та комплектування військових частин і добровольчих формувань;
- повноваження Кабінету Міністрів України, міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, органів військового управління Збройних сил України, сил безпеки та сил оборони, органів місцевого самоврядування;
- соціальний та правовий захист учасників тощо.

Характеристика

Складниками (у законі — «складовими») національного спротиву є:

- територіальна оборона,
- рух опору,
- підготовка громадян України до національного спротиву (ст. 3 ЗУ «Про основи національного спротиву»).

Територіальну оборону ведуть на всій території України поза межами бойових дій. Сили територіальної оборони визначено як окремий (п'ятий) рід сил ЗСУ (після Сухопутних, Повітряних, Військово-Морських та Сил спеціальних операцій). Територіальна оборона

заснована на тісній взаємодії військових підрозділів (військові бригади в кожній області та батальйони в кожному районі) і добровольчих формувань територіальних громад.

Рух опору, який розгортають на тимчасово окупованих територіях або території України, захопленої противником під час збройної агресії проти України, — система воєнних, інформаційних і спеціальних заходів, організацію, планування, підготовку й підтримку яких здійснюють з метою відновлення державного суверенітету і територіальної цілісності під час відсічі збройної агресії проти України. Завдання руху опору — перешкоджати діям військ агресора, брати участь у проведенні розвідувальних, інформаційно-психологічних та інших спеціальних операцій. Учасниками, крім громадян України, можуть бути іноземці та особи без громадянства.

Підготовка громадян України до національного спротиву (загальновійськова підготовка громадян) — сукупність заходів із метою формування патріотичної свідомості та стійкої мотивації громадян, набуття ними знань і практичних умінь, необхідних для захисту України. Серед завдань такої підготовки: а) сприяння набуттю громадянами України готовності та здатності виконувати конституційний обов'язок щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України; б) військово-патріотичне виховання громадян України; в) підготовка населення до умов життєдіяльності в районах ведення (воєнних) бойових дій.

Загальне керівництво національним спротивом здійснює Президент України як Верховний головнокомандувач Збройних сил України через Міністерство оборони України.

Фінансування та матеріально-технічне забезпечення національного спротиву здійснюють за рахунок і в межах коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів, а також з інших не заборонених законодавством України джерел.

Історична довідка

Зародження руху національного спротиву в Україні пов'язують із подіями 20 ст.

Перший етап співвідносять із періодом утвердження Української Народної Республіки (УНР), Західноукраїнської Народної Республіки, їх нетривалого об'єднання (1919) в єдину Соборну Державу та втрати державної незалежності. Серед найвідоміших виявів національного спротиву проти іноземних, зокрема російських, інтервентів — напівдержавне повстанське утворення Холодноярська республіка.

Другий етап — рухи національного спротиву в часи Другої світової війни та післявоєнний час як протидія німецькій та радянській окупації (партизанські загони, ОУН, Українська повстанська армія). Збройний спротив на землях України тривав до початку 1960-х.

Формою ідейного спротиву в 1960–1980-х (третій етап) постали різні течії дисидентського руху й громадянської непокори в Україні, учасники яких виступали проти тоталітарного радянського режиму, за дотримання прав і свобод людини, вільний розвиток української мови й культури, реалізацію права українського народу на власну державність.

Упродовж років незалежності національний спротив українців (Помаранчева революція 2004, Революція гідності 2013–2014) став найпотужнішим чинником демократичних перетворень, захисту громадянських свобод та європейського вектора розвитку України та протидії російським геополітичним проєктам.

Нову хвилю національного спротиву збурили російська збройна агресія 2014, тимчасова окупація Криму, частин Донецької та Луганської областей. Від часу повномасштабного військового вторгнення РФ (24.02.2022) спротив загарбнику набув всенародного масштабу й організованого характеру, зірвав плани російського бліцкригу.

Приклади широкого руху національного спротиву в часи Другої світової війни демонстрували також Греція, Польща, Югославія, Італія. Законодавчо врегульована система національного спротиву натеper діє в державах, що потенційно протистоять значно чисельнішим арміям агресора, наприклад у країнах Балтії (Естонія, Латвія, Литва), Ізраїлі.

Джерела

1. Про оборону України: Закон України № 1932-ХІІ від 06 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. Ст. 107. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>
2. Закони про національний спротив та про збільшення чисельності ЗСУ, які ухвалила Верховна Рада, дозволять швидко підвищити обороноздатність України // Президент України. 2021. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zakoni-pro-nacionalnij-sprotiv-ta-pro-zbilshennya-chiselnost-69553>
3. Про основи національного спротиву: Закон України № 1702-ІХ від 16 липня 2021 р. // Відомості Верховної Ради України. 2021. № 41. Ст. 339. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>
4. Стратегія воєнної безпеки України // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text>

Література

1. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
2. Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право / Упоряд. О. Задорожній. Київ : К. І. С., 2014. 1000 с.
3. Дисиденти. Антологія текстів / Упоряд.: О. Сінченко, Д. Стус, Л. Фінберг. Київ : Дух і Літера, 2018. 656 с.
4. Україна в Другій Світовій війні: погляд з ХХІ ст. Документи і матеріали : у 2 ч. Київ : Наукова думка, 2020–2021.
5. Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: в 16 вип. / Гол. ред. В. Верстюк. Київ : Інститут історії України НАН України, 2021. Вип. 16. 214 с.

НЮРНБЕРЗЬКИЙ ПРОЦЕС 1945

Нюрнберзький процес 1945 — судовий процес над головними гітлерівськими воєнними злочинцями, що відбувся у м. Нюрнберзі

(Німеччина) з 20.11.1945 по 01.10.1946 у Міжнародному воєнному трибуналі.

Історична довідка

08.08.1945 на конференції у м. Лондоні (Велика Британія) уряди СРСР, Великої Британії, США та Франції уклали угоду про судові переслідування та покарання головних воєнних злочинців європейських країн осі. На основі цієї угоди було створено Міжнародний воєнний трибунал. Невід'ємною частиною Угоди був Статут Міжнародного воєнного трибуналу, який визначив його організацію, юрисдикцію та функції.

Нюрнберзький процес став судом народів над клікою воєнних злочинців, які перебували при владі в Німеччині протягом 1933–1945. Список підсудних налічував 24 головних нацистських воєнних злочинців — членів уряду, керівників нацистської партії, гестапо, генштабу й головного командування німецьких збройних сил: Г. Герінг, Р. Гесс, І. фон Ріббентроп, Р. Лей (1890–1945; Німеччина), В. Кейтель, Е. Кальтенбруннер (1903; Австро-Угорщина — 1946; Німеччина), А. Розенберг, Г. Франк (1900–1946; Німеччина), В. Фрік (1877–1946; Німеччина), Ю. Штрейхер (1885–1946; Німеччина), В. Функ (1890; тепер РФ — 1960; Німеччина), Я. Шахт, Г. Крупп (1870; Нідерланди — 1950; Австрія), К. Деніц, Е. Редер (1876–1960; Німеччина), Б. фон Ширах (1907–1974; Німеччина), Ф. Заукель (1894–1946; Німеччина), А. Йодль (1890–1946; Німеччина), Ф. фон Папен, Г. Фріче (1900–1953; Німеччина), А. Зейс-Інкварт, А. Шпеєр, К. фон Нейрат (1873–1956; Німеччина), М. Борман.

Їх було звинувачено у скоєнні найтяжчих міжнародних злочинів — злочинів проти миру, воєнних злочинах та злочинах проти людяності. За кілька днів до процесу Р. Лей наклав на себе руки, Г. Крупп був визнаний невиліковно хворим, і справу проти нього призупинили (невдовзі він помер). М. Бормана розшукати не вдалося, його судили заочно.

Підсудним було забезпечено широкі можливості для захисту й подання доказів. Усі вони мали кваліфікованих німецьких захисників.

У ході нюрнберзького процесу відбулося 403 відкритих судових засідання, на яких усі підсудні, за винятком Р. Гесса і В. Фріка, дали показання. Заслухано 113 та розглянуто 143 письмові показання свідків, понад 5 тис. документальних доказів (офіційні документи з архівів нацистських міністерств, відомств, генштабу). 30.09–01.10.1946 було оголошено вирок.

Вирок трибуналу:

- страта на шибениці Г. Герінга (покінчив самогубством перед стратою), М. Бормана (заочно), І. фон Ріббентропа, В. Кейтеля, Е. Кальтонбруннера, А. Розенберга, Г. Франка, В. Фріка, Ю. Штрейхера, Ф. Заукеля, А. Йодля, А. Зейс-Інкварт;

- Р. Гесса, В. Функа, Е. Редера — довічне ув'язнення;
- Б. фон Шіраха, А. Шпеєра — 20 років ув'язнення;
- К. фон Нейрата — 15 років ув'язнення;
- К. Деніца — 10 років ув'язнення.

Підсудних Г. Шахта, Ф. фон Папена і Г. Фріче було виправдано. Пізніше їх було засуджено німецькими судами з денацифікації.

Вирок щодо засуджених до страти на шибениці виконано в ніч на 16.10.1946.

Трибунал визнав злочинними організаціями: керівний склад націонал-соціалістської партії, охоронні загони цієї партії (СС), таємну поліцію (гестапо) та службу безпеки (СД). Деякі засуджені подали клопотання про помилування або зміну вироку. Так, gros-адмірал Е. Редер просив замість довічного ув'язнення винести йому смертний вирок; Г. Герінг, А. Йодль, В. Кейтель — про заміну страти на шибениці — розстрілом. Ці прохання було відхилено.

Значення

Нюрнберзький процес викрив перед світом злочини нацизму — вчинення злочинів проти миру, а також воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Уперше за історію людства як кримінальні злочинці були покарані державні діячі, винні у підготовці, розв'язанні й веденні агресивної війни.

У Статуті Міжнародного воєнного трибуналу та його вироку дано правову кваліфікацію найтяжчим міжнародним злочинам: злочинам проти миру; воєнним злочинам; злочинам проти людяності. Це сприяло подальшому розвитку міжнародного публічного права і міжнародного кримінального права. Документи нюрнберзького процесу, спрямовані проти геноциду, расизму та расової дискримінації, набули розвитку в таких міжнародно-правових актах, як Конвенція про запобігання злочину геноциду та боротьбу з ним 1948, Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965, Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968. Принципи, визнані у Статуті Міжнародного воєнного трибуналу і які знайшли своє втілення у його вироку, були підтверджені в резолюціях Генеральної Асамблеї ООН від 11.12.1946 і 27.11.1947 як загальновизнані принципи сучасного міжнародного права.

Література

1. Calvocoressi P. Nuremberg: The Facts, the Law and the Consequences. London : Chatto and Windus, 1947. 176 p.
2. Tylor T. The Anatomy of the Nuremberg Trials: A Personal Memoir. New York : Skyhorse, 2013. 703 p.
3. Іванов В. М. Нюрнберзький процес: історичне та правове значення (до 70-річчя Міжнародного військового трибуналу) // Часопис Київського університету права. 2015. № 3. С. 24–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2015_3_7
4. Гринчак В. А., Земан І. В., Когутич І. І. та ін. Міжнародне кримінальне право (співробітництво держав у протидії злочинності). Харків : Право, 2019. 440 с.
5. Roland P. The Nuremberg Trials: The Nazis and Their Crimes Against. London : Arcturus Publishing Limited, 2020. 288 p.

Ю. І. Нипорко

ОКУПАЦІЯ

Окупа́ція (лат. *occupatio* — оволодіння, зайняття, від *occipare* — захоплювати, займати) — у міжнародному праві тимчасове зайняття збройними силами території противника в мирний чи воєнний час.

Режим окупації регулюється 4-ю Гаазькою конвенцією про закони і звичаї війни на суходолі (1907), Женевською конвенцією про захист цивільного населення під час війни (1949), Гаазькою конвенцією про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту (1954) тощо. За 4-ю Гаазькою конвенцією, окупація розпочинається зі встановлення фактичного контролю над окупованою територією й утворення окупаційної адміністрації, а припиняється — з моменту втрати фактичного контролю над територією. Окупаційні війська мають право стягувати на свою користь установлені податки, але зобов'язані покривати з них витрати на управління. Вони можуть встановити реквізицію та контрибуцію для своїх потреб. Окупаційна влада має право вимагати від населення беззаперечного підкорення, неучасті у ворожих діях. Водночас окупант не має права вимагати від населення активно сприяти своїм військовим операціям супроти його вітчизни. Окупаційна держава повинна вживати заходів для впорядкування господарського і громадського життя на захопленій території.

Окупація — тимчасове явище, що не передбачає переходу суверенітету над окупованою територією до агресора. Включення окупованої території до складу окупаційної держави заборонено нормами міжнародного права. Важливим елементом режиму окупації є забезпечення безпеки окупаційних військ, їхнього майна й комунікацій. Окупаційні війська зобов'язані поважати основні права людини, а також права, визначені нормами міжнародного гуманітарного права. На окупованій території зберігаються цивільні закони і приватні, особисті та майнові права, що регулюються ними. Міжнародні акти передбачають, зокрема право населення окупованої території, зберігати вірність своїй державі, забороняють

колективні покарання та вигнання населення. Також залишається чинним місцеве кримінальне законодавство, але окупант має право посилити кримінальне покарання, а за необхідності — ввести свої кримінальні закони, спеціально призначені для охорони його безпеки.

Порушення окупантом норм міжнародного права, які стосуються окупації, тягнуть за собою політичну, матеріальну або моральну відповідальність за вчинення воєнних злочинів, що *expressis verbis* (лат. — рішуче, категорично) становлять особливу небезпеку, чи кримінальну відповідальність винних фізичних осіб. Така відповідальність може настати не тільки за порушення законів та звичаїв війни, а й за злочини проти миру і людства, якщо окупація є наслідком агресивної війни.

Особливим видом окупації є післявоєнна окупація як засіб забезпечення виконання зобов'язань державою, що несе відповідальність за військову агресію. Прикладом може слугувати окупація території Німеччини та її сателітів військами антигітлерівської коаліції на основі відповідних домовленостей.

Література

1. Swinarski Chr. Principales nociones e institutos del derecho internacional humanitario como sistema internacional de proteccion de la persona humana. San Jose : Instituto Interamericano de Derechos Humanos, 1990. 102 p.
2. Oppenheim L. Oppenheim's International Law : in 2 vol. Oxford : Oxford University Press, 2008.
3. Benvenisti E. The International Law of Occupation. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2012. 416 p.
4. Разметаєв А. Поняття «окупаційний режим» у сучасному міжнародно-політичному дискурсі // *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Т. 7. № 2. С. 13–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpopr_2020_7_2_4

В. Д. Бабкін

ОРГАНІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНОГО ДОГОВОРУ

Організація Північноатлантичного договору, НАТО (англ. North Atlantic Treaty Organization, NATO; фр. L'Organisation du traité de l'Atlantique nord, OTAN), Північноатлантичний альянс (англ. North Atlantic Alliance, франц. l'Alliance nord atlantique) — міжнародне між-урядове військово-політичне об'єднання держав євроатлантичного безпекового простору.

Штаб-квартира — у м. Брюсселі (Бельгія).

Офіційні мови — англійська та французька.

На 2021 організація налічує 30 держав-членів.

Історична довідка

Договір про утворення НАТО (Північноатлантичний договір) підписаний у м. Вашингтоні (США) 04.04.1949, набув чинності 24.08.1949. Угода відповідає ст. 51 Статуту ООН, яка передбачає право незалежних держав на індивідуальну та колективну безпеку. Державами — засновницями НАТО стали: Бельгія, Велика Британія, Данія, Ісландія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, США, Франція. Згодом до організації вступили Греція, Туреччина (обидві — 1952), ФРН (1955), Іспанія (1982), Польща, Угорщина, Чехія (усі три — 1999). У 2004 відбулося наймасштабніше розширення — долучилися сім держав (Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія). 2009 до Альянсу приєдналися Албанія та Хорватія. 2017 членство отримала Чорногорія, 2020 — Північна Македонія. Франція 1966 вийшла з військових структур НАТО (одночасно залишаючись учасником Північноатлантичного договору), 2009 повернулася.

1991 з урахуванням змін після закінчення холодної війни було прийнято нову Стратегічну концепцію НАТО, спрямовану на розширення співпраці з країнами колишнього соціалістичного табору. У грудні 1991 утворено Раду Північноатлантичного співробітництва (РПАС) як форум для проведення діалогу з питань безпеки у євроатлантичному регіоні. До РПАС увійшли члени НАТО і 9 країн

Центральної та Східної Європи, у березні 1992 приєднались усі держави — учасниці Співдружності Незалежних Держав (11 країн), а на початку червня 1992 — Грузія й Албанія. 1997 РПАС трансформовано у Раду Євроатлантичного партнерства (РЕАП).

Наслідком практичної реалізації нової Стратегічної концепції НАТО стало створення програми «Партнерство заради миру», проголошене під час саміту НАТО у м. Брюсселі у січні 1994.

На Вашингтонському саміті НАТО 1999 була схвалена нова Стратегічна концепція, спрямована на посилення європейських структур безпеки та розвитку співпраці між Альянсом і ЄС. 2010 на саміті у м. Лісабоні концепція була змінена з урахуванням нових викликів: тероризм, зокрема кібертероризм, тощо.

Трансформація міжнародної системи спричинила нову дискусію щодо зміни пріоритетів діяльності НАТО. Актуалізували дискусію: окупація Криму та окремих районів Донецької й Луганської областей Російською Федерацією (РФ); зростання ролі Китаю на міжнародній арені; потреба запобігання кіберзагрозам, гібридним війнам, посилення боротьби з тероризмом міжнародним тощо.

Після повномасштабного вторгнення збройних сил РФ в Україну у 2022 громадська думка у Фінляндії та Швеції, які традиційно дотримувалися нейтралітету, різко схилилася на користь вступу до НАТО. 18.05.2022 дві країни подали офіційну заявку на вступ до Північноатлантичного альянсу. Протест проти членства цих країн висловила Туреччина, однак на Мадридському саміті НАТО 29-30.06.2022 країна погодилася підтримати заявку на вступ нових членів організації.

Характеристика

Цілі та напрями діяльності

НАТО є міжрегіональною організацією, у рамках якої країни-члени, зберігаючи повний суверенітет і незалежність, здійснюють консультації та ухвалюють рішення з політичних і військових питань у сфері їхньої безпеки. До заходів НАТО у сфері оборони та безпеки належать:

- підтримка військового потенціалу;

- подолання безпекових криз;
- налагодження діалогу з іншими країнами.

Альянс забезпечує допомогу і захист у разі будь-якої форми агресії, спрямованої проти будь-якої держави — члена організації (ст. 5–6 Північноатлантичного договору).

Пріоритетні напрями діяльності Альянсу визначені у Стратегічній концепції, яка розробляється та ухвалюється на самітах НАТО.

Структура організації

Найвищим керівним органом НАТО є Північноатлантична Рада. До її компетенції належить право ухвалення політичних рішень.

Найвищою посадовою особою є Генеральний секретар, який очолює Північноатлантичну Раду. До компетенції Генерального секретаря належить координація процесу консультацій, прийняття та виконання рішень. Він також керує діяльністю Міжнародного секретаріату.

З 2014 Генеральний секретар НАТО — Є. Столтенберг (народився 1959; Норвегія).

Інституційна структура Альянсу сформована на основі поєднання цивільної та військової структур.

Цивільна структура НАТО включає: штаб-квартиру, постійні представництва та міжнародні делегації, міжнародний секретаріат, міжнародний персонал.

Військова структура має у складі: Військовий комітет (найвищий керівний військовий орган НАТО), Стратегічне командування НАТО з операцій, Командування об'єднаних збройних сил НАТО з питань трансформації, Міжнародний військовий штаб, Комітет з оборонної політики та планування, Групу ядерного планування, штаб Верховного головнокомандувача об'єднаних збройних сил НАТО в Європі (штаб-квартира в м. Монсі, Бельгія).

Рішення з питань діяльності організації ухвалюються шляхом досягнення консенсусу між усіма її членами.

Відносини Україна — НАТО

Розвиток співробітництва між Україною та НАТО розпочався одразу після проголошення незалежності та міжнародного визнання

України іншими державами. Від січня 1992 Україна бере участь у роботі Ради Північноатлантичного співробітництва, а 1994 приєдналася до програми «Партнерство заради миру». Результатом активізації співпраці між Україною та НАТО стало укладення 09.07.1997 Хартії про особливе партнерство між Україною й НАТО 1997. З метою її реалізації та забезпечення постійного співробітництва 04.12.1997 засновано Місію України при НАТО. 3 травня 1997 діє Центр інформації та документації НАТО в Україні, 1999 створено Комісію «Україна — НАТО», з квітня 1999 діє Офіс зв'язку НАТО в Україні. 2002 ухвалено план дій «Україна — НАТО».

На Бухарестському саміті НАТО (квітень 2008) Грузія та Україна мали приєднатися до Плану дій щодо членства в організації (ПДЧ). Альянс відклав рішення про прийняття двох країн, при цьому погодився з можливістю прийняти таке рішення у майбутньому.

Від 2009 Україна співпрацює з Альянсом в рамках Річних національних програм співробітництва Україна — НАТО.

2010 євроатлантична інтеграція як ціль зовнішньої політики України була вилучена із основних напрямів зовнішньополітичної діяльності, а 2012 — із стратегії національної безпеки України. Окупація РФ Криму та окремих районів Донецької й Луганської областей вплинули на відновлення повномасштабного діалогу та співробітництва України з НАТО.

Відмова України від позаблокового статусу та повернення положення про євроатлантичну інтеграцію як мету зовнішньої політики та пріоритет Стратегії національної безпеки України відкрили нові можливості для поглибленого діалогу та співпраці. Одним із підсумків Варшавського саміту НАТО (липень 2016) стало ухвалення Комплексного пакету допомоги Україні з боку Альянсу. Це також сприяло розширенню співробітництва з державами НАТО у різних сферах: кібербезпека, медична реабілітація військовослужбовців, розмінування територій тощо.

09.03.2018 Альянс надав Україні статус країни — аспіранта НАТО, що передбачає поглиблення співпраці та сприйняття її як держави,

яка прагне набуття членства. 12.06.2020 Україна була долучена до Програми розширених можливостей НАТО. У цій програмі також беруть участь Австралія, Фінляндія, Грузія, Йорданія і Швеція. Статус партнера з розширеними можливостями дає змогу Україні брати участь у планування операцій та навчань НАТО, набувати передового досвіду в підтримці міжнародної безпеки, зокрема в акваторії Чорного моря.

На Брюссельському саміті (червень 2021) підтверджено рішення Бухарестського саміту (2008) щодо можливості України в майбутньому стати членом Альянсу із затвердженням ПДЧ як невід'ємною частиною процесу.

У декларації Мадридського саміту НАТО 29.06.2022 учасники організації засудили агресивну війну Росії проти України і схвалили невіддільне право України на самооборону. Країни Альянсу затвердили посилений пакет підтримки для України. У саміті брав участь президент В. Зеленський.

Джерела

1. Місія України при НАТО (офіційний сайт). URL: <https://nato.mfa.gov.ua/>
2. Організація Північноатлантичного Договору (офіційний сайт). URL: <https://www.nato.int/cps/uk/natohq/index.htm>
3. Північноатлантичний договір // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_008#Text
4. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text

Література

1. Kay S. NATO and the Future of European Security. Lanham : Rowman & Littlefield, 1998. 199 p.
2. NATO After Fifty Years / Ed. by V. Papacosma, S. Kay, M. Wilmington : Scholarly Resources, 2001. 279 p.
3. Claussan M. I. NATO: Status, Relations, and Decision-making. New York : Nova Science Publishers, 2007. 118 p.

4. Північноатлантичний альянс: історія, функції, структура, відносини з Україною / За ред. Д. І. Дзвінчука. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2012. 604 с.
5. Кучик О. С. Україна у сучасних міжнародних відносинах // Мальський М. З., Мороз Ю. М., Іжнін І. І. та ін. Міжнародні відносини: Політика. Економіка. Право. Львів : Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2017. С. 399–445.
6. Black Swan Events on NATO's Eastern Flank (NATO Science for Peace and Security Series E: Human and Societal Dynamics) / Ed. by S. Ducaru, I. Nitu, M. Margvelashvili. Amsterdam : IOS Press, 2019. 106 p.

О. С. Кучик

ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ

Порушення законів та звичаїв війни — воєнний злочин, що характеризується подвійною протиправністю: діяння, заборонені нормами як національного (ст. 438 розд. XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» Кримінального кодексу України), так і міжнародного кримінального права.

Правові засади

Порушення законів та звичаїв війни є міжнародним злочином. Завдають великої шкоди людям, народногосподарським об'єктам, культурним цінностям, що зумовлює високий ступінь їх суспільної небезпечності. З метою гуманізації збройних конфліктів та зменшення заподіяваної ними шкоди підписано низку міжнародно-правових документів, у яких сформульовано правила ведення війни:

- Декларація про скасування застосування вибухових та запалювальних куль 1868;
- Декларація про невикористання куль, що легко розвертаються або сплющуються, 1899;

- Гаазькі конвенції про закони та звичаї війни 1899 і 1907;
- Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925;
- Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 та Додаткові протоколи до них 1977;
- Гаазька конвенція про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954;
- Конвенція про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення 1972;
- Конвенція про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976;
- Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних пошкоджень або мають невибіркову дію, 1980;
- Конвенція про заборону розробки, виробництва, нагромадження і застосування хімічної зброї та про її знищення 1993;
- Конвенція про заборону застосування, нагромадження, виробництва і розповсюдження протипіхотних мін та їх знищення 1997 та інші.

Характеристика

Безпосереднім *об'єктом злочину*, передбаченого ч. 1 ст. 438 ККУ, є регламентоване міжнародним правом ведення війни. Потерпілими у війні можуть бути військовополонені та цивільні особи. Військовополоненими визнаються комбатанти, які потрапили до рук противника. Режим військовополонених поширюється також на: некомбатантів, названих у ст. 4 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1929 (медичний персонал, служителі культу, військові юристи, інтенданти Збройних сил сторони, що перебуває у збройному конфлікті); цивільне населення — мирних мешканців воюючої сторони, які не беруть участі у воєнних діях і опинилися під владою противника на окупованій ним території.

Предмет злочину становлять об'єкти цивільного призначення (нерухоме та рухоме майно), зокрема національне майно, яке є матеріальним носієм культурних цінностей: пам'ятки архітектури, історії та мистецтва, археологічні пам'ятки, рукописи, архіви, колекції, музеї, бібліотеки тощо.

Об'єктивна сторона злочину описана в ч. 1 ст. 438 ККУ. Закінченим склад злочину може бути при вчиненні хоча б однієї з таких дій: жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення, що передбачені міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких дала Верховна Рада України, а також віддання наказу про вчинення таких дій.

Під жорстоким поводженням з потерпілими від злочину (військовополоненими чи цивільним населенням) розуміють: вчинення щодо них дій, які супроводжуються насильством (тортури; каліцтво; будь-які форми тілесного покарання; колективне покарання; медичні експерименти, видалення тканин або органів для пересадки); посягання на людську гідність (образливе і принизливе поводження, згвалтування, примушування до проституції, обернення у рабство та інше). Вигнання цивільного населення для примусових робіт означає примушування його зводити оборонні споруди, розчищати шляхи тощо під загрозою застосування репресивних заходів. Розграбування національних цінностей на окупованій території — це захоплення окупантом і обернення таких цінностей на свою користь, пов'язане з їх вивезенням. Застосуванням засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, є використання у збройному конфлікті матеріальних носіїв з уражальними властивостями, що спроможні заподіяти додаткові ушкодження або страждання людині чи серйозну шкоду природному середовищу. Тому вони заборонені міжнародним правом, його конвенціями та звичаєвими нормами, рішеннями міжнародних організацій тощо. До таких засобів належать зброя масового ураження (хімічна, біо-

логічна, токсинна, ядерна), запалювальні кулі, протипіхотні міни тощо.

Інші порушення законів та звичаїв війни визначені конвенційними нормами, які стали частиною національного правового порядку відповідно до положень ч. 1 ст. 9 Конституції України. Серед них: напади невибіркового характеру, наслідками яких можуть бути ураження не тільки військових, а й цивільних об'єктів; примусове використання природних умов і явищ для досягнення переваги над противником за допомогою ведення геофізичної та метеорологічної війни (землетруси, урагани, лавини, зсуви, цунамі тощо), використання будь-яких засобів впливу на природне середовище, зокрема на біоту, літосферу, гідросферу, атмосферу або космічний простір; напади на цивільне населення, цивільні об'єкти, ліси та інші види рослинного покриву, крім випадків, коли природні елементи є військовими об'єктами; напади на неохоронювані місцевості й демілітаризовані зони, на осіб, які припинили участь у воєнних діях, на установки та споруди, що містять небезпечні сили, коли відомо, що ці напади стануть причиною загибелі й поранень серед цивільного населення або завдадуть шкоди цивільним об'єктам.

До порушень законів та звичаїв війни належать також: депортації — насильницьке переміщення цивільного населення у межах окупованої території чи поза нею; віроломне використання емблем Червоного Хреста тощо. Віддання наказу про вчинення дій, передбачених ч. 1 ст. 438 КК, — це акт керування підлеглими по службі особами з боку начальника під час збройного конфлікту для вирішення певних завдань, суттю якого є вимога вчинити згадані дії.

Суб'єктивна сторона злочину виражається в умислі, що характеризується усвідомленням суспільної небезпечності дій, які становлять об'єктивну сторону злочину, і бажанням їх вчинити. Суб'єктом злочину є фізично осудна особа, якій до моменту його вчинення виповнилося 16 років (посадові особи органів військового управління, командири військових формувань, військовослужбовці та ін.). За віддання наказу про вчинення дій, зазначених у ч. 1 ст. 438 ККУ, відповідальність можуть нести лише посадові особи.

Кваліфікованим видом порушення законів та звичаїв війни (ч. 2 ст. 438 ККУ) є вчинення таких діянь, якщо вони поєднані з умисним убивством. Останнє є складовою частиною кваліфікованого виду злочину і не потребує окремої кваліфікації. Якщо особа у віці від 14 до 16 років вчинила діяння, що є порушенням законів та звичаїв війни і були поєднані з умисним убивством, вона несе кримінальну відповідальність лише за таке вбивство. Злочин, передбачений ч. 1 ст. 438 ККУ, карається позбавленням волі на строк від 8 до 12 років, а передбачений ч. 2 ст. 438 ККУ — позбавленням волі на строк від 10 до 15 років або довічно. Обидва різновиди злочину належать до категорії особливо тяжких.

Відповідальність за порушення законів та звичаїв війни встановлена кримінальним законодавством багатьох країн. Норми, які встановлюють караність дій, що є власне порушенням законів та звичаїв війни, містять кримінальні кодекси Російської Федерації, Білорусі, Казахстану, Узбекистану, Латвії, Іспанії, Польщі, Словенії, Фінляндії тощо.

Джерела

1. Імплементация норм международного гуманитарного права на национальном уровне в Украине. Київ : Global Rights Compliance, 2020. 325 с. URL: <https://www.asser.nl/media/794858/2021-the-domestic-implementation-of-ihl-in-ukraine-updated-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf>
2. Кримінальний кодекс України: станом на 12 січня 2021 р. Харків : Право, 2021. 268 с.

Література

1. Фуркало В. В. Международно-правовая защита гражданского населения в условиях вооруженных конфликтов. Киев : Наукова думка, 1986. 256 с.
2. Суверенітет України і міжнародне право / Відпов. ред. В. Н. Денисов, В. І. Євінгов. Київ : Манускрипт, 1995. 360 с.
3. Військове законодавство України. Збірник нормативних актів. 2-ге вид. Київ : Атіка, 1999. 799 с.

4. Лещенко О. Я. Питання забезпечення цивільного захисту в зонах воєнно-політичного конфлікту: досвід України в умовах «гібридної війни» // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. 2015. № 5. С. 228–237.
5. Герасимчук М. В. Еволюція норм міжнародного гуманітарного права щодо захисту цивільного населення // Міністерство юстиції. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_34096

С. С. Яценко

ПРИДНІСТРОВ'Я

Придністров'я (Трансністрія) — історичний регіон у Молдові на берегах р. Дністра, переважну частину якого займає незвідома держава Придністровська Молдавська Республіка (ПМР). Відповідно до адміністративно-територіального поділу Молдови більшість регіону входить до складу автономного утворення Адміністративно-територіальні одиниці лівобережжя Дністра (крім м. Бендери, яке згідно з адміністративно-територіальним поділом Молдови є окремим муніципiєм, та частини Дубоссарського району).

Доцільність виокремлення Придністров'я як історико-географічного регіону залишається дискусійною, оскільки до кін. 20 ст. воно не являло собою адміністративної або демографічної цілості.

Історія

У 19 — поч. 20 ст. окремі частини Придністров'я входили до Бессарабської, Херсонської й Подільської губерній. 1918–1940 переважна частина Придністров'я входила до складу УСРР (у 1924–1940 як частина Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки, до якої було штучно приєднано низку власне українських районів (останні після анексії Бессарабії СРСР 1940 і утворення Молдавської РСР увійшли до складу сучасної Одеської області), а менша частина — до складу Румунії. З 1940 весь регіон входив до

складу Молдавської РСР у вигляді окремих районів. У 1941–1944 регіон було окуповано Румунією. У цей період разом із сусідніми районами Одеської й Вінницької областей України він входив до складу губернаторства Трансністрія з центром у м. Тирасполі. У 2-й пол. 20 ст. термін «Придністров'я» вживався як означення узбережжя р. Дністра в межах сучасних Молдови та України в суто географічному розумінні, без акцентування на демографічних або історичних особливостях регіону.

Придністровський конфлікт

Конфлікт, що призвів до втрати контролю законного уряду Молдови над Придністров'ям, розпочався 1989–1990. 31.08.1989 Верховна Рада Молдавської РСР надала статус державної молдавській мові з одночасним переведенням її на латинську графіку. З огляду на повну тотожність молдавської і румунської літературних мов (літературні стандарти яких до 1989 відрізнялися лише графічними системами), це означало перехід на румунську мову. Після цього у східних районах МРСР, населення яких за етнічним і мовним складом суттєво відрізнялося від західних і центральних районів республіки, поширилася агітація за проголошення автономії. З цього періоду в агітаційних матеріалах починає вживатися термін «Придністров'я».

05.06.1990 ВР Молдавської РСР перейменувала республіку на Радянську Соціалістичну Республіку Молдови (РСРМ). 23.06.1990 ухвалено Декларацію про суверенітет РСРМ. Навесні і влітку 1990 у східних районах РСРМ, поширилася агітація за відокремлення від Молдови. Крім етнічного й мовного факторів (станом на 1989 молдаване складали бл. 34 % населення регіону, етнічні росіяни — бл. 30 %, етнічні українці — бл. 28 %), прихильники цієї ідеї обґрунтовували доцільність відокремлення економічними аргументами, наголошуючи на промисловому характері економіки регіону на противагу аграрній економіці решти Молдови. 02.06.1990 в с. Парканах (Слободзейський район РСРМ, тепер на території невизнаної ПМР) відбувся т. зв. І З'їзд народних депутатів всіх рівнів Придністровського регіону, який ухвалив т. зв. Декларацію про соціально-економічний розвиток

Придністров'я. Цей документ проголошував східні райони Молдови «вільною економічною зоною». 02.09.1990 т. зв. II Надзвичайний з'їзд народних депутатів всіх рівнів Придністровського регіону оголосив про вихід регіону зі складу Молдови з утворенням окремої республіки у складі СРСР — Придністровської Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки (ПМРСР) зі столицею в м. Тирасполі і сформував її тимчасові органи влади, зокрема тимчасову «Верховну Раду ПМРСР» у складі 50 депутатів (депутати ВР РСРМ від придністровських округів і делегати від місцевих рад). 25.08.1991 утворена таким «Верховна Рада ПМРСР» ухвалила т. зв. Декларацію про незалежність ПМРСР.

23.05.1991 Верховна Рада РСРМ перейменувала РСРМ на Республіку Молдова (РМ) і змінила свою назву на Парламент Республіки Молдова. 27.08.1991 Парламент Республіки Молдова затвердив Декларацію про незалежність Республіки Молдова. Цей документ визнав Закон СРСР «Про утворення союзної Молдавської РСР» від 02.08.1940 ухваленим із перевищенням повноважень Верховної Ради СРСР і визнав частини Збройних сил СРСР на території Молдови окупаційними формуваннями. 02.09.1991 т. зв. IV З'їзд народних депутатів всіх рівнів ПМРСР ухвалив Конституцію ПМРСР. З кін. вересня 1991 у придністровському регіоні почали формуватися власні силові структури, підконтрольні сепаратистським органам влади (т. зв. Республіканська гвардія та місцеві органи міліції). 05.11.1991 ПМРСР перейменовано на Придністровську Молдавську Республіку.

До 1992 конфлікт довкола статусу придністровського регіону переважно відбувався у правовому полі. Випадки застосування сили були поодинокими (сучічки в м. Дубоссарах 02.11.1990 і 25.09–04.10.1991; інцидент зі стрільбиною на околиці м. Дубоссар 13.12.1991). Гаряча фаза конфлікту тривала у 03–07.1992. З 1992 відбулися кілька раундів перемовин про статус регіону між владою Молдови і фактичною владою т. зв. ПМР за посередницької участі України, Росії та ОБСЄ. Деструктивну роль у цьому процесі відіграло посилення позицій т. зв. ПМР розташуванням там з радянського часу 14-ї гвардійської загальновійськової армії Збройних сил Російської Федерації

(ЗС РФ; з 1995 перейменовано на Оперативну групу російських військ у Придністров'ї).

Статус

Фактична влада регіону має основні ознаки державності (єдність території, державні символи, наявність усіх гілок влади, громадянство, державні мови, окрему валюту, податкову систему), з огляду на що регіон визначається як невизнана держава. ПМР визнають три невизнані держави (Абхазія, Південна Осетія [обидві на території Грузії] і Нагірно-Карабахська Республіка [територія Азербайджану]).

Окремі акти Молдови можна розцінювати як визнання фактичної влади ПМР. Зокрема, з 2001 Молдова визнає документи, видані фактичними органами влади Придністров'я (водійські посвідчення, документи про право власності, акти цивільного стану, документи про освіту тощо), як еквівалентні документам, виданим Молдовою.

З огляду на розташування в Молдові контингенту ЗС РФ, співмірного за чисельністю особового складу з чисельністю Збройних сил Республіки Молдова і т. зв. Збройних сил ПМР, можливим є визначення регіону як окупованого Росією. Це визначення відповідає рішенням Парламентської асамблеї Ради Європи від 15.03.2022. РФ демонстративно відмовляється виконувати неодноразові рішення влади Молдови, а також міжнародних структур (резолюція Генеральної асамблеї ООН від 22.06.2018 та ін.) про виведення російських військ із території Молдови.

Поряд із тим, фактична цивільна влада т. зв. ПМР, на відміну від Абхазії, Південної Осетії і окупаційних органів ОРДЛО, не є цілковито підконтрольною РФ. Відповідно до актів, виданих органами влади т. зв. ПМР, у регіоні дозволено подвійне громадянство. Більшість «громадян ПМР» одночасно мають громадянство Молдови, України або РФ (за різними оцінками, частка громадян кожної з держав серед «громадян ПМР» складає близько 30 %). З огляду на це можливе означення Придністров'я як регіону, який перебуває під

військовою окупацією без формування маріонеткової цивільної адміністрації.

Однією з ознак наявності у т. зв. ПМР обмеженого суверенітету є функціонування власної грошової одиниці (придністровського рубля), що ділиться на 100 копійок. Курс придністровського рубля прив'язано до долара США.

Економіка

Основу економіки т. зв. ПМР складають:

- енергетика (Молдавська ДРЕС і Дубоссарська ГЕС);
- легка промисловість;
- харчова промисловість (зокрема виробництво алкогольних напоїв).

Галузь транспорту і зв'язку частково інтегровано з Молдовою. Підприємство «Пошта Придністров'я» має подвійне підпорядкування (Міністерству інформації й телекомунікацій т. зв. ПМР під час здійснення внутрішніх відправлень і ДП «Пошта Молдови» під час здійснення відправлень у межах Молдови та за кордон). На поштових відділеннях т. зв. ПМР для більшості відправлень використовують марки Пошти Молдови (у межах Молдови і за кордон), марки ПМР використовуються лише для відправлень у межах т. зв. ПМР.

Залізнична мережа т. зв. ПМР до 2004 експлуатувалася компанією «Залізниця Молдови». Через зростання напруження між т. зв. ПМР і владою Молдови 2004 утворено окреме підприємство «Придністровська залізниця». Рухомий склад «Придністровської залізниці» використовується лише для внутрішніх перевезень, основний експлуатант її залізничної мережі — Залізниця Молдови (потяг Кишинів-Одеса-Кишинів; курсування потяга призупинено 25.02.2022 у зв'язку з російсько-українською війною).

На відміну від інших невизнаних держав пострадянського простору (крім т. зв. Нагірно-Карабахської республіки), економіка т. зв. ПМР не є щільно інтегрованою з економікою РФ. З огляду на це, вплив економічних криз у РФ 1998–1999, 2008 і 2014 років не мав руйнівного впливу на економіку т. зв. ПМР. Станом на 2021 основними

торговельними партнерами т. зв. ПМР за сукупним товарообігом були:

- РФ (32 %; прим.: без урахування імпорту природного газу частка РФ у зовнішній торгівлі т. зв. ПМР складає бл. 8 %);
- Молдова (19 %; визначення торгівлі з Молдовою як зовнішньої не відповідає позиції Молдови, яка розглядає торгівлю з т. зв. ПМР як внутрішню);
- Україна (13 %);
- Румунія (12 %);
- Польща (7 %) та ін. (прим.: частка жодної іншої країни не перевищує 2 %).

Спортивна сфера т. зв. ПМР інтегрована у спортивну сферу Молдови. ФК «Шериф» (м. Тирасполь) грає в Кубку Молдови і неодноразово представляв Молдову в Лізі чемпіонів і Лізі Європи УЄФА. Придністровські спортсмени регулярно виступають за збірну Молдови на чемпіонатах Європи, світу й Олімпійських іграх. Частина спортсменів Придністров'я виступає за збірні Росії.

До 1999 придністровський регіон не виділявся в окрему адміністративно-територіальну одиницю в адміністративно-територіальному поділі Молдови. З 1999 з точки зору Молдови він вважається окремим автономним утворенням — Адміністративно-територіальними одиницями лівобережжя Дністра. При цьому м. Бендери і правобережну частину Дубоссарського району, які перебувають під контролем т. зв. ПМР, Молдова не вважає частиною цього автономного утворення. Статус автономного утворення і правові основи його функціонування молдавське законодавство не визначає, передбачаючи його унормування після виведення з регіону російських окупаційних військ.

Українці у Придністров'ї

Відповідно до т. зв. Конституції ПМР (1995, у редакції від 2011) офіційними мовами ПМР є російська, українська і «молдавська» (з писемністю на основі кирилиці). Офіційний статус української і «молдавської» мов є формальним, діловодство здійснюється російською.

Українці складають бл. 22,9 % населення т. зв. ПМР (2015, перепис; перепис проведено без узгодження з владою Молдови, з огляду на що його результати сумнівні). Кількість етнічних українців у регіоні суттєво знизилася порівняно з 2004 (28 %, перепис; перепис проведено без узгодження з владою Молдови, з огляду на що його результати сумнівні). Найбільша кількість етнічних українців мешкає в Рибницькому (понад 45 % від його населення) і Кам'янському (понад 42 % від його населення) районах (2004, перепис; дані за районами з перепису 2015 відсутні, перепис проведено без узгодження з владою Молдови, з огляду на що його результати сумнівні). У Рибницькому районі етнічні українці складають відносно більшість населення (дві інші найбільші етнічні групи — молдаване й росіяни — складають 30 % і 17 % відповідно). У Кам'янському районі кількість етнічних українців дещо поступається кількості молдаван (бл. 48 %) і значно перевищує кількість росіян (6,9 %).

До 30 % громадян т. зв. ПМР (за різними оцінками) мають українське громадянство. Точні дані відсутні. Значна кількість громадян України, які мешкали у т. зв. ПМР, виїхали за її межі. Виїзд етнічних українців за межі т. зв. ПМР є одним із основних факторів скорочення їхньої чисельності в регіоні.

У т. зв. ПМР діє низка українських шкіл, найбільшими з яких є: Республіканський український теоретичний ліцей-комплекс «Джерела» (м. Тирасполь, з 1993), Українська Гімназія №3 ім. І. П. Котляревського (з 2003) та ін. У Придністровському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка діє кафедра української мови й літератури, відбувається підготовка фахівців за спеціальністю «Українська мова і література». З 1992 в м. Рибниці виходить українськомовна газета «Гомін» (співзасновники: т. зв. президент ПМР, Верховна Рада ПМР і колектив редакції), на телебаченні і радіо т. зв. ПМР виділено окремий ефірний час для українськомовних програм.

У м. Тирасполі діє центр «Український дім», підпорядкований Посольству України в Молдові. У ньому організовано виїзне консульське

обслуговування громадян України консульським відділом Посольства України в Молдові.

Література

1. Перепелица Г. Н. Конфликт в Приднестровье. Причины, прогноз развития и проблемы урегулирования. Киев : Стилос, 2001. 147 с.
2. Cojocar N. Nationalism and Identity in Transnistria // *Innovation*. 2006. Vol. 19. № 3–4. P. 261–272.
3. Вітман К. Придністров'я: перспективи розв'язання конфлікту // *Політичний менеджмент*. 2008. № 4(31). С. 101–106.
4. Protsyk O. Representation and Democracy in Eurasia's Unrecognized States: The Case of Transnistria // *Post-Soviet Affairs*. 2009. Vol. 25. № 3. P. 257–281.
5. Шелест Г. В., Максименко І. В., Сербіна Ю. В. та ін. Україна в системі міжнародних заходів щодо придністровського врегулювання: пріоритети та інструменти. Одеса : Фенікс, 2011. 100 с.
6. Beyer J., Wolff S. Linkage and Leverage Effects on Moldova's Transnistria Problem // *East European Politics*. 2016. Vol. 32. № 3. P. 335–354.

ПРОПАГАНДА

Пропаганда (від лат. *propago* — поширюю) — поширення різних політичних, філософських, наукових, художніх, мистецьких, інших ідей з метою їхнього впровадження в масову свідомість суспільства та активізації масової практичної діяльності населення; систематичні спроби маніпулювання переконаннями, поглядами чи діями інших за допомогою слів, знаків, символів (прапорів, пам'ятників, музики, одягу, жестів, знаків розрізнення, зачісок, зображень на монетах і поштових марках тощо). До пропаганди належать повідомлення, які поширюють для здійснення вигідного впливу на суспільну думку, провокування запрограмованих емоцій та зміни ставлення чи поведінки певної групи людей в напрямі, безпосередньо чи опосередковано вигідному організаторам.

Характеристика

Основні елементи процесу пропаганди: її суб'єкт (соціальна група, інтереси якої виражає пропаганда), зміст, форми і методи, засоби або канали пропаганди (друковане слово, радіо, телебачення, система лекційної пропаганди тощо), об'єкт (аудиторія або соціальні громади, на яких скеровано пропаганду). Вирішальним для розуміння процесу пропаганди є соціальні інтереси її суб'єкта, їхнє співвідношення з інтересами суспільства загалом та окремих груп, на які націлена пропаганда. Це визначає її зміст і здійснює суттєвий вплив на вибір форм, методів і засобів пропаганди.

Види і типи пропаганди

Залежно від джерел походження інформації виділяють «білу», «сіру» та «чорну» пропаганду.

«Біла» пропаганда репрезентує відверто лояльну щодо об'єкта спрямувань позицію, яку проводять через будь-які ЗМІ офіційними каналами без приховування її спрямованості та джерела.

«Сіра» нелояльна до адресата пропаганди; проводять через ЗМІ офіційними каналами, але з приховуванням її джерела та достовірної спрямованості.

«Чорну» проводять офіційними каналами через оперативні можливості спецслужб від імені неіснуючих чи спеціально створених під відповідними «легендами» підпільних опозиційних організацій.

Відповідно до природи повідомлення виокремлюють два типи пропаганди:

- позитивна, або конструктивна пропаганда — виконує в суспільстві виховну й інформаційну функції, не переслідує маніпулятивної мети, спрямована на все суспільство та прагне сприяти соціальній гармонії, злагоді, вихованню людей згідно із загальноприйнятими цінностями;
- негативна, або деструктивна пропаганда — нав'язує людям певні переконання та стереотипи для пошуку чи створення «образу ворога», конструювання ілюзорної, паралельної реальності з

аберативною (перевернутою) або спотвореною системою цінностей, переконань, поглядів, що в кінцевому результаті має на меті розпалювання ворожнечі, нагнітання конфліктів, загострення суперечностей у суспільстві.

Пропаганду широко використовують у військових цілях (військова пропаганда):

- психологічна війна — вид і складник інформаційної війни, що містить сукупність різних форм, методів і засобів впливу на людину з метою зміни в бажаному напрямку її психологічних характеристик (поглядів, думок, ціннісних орієнтацій, настроїв, установок, мотивів, стереотипів поведінки), а також суспільної свідомості;

- інформаційна війна — форма ведення інформаційного протистовбства між різними суб'єктами (державами, неурядовими, економічними або іншими структурами), яка передбачає проведення комплексу заходів із нанесення шкоди інформаційній сфері конфронтуючої сторони і захисту власної інформаційної безпеки;

- психологічна операція — заплановані дії з передачі спеціально відібраної інформації до іноземних аудиторій, зокрема до іноземних урядів, організацій, груп, індивідуумів із метою впливу на їхні емоції, мотиви, цілі міркування.

До засобів військової пропаганди належать:

- пропаганда полону;
- пропаганда військових успіхів;
- пропаганда перспективності боротьби шляхом критичного аналізу своїх помилок;
- пропаганда шляхом навіювання противнику страху поразки.

Методи пропаганди

Методи проведення пропаганди:

- пропаганда способу життя (соціологічна) — натуральний показ досягнень, переваг, перспектив тощо конкретної держави;
- використання ЗМІ, друкованих наукових і художніх видань;

- «резонансна» пропаганда — коректування вже існуючих думок, а не формулювання та створення нових;

- дезінформування — спеціальний метод, що передбачає обман чи уведення об'єкта спрямувань в оману щодо справжності намірів для спонукання його до запрограмованих суб'єктом дій;

- напівправда — оманливе твердження, що містить деякі елементи правди; його можуть подавати у різних формах;

- «навішування ярликів» — надання явищу, проти якого виступає пропагандист, негативного змісту шляхом такої назви цього явища, яка викликає негативні асоціації та навіпаки;

- управління новинами — подача відібраних і відповідним чином опрацьованих новинних інформацій з метою вироблення у суспільстві «єдино вірної точки зору» чи однотипного бачення й інтерпретації ситуації, подій, фактів тощо;

- створення стереотипів — спровокувати в суспільстві упередження шляхом «вішання ярликів» на об'єкт пропаганди як щось, чого цільова аудиторія боїться, ненавидить, вважає небажаним.

Пропаганда є потужною зброєю у війні; використовується для дегуманізації та створення ненависті до відповідного ворога як зовнішнього, так і внутрішнього, створенням хибного образу у свідомості. Так, серед методів пропаганди, які Росія використовувала в підготовці до повномасштабної війни проти України:

- маніпулювання історією з метою творення власного історичного міфу та побудови концепту «русского мира» з еkleктичним поєднанням імперських і комуністичних російських наративів;

- формування «символіки війни», покликаній мобілізувати маси на героїзоване насильство проти українців (використання «георгіївської стрічки» в її оновленій семантиці, створення відповідної теле-, аудіо-, кінопродукції з метою «ушлявлення подвигу російського солдата»);

- дегуманізація ворога (українців) шляхом невизнання права на розбудову власної держави, заперечення самодостатності української культури, ототожнення українських військових і громадсько-політичних діячів із «нацистами».

Російська пропаганда фактично легітимізує геноцид українців та знищення Української держави.

Завдання

Пропаганда завжди виступала і залишається важливою формою політичної боротьби; є одним із засобів політичної маніпуляції, впливаючи як на емоції, так і розум людей.

Пропаганда є одним із методів ведення психологічної війни і використовується насамперед для дегуманізації та створення ненависті до внутрішнього чи зовнішнього ворога.

Засоби поширення

Пропаганду поширюють насамперед через засоби масової інформації (ЗМІ) та соціальні мережі. Поряд із традиційними засобами пропаганди (плакати, брошури, листівки, оголошення по радіо чи телебаченню) можуть використовувати практично всі жанри образотворчого, ігрового та вербального мистецтв, а також інші сучасні види масового впливу на свідомість населення (Інтернет, чати, соціальні мережі тощо).

Додатково

Походження терміну пропаганда пов'язують з назвою католицької організації Конгрегація поширення віри (Congregatiode Propaganda Fide), створеної 1622 папою Григорієм XV.

Пропаганда — монолог, який шукає не відповіді, а відлуння. (Вістен Г'ю Оден).

Пропаганда — мистецтво брехати своїм прихильникам частіше, ніж противникам. (Френсіс Макдоналд Корнфорд).

У пропаганди ... немає автора, однак є обличчя того, хто доносить її до нас. Воно мусить викликати максимум довіри, бо за цими словами часто також немає правди. І фейки, і пропаганда наближені одне до одного тим, що на них є лише «наліт» правди, який потрібен для надання бодай мінімуму достовірності... Держава хоче мати кращий вигляд в очах своїх громадян, тому пропаганда почи-

нає прикрашати дійсність. Щоправда, зазвичай пропаганді вірять мало, зате фейкам — добре, адже вони поширюються тільки тому, що їх починають постити люди (Георгій Почепцов. Із книги *«Токсичний інфопростір. Як зберегти ясність мислення і свободу дії»*).

Джерела

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України № 47/2017 від 25 лютого 2017 р. // Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017>
2. Стратегія інформаційної безпеки // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#n7>

Література

1. Горбулін В. П., Додонов О. Г., Ланде Д. В. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання. Київ : Інтертехнологія, 2009. 164 с.
2. Скуленко М. І. Ефективність пропаганди. Запоріжжя : Видавництво КПУ, 2011. 362 с.
3. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2015. 498 с.
4. Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків : Фоліо, 2017. 494 с.
5. Коруц У. Інформаційна війна як інструмент пропаганди війни: правові підстави протидії // Підприємництво, господарство і право. Міжнародне право. 2020. № 8. С. 334–339.
6. Пасічний Р. Вплив сучасної російської пропаганди на країни Європи // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2021. Вип. 2. С. 70–75.
7. Ільницький В., Старка В., Гаїв М. Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України // Український історичний журнал. 2022. № 5. С. 43–55.

С. С. Троян

РАДА ЄВРОПИ

Ра́да Євро́пи (англ. Council of Europe, фр. Conseil de l'Europe), РЄ — міжурядова регіональна організація країн Європи, метою якої є розвиток співробітництва держав-учасниць на базі спільних принципів та ідеалів, а також сприяння їхньому економічному і соціальному прогресу.

Характеристика

РЄ з'явилася на хвилі закликів про об'єднання країн європейського континенту та побудови своєрідних Сполучених Штатів Європи після Другої світової війни. Організацію утворено 05.05.1949 шляхом підписання представниками урядів 10 західноєвропейських держав (Бельгії, Великої Британії, Данії, Ірландії, Італії, Люксембургу, Нідерландів, Норвегії, Франції та Швеції) Лондонського договору про утворення РЄ та Статуту РЄ.

Членами РЄ є 46 держав, зокрема Україна (з 09.11.1995).

Парламентська Асамблея Ради Європи 16.03.2022 одноголосно ухвалила рішення про виключення Російської Федерації з організації через повномасштабне вторгнення в Україну. Діяльність Ради регулює її Статут. Відповідно до нього метою Організації є здійснення спільних заходів у соціальній, економічній, культурній, науковій, правовій та адміністративній галузях, а також у сфері розвитку демократії, захисту і здійснення прав та основних свобод людини. Головним завданням РЄ є координація законодавств країн-учасниць для забезпечення норм ліберальної демократії.

Офіційні мови РЄ — англійська і французька. Також під час сесій ПАРЕ як робочі можуть використовувати німецьку, італійську та російську. Місцеперебування РЄ — у м. Страсбурзі (Франція). РЄ має офіси в містах Брюсселі та Парижі.

Основною статутною умовою для вступу до РЄ є визнання державою-кандидатом принципу верховенства права, її зобов'язання забезпечити права та основні свободи людини всім особам, які знаходяться під її юрисдикцією. Для вступу до РЄ держава має отримати

відповідну пропозицію від Комітету міністрів (КМ) РЄ. Будь-яка держава, яка отримала таку пропозицію, стає членом РЄ (дійсним чи асоційованим) після передачі на зберігання від її імені Генеральному секретареві документа про приєднання до Статуту РЄ.

Асоційований член РЄ має своє представництво в ПАРЕ. Віденська декларація наради глав держав-членів РЄ 1993 визначила загальнообов'язкові вимоги для вступу до РЄ нових членів:

- приведення політичних інститутів та правової системи у відповідність з принципами демократії, верховенства права і поважання прав людини;

- проведення вільних і справедливих виборів на основі загального виборчого права.

09.05.1988 запроваджено інститут «спеціально запрошеного». «Спеціально запрошені» можуть брати участь у пленарних засіданнях Парламентської асамблеї та в роботі її комітетів без права вирішального голосу. Першими таким статус отримали Угорщина, Польща, Югославія та СРСР.

Будь-який член РЄ може вийти з неї після офіційного повідомлення Генерального секретаря про свій намір. Такий вихід набуває чинності після закінчення фінансового року, в якому зроблено повідомлення про вихід, коли воно надсилається у перші 9 місяців цього фінансового року. Якщо повідомлення про вихід надсилається в останні 3 місяці поточного фінансового року. Вихід набуває чинності після закінчення наступного фінансового року. Член РЄ, який порушує Статут Організації, може бути тимчасово позбавлений права представництва. КМ може запропонувати йому вийти з РЄ. У випадку невиконання цієї пропозиції КМ може прийняти рішення про припинення членства цієї країни в РЄ. Якщо член Ради не виконав своїх фінансових зобов'язань, КМ може тимчасово позбавити його права представництва в КМ і ПАРЕ доти, доки він не виконає ці зобов'язання.

Структура

Основними органами РЄ є КМ, ПАРЕ та Секретаріат, а також консультативні органи — Конгрес місцевих і регіональних влад Європи

та Європейська комісія «Демократія через право» (Венеціанська комісія). До органів РЄ належать також: Уповноважений РЄ з прав людини, Банк розвитку РЄ, Європейський центр за глобальну солідарність (Центр «Північ–Південь»), Європейська комісія проти расизму та нетерпимості та ін.

КМ займає ключове місце в системі органів РЄ. Він діє від імені РЄ, є її керівним виконавчо-розпорядчим органом.

Парламентська (до 1974 — Консультативна) асамблея — дорадча інституція, перша європейська асамблея в історії континенту. Фактично вона може обговорювати будь-яке питання, що відповідає меті й компетенції РЄ. Свої висновки у формі рекомендацій Асамблея надсилає КМ. Ухвалені Асамблеєю рішення мають рекомендаційний характер. Водночас, їх часто беруть за основу майбутніх міжнародних угод, Європейських конвенцій, які формують правову базу РЄ.

Роботу офіційних органів РЄ забезпечує Секретаріат. До його складу входять Генеральний секретар, заступник і спеціальний персонал. Генеральний секретар і його заступник призначаються Парламентською асамблеєю за рекомендацією КМ на 5 років. Функції Секретаріату: допомога в координації роботи РЄ, збирання інформації, підготовка документів, організація засідань органів РЄ.

Витрати Секретаріату та інші спільні витрати розподіляють між членами РЄ у частках, які встановлюються КМ з урахуванням чисельності населення держав-членів РЄ. Розмір внеску кожного асоційованого члена визначає КМ. Генеральний секретар щороку повідомляє уряд кожної держави-члена РЄ про розмір його внеску, який сплачується не пізніше 6 місяців після отримання повідомлення. Генеральний секретар щороку подає на затвердження КМ бюджет РЄ. Він відповідає за діяльність Секретаріату перед КМ.

Конгрес місцевих і регіональних влад Європи (створено 14.01.1994) має консультативні функції. Він представляє органи місцевої влади (міське самоврядування) і регіональної влади держав — членів РЄ. Конгрес складається з депутатів від країн-членів РЄ, які є народними обранцями місцевого й регіонального рівнів, або призначеними по-

садовими особами, безпосередньо підпорядкованими виборчому місцевому чи регіональному органу. Конгрес складається з двох палат: Палати регіонів і Палати місцевих органів влади. Кожна з палат раз на 2 роки переобирає Голову і Бюро.

Діяльність

РЄ є авторитетною міжнародною організацією з розвитку демократії, забезпечення прав і свобод людини. За роки існування укладено та відкрито для підписання понад 170 міжнародних договорів. РЄ була ініціатором прийняття Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950, Європейської соціальної хартії 1961, Європейської хартії місцевого самоврядування 1985 та інших документів, утворення Європейської комісії з прав людини та Європейського суду з прав людини та ін.

Рада Європи та Україна

14.07.1992 Україна заявила про бажання приєднатися до РЄ. До набуття членства в РЄ Україна стала стороною декількох конвенцій цієї Організації, зокрема Європейської культурної конвенції, Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, Європейської конвенції про інформацію щодо іноземного законодавства, Рамкової конвенції про захист національних меншин.

26.09.1995 ПАРЕ ухвалила позитивний висновок щодо заявки України на вступ до РЄ. 19.10.1995 КМ РЄ ухвалив резолюцію про запрошення України стати 37-м членом Організації. 09.11.1995 відбулася урочиста церемонія вступу України до РЄ. Україна представлена в ПАРЕ, бере участь у роботі Конгресу місцевих і регіональних влад Європи, Європейської комісії «Демократія через право» тощо.

Україна головує в КМ РЄ у травні–листопаді 2011. Програма Українського головування базувалася на трьох основних пріоритетах: захист прав дітей, права людини та верховенство права в контексті демократії і стабільності в Європі, а також зміцнення та розвиток місцевої демократії.

Джерела

1. Віденська декларація Ради Європи (м. Відень, 25 червня 1993) // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_189#Text
2. Європейська конвенція з прав людини // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
3. Європейська соціальна хартія (переглянута) // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text
4. Європейська хартія місцевого самоврядування (м. Страсбург, 15 жовтня 1985 року) // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text

Література

1. Huber D. A Decade that Made History: The Council of Europe (1989–1999). Strasbourg : Council of Europe, 1999. 286 p.
2. Збірка договорів Ради Європи: Українська версія / За ред. Є. М. Вишне-вського. Київ : Парламентське видавництво, 2000. 654 с.
3. Мармазов В. Є., Піляєв І. С. Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції. Київ : Видавничий дім «Юридична книга», 2000. 468 с.
4. Василенко С. Україна та Рада Європи: деякі аспекти // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини. 2013. № 9. С. 45–51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvnum_2013_9_12
5. Рожко В. В. Рада Європи і захист прав людини // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2015. Вип. 4. С. 51–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2015_4_8
6. The Council of Europe: Its Law and Policies / Ed. by St. Schmahl, M. Breuer. Oxford : Oxford University Press, 2017. 986 p.
7. Кацевич Т., Федорченко І. Європейська політика безпеки та роль міжнародних організацій (Рада Європи, ОБСЄ, ЄС) у вирішенні конфлікту на сході України // Українознавчий альманах. 2019. Вип. 24. С. 118–122. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2019_24_23

Ю. С. Шемшученко

РАШИЗМ

Рашизм (від англ. Russia — Росія та італ. fascismo — фашизм) — маніпулятивна, популістська квазіідеологія і практика політичного режиму Російської Федерації кінця 20 — початку 21 ст.

Основу рашизму становлять суміш великоросійського шовінізму і реакційного православ'я, ідеалізація та спроба відтворення радянського минулого, месіанське уявлення про «богообраність» та особливу цивілізаційну місію російського народу в сучасному світі. Рашизм розглядають як різновид нацизму, неофашизму. Прихильників рашизму називають «рашистами» або «ватниками».

Історична довідка

Ідеологія рашизму сформувалася як чинник виправдання і забезпечення агресивної імперської політики РФ. У цьому процесі з'явилася когорта ідеологів і пропагандистів рашизму (М. Гефтер, А. Дугін, К. Ернст, Д. Кисельов, А. Кураєв, С. Кургінян, Е. Лімонов, А. Мігранян, Н. Міхалков, Г. Павловський, З. Прилепін, А. Проханов, Т. Сергейцев, М. Сімонян, В. Соловйов, Г. Сурков, В. Цимбурський, К. Шахназаров).

У термінологічно-поняттєвому плані неологізм «рашизм» почали вживати від 2008. Набув значного поширення з 2014. Від початку широкомасштабної війни, розв'язаної РФ проти України 24.02.2022, активно використовують на міжнародному рівні.

Станом на червень 2022 публікації про рашизм з'явилися 25-ма мовами. Т. Д. Снайдер пов'язав перспективи подальшого осмислення рашизму з формуванням окремого напрямку дослідження цього явища — «рашизмознавства».

Характеристика

Рашизм як квазіідеологія містить еклектичний синтез ідей російського націоналізму, православ'я, імперіалізму, неоколоніалізму, шовінізму, фашизму, расизму та ксенофобії.

Характерні риси рашизму:

- вождизм, автократія, культ національного лідера, фактичне утвердження диктатури, втіленої у сильному президентстві В. Путіна та непідконтрольному суспільству жорсткому політичному режимі, що спирається на спецслужби та поліцейський апарат;

- використання ідеї «русского мира» як технології об'єднання наднаціональної спільності носіїв і ревнителів російської мови і культури, легітимації політичної, культурної, релігійної експансії на пострадянському просторі;

- демонстративний месіанський цинізм, спрямований на дискредитацію загальнолюдських цінностей, демократичних процедур і стандартів, пропагування переваги РФ над усім світом;

- акцентування уваги на визначальній ролі російського православія, яке виступає релігійним підґрунтям режиму;

- еkleктичне поєднання православних, мілітаристських, радянських, радикально-націоналістичних та імперських символів та ідеологем;

- героїзація та сакралізація російського способу життя;

- маскування під антифашизм, маніпулятивне обґрунтування окупації та анексії територій сусідніх держав;

- виправдання агресивної війни та воєнних злочинів проти українського народу.

Прояви рашизму:

- нетерпимість до культури та цивілізаційного вибору інших народів;

- протиставлення себе європейським ліберально-демократичним цінностям, повернення риторики боротьби з «ворожим Заходом» зразка періоду «холодної війни»;

- ненависть до інакомислячих, думка яких не збігається з державною пропагандою, нагнітання ворожості, клеймування всіх незгідних шпигунами і зрадниками;

- економічний тиск на інші країни та Європу загалом;

- ядерний шантаж, спрямований на залякування світового співтовариства;

- орієнтація на пасивність мас, зневага до особистості, порушення прав і свобод людини, нав'язування гіпертрофованого колективізму, зведення ролі народу до рівня голосування за одного і того ж кандидата та політичну партію, застосування адміністративного ресурсу та системної фальсифікації результатів виборів;

- використання Російської православної церкви як засобу геополітичного впливу та морально-духовного освячення антинародних, імперіалістичних діянь російської влади;

- агресивна державна пропаганда, що забезпечує підтримку правлячого режиму;

- еkleктична символіка — символи православ'я та комуністичні символи колишнього СРСР, наратив «безсмертного полку», латинські літери «Z» і «V» тощо;

- застосування військової сили, регіонального колабораціонізму під гаслом «збирання російських земель».

Сучасний стан

Політичними наслідками рашизму стали:

- придністровський конфлікт (з 1990);
- російсько-чеченські війни 1994–1996 та 1999–2009;
- російсько-грузинська війна 2008;
- російсько-українська війна (з 2014).

14.04.2022 в умовах широкомасштабної війни РФ проти України Верховна Рада України визнала Росію державою-терористом із тоталітарним неонацистським режимом. Поряд зі здійсненими російською армією злочинами на це рішення значною мірою вплинула радикалізація ідеології рашизму.

У травні 2022 Комітет Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики підтримав ініціативу науковців, журналістів, політологів, громадянського суспільства щодо висвітлення та повноцінного визнання терміна «рашизм» і похідних від нього означень на національному та міжнародному рівнях. Відповідно українські представники інформаційно-комунікаційної сфери започаткували кампанію щодо внесення поняття «ра-

шизм» до Оксфордського і Кембриджського словників англійської мови.

Додатково

Дослідники расизм розглядають як:

- неонацистську ідеологію вождистського типу, що «використовує у своїй риторичі та політиці шовіністичні, фашистські, расистські, ксенофобські ідеї, заклики, образи й цілі» (К. Дорошенко);

- шизофашизм, доведений до крайності як «культ заперечення розуму», спосіб розпалювання ненависті, «апогей торжества волі над думкою» (Т. Д. Снайдер);

- людиноненависницьку ідеологічну основу «путінізму», що ґрунтується на «дезінформації власного народу» та «нав'язуванні світові власної версії історичної правди» (Б. Дем'яненко);

- прояв колективної соціопатії, що «базується на ілюзіях і обґрунтовує припустимість будь-якого свавілля заради хибно трактованих інтересів російського суспільства» (О. Костенко);

- агресивний реваншизм із набором готових формул, своєрідних заклинань (М. Ліповецький);

- тимчасове реакційне явище, що стоїть на заваді єдності та еволюційного поступу сучасного цивілізованого світу (М. Піддячий).

Література

1. Венцлова Т., Донскіс Л. Передчуття і пророцтва Східної Європи / Пер. з лит. Київ : Дух і Літера, 2016. 120 с.
2. Херпен М. Х. Ван Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого / Пер. з англ. Харків : Віват, 2016. 304 с.
3. Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2017. 496 с.
4. Дем'яненко Б. «Расизм» як квазіідеологія пострадянського імперського реваншу // *Studia Politologica Ukraino-Polona*. 2018. Вип. 8. С. 35–40.
5. Яковлев М. В. Прагматичні функції політологічних квазітермінів і політичних термінів // *Термінологічний вісник*. 2019. Вип. 5. С. 228–234.

6. Snyder T. The War in Ukraine Has Unleashed a New Word // The New York Times Magazine. 2022. URL: <https://www.nytimes.com/2022/04/22/magazine/ruscism-ukraine-russia-war.html>

В. П. Горбатенко

«РУССКИЙ МИР»

«Русский мир» — неоімперська геополітична, геокультурна та великодержавна ідеологічна доктрина Російської Федерації (далі РФ) з елементами етнонаціоналізму та месіанізму, розроблена з метою формування ставлення російського населення щодо ідейних засад існування та розвитку російського суспільства.

Характеристика: зміст та ідейні витоки

Для ідеології «русский мир» характерна змістовна багатозначність та широкий спектр можливих інтерпретацій. Це:

- ідеологічний концепт;
- соціально-стратегічний та футурологічний проект;
- суспільно-політична практика;
- комплексна технологія;
- геополітичний підхід для інтерпретації сучасних процесів у російському політичному та інтелектуальному дискурсі на позначення наднаціональної і трансконтинентальної спільності.

Згідно з аналітичною запискою «Історичний контекст формування проекту русский мир та практика його реалізації в Криму й на Донбасі» (НАН України, Інститут історії України; 2018), «русский мир»:

- у широкому розумінні — системна технологія, підпорядкована стратегії російської зовнішньої політики, спрямована на реінтеграцію до сфери політичного та економічного домінування Росії пострадянського простору; підвищення впливу РФ на суспільно-політичну ситуацію в країнах, де існує російськомовна діаспора; системну

дестабілізацію західної цивілізації; демонтаж сучасного світоустрою, створення нових геополітичних союзів на засадах протистояння поширенню лібералізму та демократії; присутньо — ідеологічна основа та інструмент російської геополітичної експансії;

- у вузькому розумінні — ідеологема, що обґрунтовує унікальність Росії, «російської (або ж «євразійської») цивілізації», росіян, з метою вмотивування претензій останніх на регіональне, а то й світове лідерство.

Ідея «русского мира» еволюціонувала від поетичної метафори до ідеологічного концепту й політичної технології. У політичній риторичі керівництва РФ, Російської православної церкви (РПЦ) та багатьох представників сучасних російських інтелектуальних кіл під «русским миром» розуміється спільнота людей, так чи так пов'язаних із Росією, що формується на основі спільності:

- а) мови і культури;
- б) колективної пам'яті та історії, пов'язаних з цією спільною колективною пам'яттю цінностей;
- в) православ'я;
- г) лояльності до теперішньої російської держави, що маніфестує себе (як всередині країни, так і на міжнародній арені) органічною правонаступницею російської державницької традиції, тяглої щонайменше від Російської імперії та СРСР (у найрадикальніших інтерпретаціях — з часів Давньої Русі).

Ідеологічна концепція «русского мира» є однією з підстав імперських амбіцій Росії; передбачає формування надтериторіальної ідентичності, вагомим складником якої є російська мова, як маркер та ідентитет росіян на всьому географічному обширі. Проект «русского мира» від початку конституювався як стратегічний, а його зміст був пов'язаний із просуванням геоекономічних і геополітичних інтересів Росії.

Генеалогія «русского мира» своїми витоками сягає імперсько-мєсiанської ідеологеми «Москва — третій Рим, а четвертому не бути», сформульованої у 1-й чверті 16 ст. старцем Філофеем. У його посланнях 1523–1524 до князя Василя III російське православ'я та російську

державу (як його хранительку) проголошено безпосередніми наступниками Риму і Константинополя (начебто згаслих центрів християнської віри і державності), «останньою твердиною» християнства. Формула «Два убо Рима падоша, а третій стоить, а четвертому не быти» стала наріжним каменем ідеології «збирання російських (а пізніше і всіх православних) земель» навколо Москви. Однією з перших жертв такого збирання в 17 ст. стала Українська козацька держава.

Інтерес до ідей Філофея поживавився в другій половині 19 ст. Історик В. Іконников запропонував радикально нову інтерпретацію цієї доктрини в контекстах розвитку імперської ідеології та месіанства Росії. Це вплинуло на формування теоретичних засад панславізму та слов'янофільства, стало підґрунтям концепції християнського універсалізму В. Соловйова (зокрема, ідей про особливе призначення Росії в справі зближення й порозуміння Сходу і Заходу та створенні світової органічної єдності).

Провладні російські ідеологічні доктрини й надалі транслявали тези слов'янофільства та російського самодержавного шовінізму в нових історичних обставинах. Засади імперської державної ідеології були чітко й лаконічно сформульовані міністром народної освіти Російської імперії С. Уваровим у посланні до Миколи I від 19.11.1833: «Православ'я. Самодержавство. Народність» (як три основні політико-ідеологічних стовпи російської державності). Ці постулати значуще формували ментальність російського народу.

1914 вийшла книга публіциста І. Кирилова (1891–1974; тепер РФ) «Третій Рим. Нарис історичного розвитку ідеї російського месіанізму» («Третий Рим. Очерк исторического развития идеи русского мессианизма»; 1914), яка завершила трансформацію ідеологічного конструкту «Москва — третій Рим» від неясного чорного пророцтва до «осьового моменту» російської історії.

Зі слов'янофільством 19 ст. генетично пов'язані інтелектуальні течії 20–21 ст. — євразійство та неоевразійство. Євразійство зародилося в середовищі групи російських інтелектуалів-емігрантів у 1920-х (серед фундаторів: М. Трубецький, П. Савицький, Г. Форовський, Л. Карсавін та ін.) і було своєрідною відповіддю на зовнішній виклик

перемоги більшовизму та створення СРСР. Адепти євразійства обмірковували ідею Росії як особливого світу (Євразії), виступали за відмову від європейської інтеграції Росії та європейського вектора її розвитку. Альтернативу добавляли у зближенні із центральноазійськими країнами й народами (куди часом включали Туреччину, балканські народи, Іран, Монголію). При цьому підставою зближення поставала «спільна історична доля», пов'язана, крім територіального сусідства, зі схожістю умов та способу життя. Особливого значення для сучасної офіційної російської ідеології та інтерпретації «русского мира» набула історико-етнологічна концепція Л. Гумільова, з її ідеями суперетносу та пасіонарності (обґрунтована в 1960-х).

Від 1990-х лідером неоевразійського руху став публіцист, філософ і політолог О. Дугін (нар. 1962; РФ). В умовах розчарування в лібералізмі він запропонував власну альтернативну ідеологію, базовану на визнанні Росії особливою самодостатньою цивілізацією. Міркував про необхідність протистояння Заходу; прагнення до пошуку власного унікального шляху розвитку; встановлення ідеократичної форми правління як найоптимальнішої; визнання православ'я невід'ємною частиною російської ментальності; повернення до православних цінностей та способу життя тощо.

Неоевразійство, яке сформувалось і розвинулось в умовах розпаду СРСР, на тлі глобалізаційних процесів, намагається репрезентувати себе альтернативою глобалізації (яку тлумачать винятково як політичний та ідеологічний проєкт Заходу, у край негативне явище). Поступово відбулася значна радикалізація доктрини (з-поміж постулатів О. Дугіна: «Якщо Росія не буде великою, її не буде взагалі, але без Росії світова історія немислима. Тоді хай закінчується світ!»), увиразнення експансіоністської стратегії Росії. Неоевразійці прагнуть до подолання америкоцентризму; вважають за необхідне перетворити Росію на новий і могутній центр тяжіння, беззаперечного регіонального лідера.

Загалом ідеологія «русского мира» сполучила елементи панславізму, російського месіанізму, євразійства/неоевразійства, імперіалізму, більшовизму, націоналізму тощо. Як і кожна з ідеологій, що сто-

літтями плекали імперський експансіонізм Росії, вона угрунтована на ідеях винятковості й вищості російського народу, боротьби з «ворожим оточенням». Відобразила функціонування архаїчних устійнених імперських концептів, ідеологем, наративів тощо в масовій свідомості російського народу.

«Русский мир» як вектор геополітики

Передумовами реанімації ідей «русского мира» став розпад СРСР, що потягнув за собою руйнацію державної ідеології, посилення дезінтеграційних процесів, смисловий вакуум у зовнішній та внутрішній політиці 1990-х, масштабні соціокультурні трансформації, кризи ідентичностей та глибоку ментальну кризу на пострадянських теренах, усвідомлення необхідності реідентифікації Росії в контексті нових геополітичних і соціокультурних умов. Це об'єктивно вимагало пошуку нового ідеологічного наповнення національної ідеї «нової Росії», подолання кризи ідентичності, випрацювання стратегії геополітичного розвитку на теренах колишнього СРСР.

Перші спроби філософсько-програмного забезпечення нової геополітики пострадянської Росії пов'язують зі створенням під керівництвом Г. Павловського (нар. 1962; тепер Україна) Російського інституту (рос. Русский институт; 1993) та його друкованого органу — «Російського журналу» (рос. «Русский журнал»).

Безпосереднім автором ідеї «русского мира» здебільшого називають філософа й громадського діяча П. Щедровицького (1929–1994; РФ). Основна гіпотеза про існування соціально-культурної реальності «русского мира» визрівала впродовж 1993–1997. Фактом декларативного проголошення цієї концепції стало оприлюднення в грудні 1997 «Маніфесту молодого покоління» П. Щедровицького та Є. Островського. Серед положень документу: месіанізм (особлива роль російського народу); ірраціоналізм (абсолютизація містично-чуттєвих чинників); реваншизм (курс на поновлення «історичної величі» держави). Було сформульовано засадничий для проекту «русского мира» постулат: Росія як соціокультурна реальність не обмежується кордонами РФ, а охоплює весь ареал проживання етнічних росіян та

російськомовного населення. З визнанням проєкту на державному рівні, завдання збереження соціокультурної ідентичності доповнилося експансійними намірами розширення «русского мира».

«Русский мир» як симбіоз певних інституційних структур та комплексу культурологічних і політико-ідеологічних настанов активно апробовувався керівництвом РФ (під виглядом політики «м'якої сили»), як у контексті реалізації геополітичних прагнень російської держави, так і внутрішньої консолідації суспільства (роль культурно-го та ціннісного фундаменту).

Від середини 2000-х «русский мир» стає усталеним гаслом Кремля і Російської православної церкви та одним із основних векторів зовнішньої політики Росії. До широкого громадсько-політичного дискурсу РФ термін «русский мир» упровадив президент держави В. Путін (вперше — у вітальному слові до учасників Всесвітнього конгресу співвітчизників, 04.11.2006: «Цей день... об'єднує не тільки багатомільйонний народ Росії, а й мільйони наших співвітчизників за кордоном, об'єднує весь так званий русский мир. Ми справді єдині, і жодні кордони й перешкоди не стануть на заваді цій єдності. Ми маємо лише одну спільну мету — зробити цю єдність якомога міцнішою»).

2007 президентським указом № 796 засновано фонд «Русский мир». Станом на 2014 під егідою фонду працювало 100 «Русских центров» у 45 країнах і 145 «Кабинетов Русского мира» у 56 країнах.

Упродовж перших двох десятиліть 21 ст. доктрина «русского мира» з умоглядної конструкції маргінальних філософських напрямів перетворилася не лише на стратегічний вектор зовнішньої політики РФ, а й на широкий інформаційний контекст. Його реалізація була окреслена кремлівською владою у таких стратегічних напрямках:

- 1) повернення в зону впливу Росії колишніх сателітів (Грузії, України);
- 2) загострення геополітичної напруги на Близькому Сході (один із вагомих важелів тиску на Захід);
- 3) системна інформаційно-пропагандистська і політична діяльність, спрямована на зміцнення проросійських сил у Європі й США.

Таким чином, за твердженням авторів аналітичної доповіді «Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витoki, політична технологія, інструмент агресії» (Київ, 2018 р.), концепт «русского мира» подолав дистанцію від метафори до політичної практики. Щочастіше у висловлюваннях ідеологів «русского мира» артикульовано прагнення створити окрему, винятково панслов'янську цивілізацію на теренах Євразії, найперше засобами територіальної (розширення кордонів) та аксіологічної (нав'язування власної системи цінностей) експансії. Провідними ідентитетами «нової історичної Русі» вбачають православ'я, російську культуру і російську мову, спільну колективну пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток. Водночас важливими компонентами концепції «русского мира» є негативна антизахідна (передусім антиамериканська) ідентифікація, ідеологема «великого російського народу», частиною якого нібито є український і білоруський, а також категоричне заперечення незалежності та державності України.

З метою відновлення втраченого з розвалом СРСР колишнього імперського простору і статусу Росії на пострадянських територіях, російська влада прагнула встановити цілковитий контроль над економічним, політичним, інформаційним, мовним, конфесійним, культурним просторами України. Складником цієї політики було прагнення Російської православної церкви втримати Українську православну церкву в орбіті свого впливу. Від 2006 актуалізовано ідею щодо України як «канонічної території РПЦ», великоімперські й монархічні наративи соціальної концепції РПЦ. Будь-які розмови про державну чи церковну незалежність сприймали як «провокацію ворога», підступи «розкольників-сатаністів», «ворога Церкви», того, «хто не лише прагне загибелі великої Святої Русі, але й небезпечний для існування людства як такого».

У липні 2009 (за чергового візиту в Україну) новообраний очільник РПЦ патріарх Кирило (Гундяєв) у виступі в Нікольському кафедральному соборі м. Горлівки підкреслював «єдність простору Святої Русі» та єдність цінностей, започаткованих київським хрещенням. У листопаді цього ж року у виступі на Третій асамблеї «Русского

мира» (щорічні заходи з 2006) патріарх уперше чітко означив церковну концепцію «русского мира»: православ'я, російська культура, спільна пам'ять, виголосив гасло «Росія-Україна-Білорусь — Свята Русь». Від 2010 у публічних виступах і зверненнях до пастви підкреслював, що ядром «русского мира» є Росія, Україна, Білорусь, які становлять «Святу Русь», створюючи єдиний культурний та політичний простір; «основа русского мира — російська мова, російська культура, православ'я», «Київ — колыска “русской цивилизации”». Одним із потужних ретрансляторів світоглядних парадигм «русского мира» в український соціум стала Українська православна церква в юрисдикції Московського патріархату.

Назагал «русский мир» як множинна інтелектуальна і політична концепція відобразив і формував настрої значної частини представників російських інтелектуальних кіл та широких верств російського населення.

Сучасні наративи «русского мира»

«Русский мир» — складна ідеологічна конструкція, яка постійно еволюціонує. Натепер релігійно вмотивована ідеологія «русского мира» спирається на кілька тез, що всебічно просуваються в інформаційному просторі:

- «Росія — це оплот правдивого православ'я»;
- «Росія — переможниця у Великій Вітчизняній війні»;
- «Русский мир» — це “духовна цивілізація”», яка виростає понад межами націй і кордонів;
- «Крим — споконовічно російська земля» (від 2014);
- «Росія протистоїть колективному Заходу», «Свята Русь» є уособленням вищого Добра і Правди, яке протистоїть Антихристу, світовому Злу.

Доктрина «русского мира» слугує потужним засобом культурно-політичної експансії, націлена інтегрувати не тільки російськомовне населення, а й тих, хто визнає Москву своєю духовною і культурною метрополією, а президента В. Путіна та панівну еліту Росії — верховним авторитетом.

Провідним чинником такого об'єднання стало політизоване православ'я, яке швидко набуло фундаменталістських рис (нетерпимість, консерватизм, ексклюзивізм, агресія проти неправославного Заходу та «інославно» всередині РФ, атака на ліберальні цінності, шовінізм, відвертий цезаропапізм).

Провідними рисами такого православ'я виступають:

1) стратегія зрощення держави і церкви, тісної взаємодії церковних та державних інститутів (від сфери освіти до Збройних сил), обмеження діяльності інших конфесій;

2) тлумачення Росії як єдиної твердині істинного православ'я, покликаної стати духовним лідером (рятівником) світу;

3) публічне оголошення «ворогів православ'я і Росії» (до яких потрапляли Америка, Захід, Антихрист, інтернет, інтелект, ЛГБТ-спільноти тощо);

4) агресивна войовнича риторика, заклик до війни з ворогами;

5) імплементація теологічної аргументації в суспільну свідомість;

6) великоімперське трактування історії Росії (зокрема й привласнення історії Давньої Русі), санкціонованої Богом місії «відродити історичну Русь», повернути їй «споконвічні» території та канонічні території РПЦ (частиною яких нібито є Росія, Україна, Білорусь, Молдова, Казахстан, а також закордонна діаспора);

7) сакралізація постаті правителя держави: канонізація царя Миколи II та його сім'ї (з 2000 у чині «царствених страстотерпців»), духовне звеличення державницької ролі й особи В. Путіна.

Наприкінці 2000-х — на початку 2010 відбулася поступова прагматизація ідеології «руського мира» та наближення концепції до потреб поточної політичної боротьби. У зв'язку з анонсованим В. Путіним у 2011 проектом створення Євразійського Союзу (геополітичний проект реставрації імперської гегемонії Росії), зросло зацікавлення ідеями неоевразійства і расизму О. Дутіна.

Наріжними в публічних виступах перших осіб держави та офіційних документах стратегічного спрямування лишаються ідеї особливої цивілізаційної місії Росії. Зокрема, в президентському посланні до Федеральних Зборів РФ від 12.12.2012 В. Путін зауважив:

«У світі ХХІ століття на тлі нової розстановки економічних, цивілізаційних, військових сил Росія має бути суверенною та впливовою країною. Ми маємо не просто впевнено розвиватися, а й зберегти свою національну та духовну ідентичність, не розгубити себе як нація. Бути і залишатись Росією. Росія має не просто зберегти свою геополітичну затребуваність — вона має її помножити, вона має бути затребувана нашими сусідами та партнерами...». Акцентував, що Росію поважатимуть і зважатимуть на неї лише тоді, коли вона буде сильною і «твердо стоятиме на ногах». Ці меседжі В. Путіна красномовно засвідчили амбітні плани РФ на роль фаворита міжнародних відносин, гаранта миру і стабільності у світі, а відтак і безпеки «русского мира».

За такого підходу Росія заявляє про своє «право» виступати захисником не лише етнічних росіян, а й усіх російськомовних близько-зарубіжжя, і під цим приводом втручатися у внутрішні справи інших країн. Політичні наративи про те, що Росія «не може залишатися байдужою», коли «над росіянами десь у світі, а тим більше в сусідній Україні, нависає смертельна небезпека» стали ідейним обґрунтуванням та легітимацією російсько-української війни, тимчасової окупації АР Крим та східних областей України та повномасштабної агресії РФ проти України від 24.02.2022.

Щодалі виразніше у доктрині «русского мира» проступає нехтування нормами міжнародного права, суверенітетом інших держав, волевиявленням народів, правами і свободами громадян. Красномовним прикладом є оприлюднена в 2014 «Декларація російської ідентичності», за якою «росіянин — це людина, що вважає себе росіянином, не має інших етнічних уподобань, розмовляє і думає російською мовою, визнає православне християнство основою національної духовної культури, відчуває солідарність із долею російського народу».

Останніми роками спотерігається особливе педалювання ідей «російського патріотизму», захисту «Отечества», оборони «традиційних цінностей», «самодостатності Російської держави», «російської репатріації» тощо; у широкий обіг увійшло символічне позначення нового проєкту квазіімперської держави «СРСР 2.0».

На хвилі повномасштабної російської агресії закріпився і новий ідентитет — «нація Z», в якому відчитують виразні риси нової модифікації фашизму та курсу на націоналізацію еліт.

Поширення ідей «русского мира» в Україні

Спрощені й модифіковані положення доктрини «русского мира» виявилися зручними для тиражування в російському соціумі, пропагандистської та публічної роботи російської влади з населенням і діаспорою. За її допомогою Кремль створював квазі-ідеологічне підґрунтя для агресивної імперіалістичної політики та зміцнював свої позиції всередині країни. Відтак пропаганда ідей «русского мира» в Україні покликана була коригувати масову свідомість за розробленими в РФ «лекалами», а також слугувати підготовчим плацдармом для військового вторгнення.

Поширення ідей «русского мира» здійснювалося багатоканально та синхронізовано з інтегративними процесами у політичній та економічній сферах (за посередництва ЗМІ, спеціальних структур, створених державними органами РФ, суб'єктів ринку культурної продукції, громадських організацій «співвітчизників», проросійських політичних партій, агентів російського впливу в органах української державної влади тощо).

Ідеологія «русского мира» поглиблювала поляризацію українського суспільства, спекуючи на мовних, культурних і світоглядних уподобаннях місцевого населення, розбіжних історичних долях різних географічних регіонів сучасної України тощо; перешкоджала формуванню загальноукраїнської ідентичності (пропагування цінностей «східно-православної цивілізації», ідей «непорушної братської єдності двох народів» тощо). Одним із головних провідників поширення ідей «русского мира» стала Українська православна церква.

Завдяки методичному насадженню ідеології «русского мира» й слабкості інформаційної протидії стала можливою швидка окупація Криму та частини східних регіонів. У підсумку збройна агресія Росії стала силовою формою реалізації проєкту «русского мира» на теренах нашої держави.

Головною метою російської військової агресії проти України є знищення державного та національного самовизначення українців, їх асиміляція та інтеграція в соціокультурний простір «руського мира», втілення неоімперського симулякру «СРСР 2.0». Провідними інструментами цієї гібридної війни є пропаганда, маніпуляції, фейки, підміна понять, залякування, репресії. Реальним наслідком став геноцид українського народу, примусова депортація мешканців окупованих територій до регіонів РФ, руйнація та нищення українських міст, культурних пам'яток, критичної інфраструктури, терор цивільного населення.

На тимчасово окупованих територіях упроваджують заборони на вивчення української мови, вилучають навчальні матеріали та скасовують українські освітні програми, знищують книжки з української мови, історії України, української літератури, замінюють навчально-педагогічних працівників на російських тощо. Фактично заборонено використання, вивчення, застосування української нематеріальної культурної спадщини. Висунуто завдання «перевиховання» населення «шляхом впровадження цензури, репресій та придушення проукраїнських державницьких позицій в освіті та культурі», дієвої антиукраїнської пропаганди.

У російській моделі реальності Україна подається як «штучно створена псевдодержава», «тимчасово відірвана частина російської території», історія якої — спільна з російською, а населення — частина російського народу, що мріє про «звільнення», возз'єднання і потерпає від влади «нацистів і бандерівців». Відтак українська державність як тимчасове утворення рано чи пізно має поступитися місцем об'єднанню різних частин «Великої Русі», за потреби — військовою силою.

В умовах російсько-української війни концепт «руського мира» може набувати варіативних тлумачень, але сутнісно залишається незмінним. 06.04.2022 заступник секретаря Ради Безпеки РФ Д. Медведєв заявив: «Президент Росії Володимир Путін твердо поставив мету демілітаризації та денацифікації України. Ці складні завдання не виконуються одномоментно. І вони вирішуватимуться не лише на полях

битв. Змінити криваву та повну брехливих міфів свідомість частини нинішніх українців — найважливіша мета. Ціль в ім'я спокою майбутніх поколінь самих українців та можливості нарешті збудувати відкриту Євразію — від Лісабона до Владивостока». У ході війни рельєфно оприсутнився виплеканий століттями імперський експансіонізм Росії та справжня сутність ставлення до України в оптиці «руського мира»: українофобія, етноцид, наруга, зневага до українства. Це змістовно утілив концепт «денацифікації», строки якої, за визначенням автора, «не можуть бути меншими за одне покоління, яке має народитися, вирости та досягти зрілості в умовах денацифікації»; заборону назви «Україна»; вимога «спокути провини перед Росією за ставлення до неї як до ворога» тощо.

Таким чином, теперішнє розуміння «руського мира» сформувалося на основі кількох базових ідей традиційної російської державницької ідеології та деяких положень, запозичених з інтелектуальних дискусій 1990-х – початку 2000-х. «Русский мир» початку 21 ст. має ті ж самі фундаментальні складники, що й російська імперська ідеологія середини 19 ст., ґрунтована на «православ'ї», «самодержавстві» й «народності». Україна будує незалежну демократичну державу, боронить її цінності й право на існування, на протипагу Росії, що прагне до імперської державності та геополітичної експансії (ідеологічною основою та інструментом яких є «русский мир»). Відтак йдеться про наявність глибокого онтологічного конфлікту, підвалиною якого є екзистенційне протистояння двох розбіжних світів, несумісних за своїм устроєм, організацією, цінностями, принципами існування моделей реальності. «Русский мир» — це ідеологія війни, яка представляє експансію як звільнення, агресію як миротворчість, агресора як жертву, а жертву як агресора; виправдовує будь-яке насилля сакральною духовно-моральною місією Росії. Реалізація доктрини «руського мира» в Україні націлена на інтеграцію українських територій у політичний і смисловий простір, в якому українська історія та ідентичність практично повністю відсутні, й тим веде до ліквідації української державності. Доктрина є однаково загрозливою для суверенітету та існування всіх країн, які оголошені РФ зоною єдиного простору «руського мира».

Джерела

1. Україна та проект «русского мира» : аналітична доповідь / За ред. В. М. Яблонського, С. І. Здіюрука. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2014. 80 с.
2. Лозовий В. С. Інтерпретації історії у політиці Російської Федерації як загроза національній безпеці України. Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень. 2015. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/interpretacii-istorii-u-politici-rosiyskoi-federacii-yak>
3. Смолій В., Якубова Л. Історичний контекст формування проекту русский мир та практика його реалізації в Криму й на Донбасі. Київ : Інститут історії України, 2018. 144 с.
4. Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії. Київ : Інститут історії України, 2018. 227 с.

Література

1. Кириллов И. Третий Рим. Очерк исторического развития идеи русского мессианизма. Москва : Товарищество Типо-литографии И. М. Машистова, 1914. 100 с.
2. Котигоренко В., Рафальський О. Ідеологічний проект «русского мира» і політичні переваги та уподобання населення українського Донбасу // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. № 5(67). С. 53–76.
3. «Русский мир» Кирила не для України / За ред. проф. А. Колодного. Київ : УАР, 2014. 343 с.
4. Гуржи В. Наслідки реалізації доктрини «Русский мир» в Україні // Схід. 2015. № 2 (134). С. 34–40.
5. Ричко В. Ю. Практика реалізації концепції «русского мира» в Україні (на прикладі Почаївської Свято-Успенської лаври) // Вісник Львівського університету ім. І. Франка. Серія: Філософсько-політологічні студії. 2018. Вип. 20. С. 87–93.
6. Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ : Кліо, 2018. 384 с.

7. Бокоч В. «Русский мир» як антиукраїнська релігійно-політична концепція // Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії. 2019. Вип. 24. С. 134–140.
8. Панасюк Л. В. Ідеологія «Русского мира» і білінгвізм // Політикус. 2021. Вип. 3. С. 110–115. URL: http://politicus.od.ua/3_2021/17.pdf

А. М. Киридон

СПЕЦІАЛЬНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ОПЕРАЦІЇ

Спеціальні інформаційні операції (CIO) — сплановані дії, спрямовані на ворожу, дружню або нейтральну аудиторію, які передбачають вплив на її свідомість і поведінку за допомогою використання організованої інформації та інформаційних технологій для досягнення певної мети.

Характеристика

До CIO належать психологічні дії зі стратегічними цілями, психологічні консолідуючі дії та психологічні дії з безпосередньої підтримки бойових дій. Вони поділяються на такі види:

- операції, спрямовані проти суб'єктів, які ухвалюють рішення;
- операції, спрямовані на компрометацію, завдання шкоди опонентам;
- операції, спрямовані на дестабілізацію економічну чи політичну.

У контексті інформаційної війни CIO — проведення спецслужбами (насамперед, іноземних держав) таємних операцій та акцій негативного чи навіть деструктивного ідеологічного, ідейно-політичного та соціального впливу на особу, групу осіб або суспільство в цілому з метою переорієнтувати їх на інші цінності та ідеали, підштовхнути до вчинення протиправних дій задля підриву й послаблення державного та суспільно-політичного ладу.

CIO відбувається на макро- і мікрорівні.

СІО макрорівня — агітаційно-пропагандистська та розвідувально-організаційна діяльність, орієнтована на конкретні соціальні групи людей і здійснювана переважно через засоби масової інформації та канали комунікацій.

СІО мікрорівня — агітаційно-пропагандистська та розвідувально-організаційна діяльність ідеологічного характеру, прицільно персоналізована й здійснювана здебільшого через міжособистісне спілкування. Для цього часто використовують діяльність, спрямовану на поширення чуток чи підбурювання іншими методами населення держави (об'єкта інформаційної війни) до негативної поведінки.

Методи

Основні методи СІО, які використовують відповідні структури для здійснення прихованого вигідного впливу на іноземні держави з метою створення сприятливої політичної, ідеологічної, соціальної, економічної обстановки під час реалізації правлячою елітою зовнішньополітичного курсу:

- дезінформування;
- пропаганда;
- диверсифікація громадської думки;
- психологічний тиск;
- поширення чуток.

Дезінформування — метод СІО, який передбачає обман чи введення об'єкта СІО в оману щодо справжності намірів для спонукання його до запрограмованих суб'єктом СІО дій.

Є різні методи проведення заходів із дезінформування, кожен із яких має власні позитивні та негативні риси. Конкретний вибір того чи іншого методу безпосередньо залежить від оперативної обстановки на конкретній ділянці діяльності спецслужби, завдань, які перед нею поставлено, тощо.

Найчастіше в світовій практиці застосовують такі форми дезінформування:

- тенденційне викладення фактів — форма дезінформування, яка полягає в упередженому висвітленні фактів або іншої інформації

щодо подій за допомогою спеціально підібраних правдивих даних (як правило, за цим методом дозовано, до постійно зростаючого напруження доводиться до об'єкта СІО спеціально сформована інформація; напружене становище об'єкта підтримується шляхом постійного «підкидання» нових порцій суворо обмежених і дозованих даних у середовище інформаційного дефіциту);

- дезінформування «від зворотного» — відбувається шляхом надання правдивих відомостей у перекрученому вигляді чи в такій ситуації, коли вони сприймаються об'єктом СІО як неправдиві; унаслідок застосування подібних заходів виникає ситуація, коли об'єкт фактично знає правдиву інформацію про наміри чи конкретні дії протилежної сторони, але не сприймає її адекватно, не готовий простояти негативному впливу;

- термінологічне «мінування» — полягає у викривленні первинної правильної суті принципово важливих, базових термінів і тлумачень загальносвітоглядного та оперативно-прикладного характеру;

- «сіре» дезінформування — передбачає використання синтезу правдивої інформації з дезінформацією;

- «чорне» дезінформування — передбачає використання переважно неправдивої інформації.

В узагальненому вигляді акції дезінформування можуть проводитися шляхом створення ілюзії випадкового витоку закритої інформації, успіхів розвідки іноземних партнерів, використання засобів масової інформації (зокрема, власних інформаційних агентств, теле-, радіокомпаній, друкованих видань та окремих «кишенькових» журналістів).

Пропаганда — поширення різних політичних, філософських, наукових, художніх, інших мистецьких ідей з метою упровадження їх у громадську думку та використання у масовій практичній діяльності населення. Водночас до пропаганди належать повідомлення, які поширюють для здійснення вигідного впливу на громадську думку, провокування запрограмованих емоцій та зміни ставлення або поводження певної групи людей у напрямі, безпосередньо чи опосередковано вигідному організаторам.

Форми проведення пропаганди:

- пропаганда способу життя (соціологічна) — показ досягнень, переваг, перспектив тощо конкретної держави;
- використання ЗМІ та друкованих наукових і художніх видань;
- коректування існуючих думок, а не формулювання та створення нових («резонансна»).

Диверсифікація громадської думки — розпорошення уваги правлячої еліти держави на різні штучно акцентовані проблеми й відволікання тим самим від вирішення нагальних першочергових завдань суспільно-політичного та економічного розвитку, що необхідно для нормального функціонування суспільства і держави.

Форми диверсифікації громадської думки:

- дестабілізація обстановки в державі чи окремих її регіонах;
- активізація різними міжнародними установами кампанії проти політичного курсу правлячої еліти держави та окремих її лідерів;
- ініціювання антидемпінгових кампаній та іншого роду скандальних судових процесів, застосування міжнародних санкцій з інших причин.

Психологічний тиск — вплив на психіку людини шляхом залякування, погроз із метою спонукання до певної запланованої моделі поведінки.

Форми психологічного тиску:

- доведення до об'єкта відомостей про реальні чи неіснуючі загрози та небезпеки;
- прогнози щодо репресій, переслідувань, убивств тощо; шантаж;
- здійснення вибухів, підпалів, масових отруєнь, захоплення заручників, інші терористичні акти.

Поширення чуток — діяльність щодо поширення різної інформації (переважно неправдивої) серед широких верств населення здебільшого неофіційними каналами з метою дезорганізації суспільства та держави або ж їх окремих установ чи організацій.

Чутки — циркулююча форма комунікації, за допомогою якої люди, що перебувають у неоднозначній ситуації, об'єднуються, утво-

рюючи зрозумілу їм інтерпретацію цієї ситуації та спільно використовуючи при цьому власні інтелектуальні можливості.

Чутки можна класифікувати за такими параметрами: експресивним (емоційні стани, пов'язані зі змістом чутки, і відповідні типи емоційних реакцій), інформаційним (ступінь вірогідності сюжету чутки) і за ступенем впливу на психіку людей.

Джерела

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України № 47/2017 від 25 лютого 2017 р. // Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017>
2. Стратегія інформаційної безпеки // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#n7>

Література

1. Горбулін В. П., Додонов О. Г., Ланде Д. В. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання. Київ : Інтертехнологія, 2009. 164 с.
2. Сенченко М. І. Латентна світова інформаційна війна. Київ : ФОП Стебеляк О. М., 2014. 384 с.
3. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2015. 498 с.
4. Курбан О. В. Сучасні інформаційні війни в мережевому он-лайн просторі. Київ : Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2016. 286 с.
5. Косогов О. М., Сірик А. О. Завдання захисту національного інформаційного простору за досвідом ведення гібридної війни РФ на Сході України // Системи озброєння і військова техніка. 2017. № 1. С. 38–41.
6. Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків : Фоліо, 2017. 494 с.
7. Коруч У. Інформаційна війна як інструмент пропаганди війни: правові підстави протидії // Підприємництво, господарство і право. Міжнародне право. 2020. № 8. С. 334–339.

С. С. Троян

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОБОРОНА УКРАЇНИ

Територіальна оборо́на України (тероборона, ТрО) — система загальнодержавних, військових і спеціальних заходів, що здійснюються у мирний час та в особливий період з метою протидії військовим загрозам, а також для надання допомоги у захисті населення, територій, природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій.

Загальна характеристика

Конституція України визначає захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України як громадянський обов'язок (ст. 65), справу усього Українського народу (ст. 17). Готовність і вміння обороняти державу, кожний її регіон, адміністративно-територіальну одиницю, населений пункт тощо набувають ключового значення у часи війни, повномасштабної збройної агресії. Відтак система територіальної оборони є важливим складником національного спротиву — комплексу заходів, які здійснюються з метою сприяння обороні України. Спрямована на широке залучення громадян до дій із забезпечення військової безпеки, суверенітету і територіальної цілісності держави, стримування і відсічі зовнішній агресії.

Територіальна оборона України організовується та здійснюється відповідно до Законів України «Про оборону України» (1991), «Про основи національного спротиву» (2021, вступив у дію з 01.01.2022), «Стратегії військової безпеки України», затверджені Указом Президента України (2021), а також низки Положень про територіальну оборону, ухвалених Постановами Кабінету Міністрів України (з урахуванням особливостей, визначених законодавством про оборону, мобілізацію та правовий режим воєнного стану).

Відповідно до Закону України «Про оборону України», територіальну оборону на всій території держави організовує Генеральний штаб Збройних Сил України (ЗСУ), а на території областей — обласні державні адміністрації (в межах своїх повноважень). В основу побудови територіальної оборони закладено територіально-зональний

принцип з урахуванням військово-адміністративного поділу території України.

Організацію, підготовку та виконання завдань територіальної оборони законом покладено на Сили територіальної оборони Збройних Сил України (далі — Сили ТрО ЗСУ), що є окремим родом сил ЗСУ. Етапи і порядок створення й розвитку Сил ТрО ЗСУ визначає Головнокомандувач Збройних Сил України.

На допомогу військовим частинам ТрО ЗСУ на місцевому рівні створюються добровольчі формування територіальних громад — воєнізовані підрозділи, сформовані на добровільній основі з громадян України (які проживають у межах території відповідної територіальної громади) й призначені для участі у підготовці та виконанні завдань тероборони в межах своєї громади. Рішення про їх створення за поданням командувача Сил ТрО ЗСУ приймає Головнокомандувач ЗСУ. Діяльність добровольчих формувань територіальних громад здійснюється під безпосереднім керівництвом і контролем командира військової частини Сил ТрО ЗСУ за територіальним принципом.

Законодавством введено поняття добровольця Сил територіальної оборони Збройних Сил України. Ним може стати громадянин України або іноземець чи особа без громадянства, який перебуває в Україні на законних підставах упродовж останніх 5 років та на добровільній основі зарахований до проходження служби у складі добровольчого формування Сил ТрО ЗСУ. Членами добровольчого формування територіальної громади може бути громадянин віком від 18 років, який мешкає на території громади, пройшов медичний, професійний та психологічний відбір (перевірку) і уклав контракт добровольця тероборони.

Масовий вступ українців до лав тероборони у період гострої фази російсько-української війни став значущим виявом і чинником національного спротиву агресору.

Основні завдання

Основні завдання територіальної оборони України визначені у Законі України «Про основи національного спротиву» (ст. 3). Серед них:

• своєчасне реагування та вжиття необхідних заходів щодо оборони території та захисту населення на визначеній місцевості до моменту розгортання тут угруповання військ (сил) або/чи угруповання об'єднаних сил, призначених для ведення воєнних (бойових) дій з відсічі збройної агресії проти України;

• участь у посиленні охорони та захисті державного кордону;

• участь у захисті населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, ліквідації наслідків ведення воєнних (бойових) дій;

• участь у забезпеченні умов для безпечного функціонування органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування та органів військового управління;

• участь в охороні та обороні важливих об'єктів і комунікацій, інших критично важливих об'єктів інфраструктури, об'єктів обласного, районного, сільського, міського тощо значення, порушення функціонування та виведення з ладу яких становлять загрозу для життєдіяльності населення;

• участь у здійсненні заходів щодо тимчасової заборони або обмеження руху транспортних засобів і пішоходів поблизу та в межах зон/районів надзвичайних ситуацій та/або ведення воєнних (бойових) дій;

• участь у забезпеченні заходів громадської безпеки і порядку в населених пунктах;

• участь у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану в разі його введення на всій території України або в окремих її місцевостях;

• участь у боротьбі з диверсійно-розвідувальними силами, іншими збройними формуваннями агресора (противника) та не передбаченими законами України воєнізованими або збройними формуваннями тощо.

Основні принципи

Територіальна оборона ґрунтується на принципах:

- територіальності;
- масовості;

- мінімального часу на розгортання та приведення підрозділів у готовність до дій;
- єдиноначальності;
- централізації управління та децентралізації й контрольованої автономності застосування сил і засобів;
- активності, рішучості та безперервності ведення територіальної оборони, наполегливості у досягненні визначеної мети;
- узгодженого застосування та безперервності взаємодії сил і засобів територіальної оборони;
- всебічного врахування і використання моральних та психологічних факторів (ст. 4 ЗУ «Про основи територіального протиставу»).

Складники територіальної оборони

Законодавством визначено військовий, цивільний та військово-цивільний складники (у законі — «складові») територіальної оборони.

Військова складова включає органи військового управління, військові частини Сил ТрО ЗСУ, інші сили і засоби сил безпеки та сил оборони, які залучаються до виконання завдань територіальної оборони за рішенням Головнокомандувача Збройних Сил України.

Цивільна — державні органи, органи місцевого самоврядування, які залучаються до територіальної оборони.

Військово-цивільна — штаби зон (районів) територіальної оборони та добровольчі формування територіальних громад, які залучаються до територіальної оборони.

Керівництво

Загальне керівництво національним спротивом здійснює Президент України як Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України через Міністра оборони України.

Безпосереднє керівництво територіальною обороною здійснюють:

- 1) на всій території України — Головнокомандувач Збройних Сил України через Командувача Сил територіальної оборони Збройних Сил України;

2) у межах військово-сухопутної зони — керівник регіонального органу військового управління Сил ТрО ЗСУ через регіональний орган військового управління Сил ТрО ЗСУ;

3) у межах зони територіальної оборони — керівник зони територіальної оборони через штаб зони територіальної оборони;

4) у межах району територіальної оборони — керівник району територіальної оборони через штаб району територіальної оборони.

Структура і комплектування

Структура Сил територіальної оборони Збройних Сил України:

- Командування Сил територіальної оборони Збройних Сил України;

- регіональні органи військового управління Сил ТрО ЗСУ;
- бригади Сил ТрО ЗСУ;
- батальйони зі складу бригад Сил ТрО ЗСУ.

Згідно із законом, військові частини Сил ТрО ЗСУ утворюються та функціонують:

- у кожній зоні територіальної оборони та додатково в кожному місті, чисельність населення якого перевищує 900 тис. мешканців, як бригади Сил ТрО ЗСУ;

- у кожному районі територіальної оборони та додатково в кожному адміністративному центрі області як батальйони Сил ТрО ЗСУ;

- у зонах територіальної оборони, чисельність населення яких перевищує 2,4 млн мешканців, можуть утворюватися та функціонувати додаткові військові частини (підрозділи) Сил ТрО ЗСУ.

Перевагою такою структури є повсюдна присутність підрозділів ТрО ЗСУ, швидкість збору і мобілізації на виконання визначених завдань, оперативність усіх процесів розгортання, вмотивованість.

Добровольчі формування територіальних громад утворюються з урахуванням ресурсних та людських можливостей відповідних територіальних громад. Загальна кількість та місця розташу-

вання добровольчих формувань визначаються Командуванням Сил ТрО ЗСУ за участю відповідних сільських, селищних, міських рад та затверджуються Головнокомандувачем Збройних Сил України.

Комплектування органів військового управління, військових частин Сил ТрО ЗСУ здійснюється: у мирний час — військовослужбовцями за контрактом та за призовом особами офіцерського складу; в особливий період — військовослужбовцями за контрактом, а за призовом особами офіцерського складу та територіальним резервом. Комплектування добровольчих формувань територіальних громад здійснюється на добровільній основі відповідно до порядку, затвердженого Кабінетом Міністрів України.

На громадян України, зарахованих до складу добровольчих формувань територіальних громад, під час участі у підготовці та виконанні завдань територіальної оборони поширюється дія статутів Збройних Сил України, а також гарантії соціального і правового захисту, передбачені Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей».

Цитата

«Ми хочемо отримати велику кількість патріотично вмотивованих громадян, які за короткий термін можуть взяти в руки зброю і завдавати противнику таких втрат, що змусять того відмовитися від подальших бойових дій... Ми проводимо роботу по формуванню, у тому числі добровольчих загонів, які будуть здатні захищати власні домівки, свої райони, свої родини, своїх дітей... При цьому система територіальної оборони Сумської області буде докорінно відрізнятися від територіальної оборони в Тернопільській області, оскільки перед ними стоятимуть різні завдання, відповідно — будуть формуватися різні підрозділи, що відрізнятимуться за підготовкою. Це цілий комплекс заходів, спрямований на те, щоб створити абсолютно нову систему національного спротиву».

Залужний Валерій, Головнокомандувач ЗСУ:

«Хай ворог знає — протитанкових засобів в Україні вистачить на всіх» // Укрінформ. 17.01.2022.

<https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3386299-valerij-zaluznij-golovnokomanduvac-zsu.html>

Додатково

Командуванням Сил територіальної оборони Збройних Сил України разом з органами місцевого самоврядування, які розташовані в межах території відповідної зони територіальної оборони, розробляється та затверджується єдина символіка для всіх добровольчих формувань територіальних громад, що функціонують у межах території відповідної зони територіальної оборони.

Джерела

1. Про оборону України: Закон України № 1932-XII від 06 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. Ст. 107. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>
2. Про основи національного спротиву: Закон України № 1702-IX від 16 липня 2021 р. // Відомості Верховної Ради України. 2021. № 41. Ст. 339. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>
3. Стратегія воєнної безпеки України: затверджена Указом Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text>
4. Положення про добровольчі формування територіальних громад: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1449. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1449-2021-%D0%BF#n11>
5. Порядок організації, забезпечення та проведення підготовки добровольчих формувань територіальних громад до виконання завдань територіальної оборони: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1447. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1447-2021-%D0%BF#n9>
6. Типове положення про штаб зони (району) територіальної оборони: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1442. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1442-2021-%D0%BF#n9>

ТЕРОРИЗМ

Тероризм (франц. terrorisme, від лат. terror — страх, жак) — політика і практика терору; кримінально-правове явище.

Характеристика

Термін «тероризм» споріднений із поняттями «терористичний акт», «терористична діяльність». Зазвичай не має тотального, масового характеру. Здійснюється екстремістською групою чи організацією (Ірландська республіканська армія, Курдська робітничка партія, «Тигри визволення Таміл Іламу», «ХАМАС», «Хезболла», «Ісламська держава», «Аль-Каїда»), інколи однією особою.

Згідно з Законом України «Про боротьбу з тероризмом» (2003, зі змінами), під тероризмом розуміють суспільно небезпечну діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я невинних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей (ст. 1).

За спрямованістю та масштабами розрізняють тероризм внутрішній і міжнародний тероризм. Закон «Про боротьбу з тероризмом» визначає міжнародний тероризм як здійснювані у світовому чи регіональному масштабах терористичними організаціями, угрупованнями, зокрема за підтримки державних органів окремих держав, із метою досягнення певних цілей суспільно небезпечні насильницькі дії, пов'язані з викраденням, захопленням, убивством ні в чому не винних людей чи загрозою їхньому життю і здоров'ю, зруйнуванням чи загрозою зруйнування важливих народногосподарських об'єктів, систем життєзабезпечення, комунікацій, застосуванням чи загрозою застосування ядерної, хімічної, біологічної та іншої зброї масового ураження (ст. 1).

Закон виділяє також технологічний тероризм — злочини, що вчиняються з терористичною метою із застосуванням ядерної, хімічної, бakteоріологічної зброї та іншої зброї масового ураження

або її компонентів, інших шкідливих для здоров'я людей речовин, засобів електромагнітної дії, комп'ютерних систем і комунікаційних мереж, зокрема захоплення, виведення з ладу і руйнування потенційно небезпечних об'єктів, які прямо чи опосередковано створили або загрожують створити небезпеку надзвичайної ситуації внаслідок цих дій і становлять небезпеку для персоналу, населення та довкілля, створюють умови для аварій і катастроф техногенного характеру.

Загальними рисами різних видів тероризму є те, що вони відображають прихильність його ініціаторів до крайніх поглядів та акцій (екстремізм). Терористичні акції є спланованими і зазвичай спрямовані на залякування якомога більшої кількості людей, спричиняють тяжкі наслідки або створюють загрозу спричинення таких наслідків. Метою вказаних акцій є нав'язування тим чи іншим суб'єктам певної лінії поведінки.

Останніми десятиліттями тероризм набув міжнародного поширення, став проблемою глобального характеру.

Світове законодавство про тероризм

На боротьбу з тероризмом спрямовані численні багатосторонні конвенції та інші міжнародні документи, зокрема:

- Декларація ООН про заходи з ліквідації міжнародного тероризму 1994;
- низка конвенцій:
- про запобігання і покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, зокрема міжнародних дипломатичних агентів, 1973;
- Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом 1977;
- про боротьбу із захопленням заручників 1979;
- про фізичний захист ядерного матеріалу 1980;
- про боротьбу з бомбовим тероризмом 1997;
- про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999;
- про боротьбу з актами ядерного тероризму 2005;
- Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму 2005.

Кабінет Міністрів України 14.12.2001 затвердив Програму реалізації положень Варшавської конференції щодо спільної боротьби проти тероризму.

Стале визначення тероризму у міжнародних актах відсутнє. Так, Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму 2005 оперує поняттям «терористичний злочин» і зазначає, що акти тероризму за своїм характером мають за мету серйозно залякати населення або неправомірно спонукати уряд чи міжнародну організацію здійснити якусь дію чи утриматися від її здійснення, або серйозно дестабілізувати чи зруйнувати основні політичні, конституційні, економічні або соціальні структури країни чи міжнародної організації.

Згідно зі ст. 2 Конвенції про боротьбу з бомбовим тероризмом 1997 будь-яка особа вчиняє акт бомбового тероризму, якщо вона незаконно й умисно доставляє, розміщує, приводить у дію або підриває вибуховий чи інший смертоносний пристрій у межах місць громадського користування, державного або урядового об'єкта, об'єкта системи громадського транспорту чи об'єкта інфраструктури або таким чином, що це спрямовано проти них: із наміром заподіяти смерть або серйозне каліцтво; з умислом вчинити значне руйнування такого місця, об'єкта чи системи, яке завдає або може завдати великих економічних збитків.

Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом до терористичних актів відносить:

- правопорушення, що підпадає під дію Конвенції про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден 1970;
- правопорушення, що підпадає під дію Конвенції про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, 1971;
- серйозне правопорушення, вчинене шляхом посягання на життя, фізичну недоторканність або свободу осіб, які мають міжнародний захист, зокрема дипломатичних агентів;
- правопорушення, вчинене шляхом викрадення, захоплення заручників або серйозного незаконного затримання;

- правопорушення, вчинене шляхом застосування бомб, гранат, ракет, автоматичної вогнепальної зброї або листів чи пакетів із закладкою вибухового пристрою тощо, якщо таке застосування створює небезпеку для осіб;

- замах на вчинення будь-якого з наведених вище правопорушень або участь як співника особи, яка вчиняє або намагається вчинити таке правопорушення.

Українське законодавство про тероризм

У кримінальному праві України термін «тероризм» вживається рідко, уніфіковане встановлене визначення відсутнє. Стаття 258 Кримінального кодексу України передбачає відповідальність за терористичний акт, під яким розуміють застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, що створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою.

Такі дії караються позбавленням волі на строк від 5 до 10 років (із конфіскацією майна або без такої), а за обтяжуючих обставин, якими визнається вчинення цих дій повторно або за попередньою змовою групою осіб, або якщо вони призвели до заподіяння значної майнової шкоди чи інших тяжких наслідків (ч. 2 ст. 258), — на строк від 7 до 12 років.

Терористичний акт за особливо обтяжуючих обставин, якщо він призвів до загибелі людини (ч. 3 ст. 258), карається позбавленням волі на строк від 10 до 15 років або довічним ув'язненням.

- Ст. 258¹ передбачає відповідальність за втягнення особи у вчинення терористичного акту або примус до його вчинення;

- ст. 258² — за публічні заклики до вчинення терористичного акту;

- ст. 258³ — за створення терористичної групи чи терористичної організації;

- ст. 258⁴ — за сприяння вчиненню терористичного акту;

- ст. 258⁵ — за фінансування тероризму.

Отже, Кримінальний кодекс України під терористичними розуміє акти, які здійснюються згідно з тактикою невибіркового насильства. Насильство щодо конкретних осіб, поєднане з їх залякуванням, кваліфікується як відповідний злочин проти життя та здоров'я особи, проти власності, проти правосуддя тощо.

Крім того, Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність за деякі інші злочини, які фактично є підготовкою до тероризму, сприянню тероризму або власне тероризмом у широкому розумінні, що впливає з названих вище міжнародних актів.

- Ст. 112 передбачає відповідальність за посягання на життя державного чи громадського діяча;

- ст. 113 — за диверсію;

- ст. 147 і 349 — за захоплення або тримання заручників;

- ст. 259 — за завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності;

- ст. 260 — створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань;

- ст. 266 — за погрозу вчинити викрадання або використати радіоактивні матеріали;

- ст. 278 — за угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна;

- ст. 280 — за примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків;

- ст. 392 — за тероризування у виправних установах засуджених;

- ст. 443 — за посягання на життя представника іноземної держави;

• ст. 444 — за напад на службові або житлові приміщення осіб, які мають міжнародний захист, а також викрадення або позбавлення волі цих осіб з метою впливу на характер їхньої діяльності або на діяльність держав чи організацій, які вони представляють, або з метою провокації війни чи міжнародних ускладнень.

Антитерористичну державну діяльність регулюють профільні Закони України: «Про Службу безпеки України», «Про національну безпеку України», «Про розвідку» тощо.

До тероризму часом відносять ще піратство, бандитизм, незаконне використання ядерних матеріалів тощо.

За існуючої невизначеності в міжнародних документах, у національному кримінальному та іншому законодавстві поняття «тероризм» слід розглядати в широкому і вузькому розумінні. Відмежовувати терористичний акт, передбачений ст. 258 Кримінального кодексу України, від суміжних злочинів потрібно насамперед за об'єктом і метою посягання.

Законом України «Про боротьбу з тероризмом» визначено організаційні основи цієї боротьби, порядок проведення антитерористичних операцій, відшкодування шкоди, заподіяної терористичним актом, і соціальної реабілітації осіб, які постраждали від нього, основи правового і соціального захисту осіб, які беруть участь у боротьбі з тероризмом, підстави відповідальності за участь у терористичній діяльності; врегульовано питання міжнародного співробітництва України у сфері боротьби з тероризмом, контролю і нагляду за законністю здійснення боротьби з тероризмом.

Джерела

1. Про боротьбу з тероризмом: Закон України № 638-IV від 20 березня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 25. Ст. 180. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text>
2. Кримінальний кодекс України: станом на 12 січня 2021 р. Харків : Право, 2021. 268 с.
3. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_712#Text

Література

1. Ємельянов В. П. Злочини терористичної спрямованості. Харків : Рубікон, 1997. 160 с.
2. Семикін М. В. Створення терористичної групи чи терористичної організації: кримінально-правове дослідження / За ред. В. П. Ємельянова. Харків : Національний університет внутрішніх справ, 2003. 145 с.
3. Guillaume G. Terrorism and International Law // The International and Comparative Law Quarterly. 2004. Vol. 53. № 3. P. 537–548.
4. Канцір В. С. Тероризм у сучасному глобалізаційному просторі: філософсько-правовий вимір. Львів : Край, 2011. 560 с.
5. Журавльов А. Ю. Поняття та сутність злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю // Митна справа. 2014. № 3 (2). С. 65–74.
6. Terrorism and International Law / Ed. by M. Flory, R. Higgins. London : Routledge, 2014. 396 p.
7. Серкевич І. Р., Середа В. В. Тероризм: кримінологічна детермінація і кримінально-правова протидія: монографія / За заг. ред. В. С. Канціра. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 188 с.
8. Попович О. С. Терористичний акт у законодавстві України та зарубіжних країн (порівняльно-правовий підхід) // Підприємництво, господарство і право. 2018. № 8. С. 181–185.
9. Яремко Г. З. Асоціація норм про злочини терористичного характеру у Кримінальному кодексі України // Право і суспільство. 2020. № 1. Ч. 2. С. 148–155.

М. І. Хавронюк

ТЕРОРИСТ

Терорист (франц. terroriste, від франц. terreur, лат. terror — страх, жах) — особа, яка бере участь у підготовці або здійсненні терористичної діяльності в будь-якій формі, учасник або прихильник актів масового чи індивідуального терору.

Термін уперше вжитий 1794 у творах Г. Бабефа щодо діячів якобінської диктатури (1793–1794) під час Великої французької революції, які здійснювали політику терору.

Згідно з Законом України «Про боротьбу з тероризмом» (2003, зі змінами) терористичною вважається діяльність, яка охоплює:

- планування, організацію, підготовку та реалізацію терористичних актів;
- підбурювання до вчинення терористичних актів, насильства над фізичними особами або організаціями, знищення матеріальних об'єктів у терористичних цілях;
- організацію незаконних збройних формувань, злочинних угруповань (організацій), організованих злочинних груп для вчинення терористичних актів, так само як і участь у таких актах;
- вербування, озброєння, підготовку та використання терористів;
- пропаганду і поширення ідеології тероризму;
- проходження навчання тероризму;
- виїзд з України та в'їзд в Україну з терористичною метою;
- фінансування та інше сприяння тероризму
- спроби вчинення таких дій.

Стаття 11-1 Закону регламентує порядок включення/виключення фізичних осіб (а також юридичних осіб та організацій) до/з санкційних переліків Ради Безпеки ООН та переліку осіб, пов'язаних із провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції. Актуальний перелік таких осіб доступний на офіційному сайті Державної служби фінансового моніторингу України.

Особи, винні в терористичній діяльності, притягаються до кримінальної відповідальності в порядку, передбаченому законом (статті 258, 258-1, 258-2, 258-3, 258-4, 258-5 Кримінального кодексу України). Якщо під час проведення антитерористичної операції (АТО) вимушено заподіяна шкода життю, здоров'ю і майну терористів, військовослужбовців та інші особи, які брали участь в АТО, звільняються від відповідальності за цю шкоду відповідно до законів України.

Керуючись інтересами забезпечення безпеки особи, суспільства і держави, Україна переслідує на своїй території осіб, причетних до терористичної діяльності, зокрема у випадках, коли терористичні акти або кримінальні правопорушення терористичної спрямованості планувалися або були вчинені поза межами України, але завдають шкоди Україні.

Відповідно до укладених міжнародних договорів Україна співпрацює в галузі боротьби з тероризмом з іноземними державами, їх правоохоронними органами і спеціальними службами, антитерористичними міжнародними організаціями.

Додатково

Після повномасштабного військового вторгнення Російської Федерації в Україну 24.02.2022 Державна служба фінансового моніторингу України, враховуючи факти здійснення РФ терористичних актів та використання зброї масового знищення, ініціювала внесення РФ до санкційного списку як державу-терориста.

Джерела

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131.
2. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20 березня 2003 р. № 638-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 25. Ст. 180.
3. Актуальний перелік осіб, пов'язаних з провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції // Державна служба фінансового моніторингу України. Офіційний сайт. <https://fmu.gov.ua/pages/dijalnist/protidija-terorizmu/perelik-teroristiv/aktualnij-perelik-osib-pov-yazanix-iz-zdijsnennyam-teroristichnoji-diyalnosti-abo-stosovno-yakix-zastosovano-mizhnarodni-sankcziji.html>

Література

1. Ємельянов В. П. Злочини терористичної спрямованості. Харків, 1997;
2. Канцір В. С. Тероризм у сучасному глобалізаційному просторі : філософсько-правовий вимір : монографія. Львів : Край, 2011. 554 с.

3. Дитюк В. З. Терористична діяльність на об'єктах транспортної інфраструктури у контексті подій на Сході України : аналіз проявів // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2014. № 12. С. 262–267.
4. Журавльов А. Ю. Поняття та сутність злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю // Митна справа. 2014. № 3 (2). С. 65–74.
5. Зубач І. М. Соціально-правовий феномен тероризму як об'єкт криміналістичного вивчення // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2015. № 813. С. 232–238. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_813_37.
6. Семенишин М. О. Окремі проблеми кримінальної відповідальності за злочини, пов'язані з терористичною діяльністю // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2020. Вип. 1(89). С. 287–297.

ФАКТЧЕКІНГ

Фактче́кінг (від англ. fact checking — перевірка фактів) — процес дослідження наявних фактів і даних для з'ясування їхньої повноти, достовірності та істинності. Один із форматів журналістики розслідувань, спрямований на виявлення і викриття популізму, фейків, маніпулювання, пропаганди та дезінформації у риториці спікерів різного рівня, публікаціях засобів масової інформації, постів у соціальних мережах.

Історична довідка

На початку 20 ст. постала проблема підвищення якості журналістських текстів. Зокрема, 1913 син Дж. Пулітцера Р. Пулітцер (1879–1939; США) та І. Вайт (1864–1943; США) у газеті «Нью Йорк Ворлд» (англ. «New York World») відкрили «Бюро точності та чесної гри» (англ. «Bureau of Accurasy and Fair Play»), завданням якого було сприяння підвищенню точності, викриття недбалості та неправди у журналістських текстах.

Від 1923 журнал «Тайм» (англ. «Time») почав наймати працівників для допублікаційної перевірки фактів. Відтоді наявність відділу фактчекерів у редакціях журналів і газет стало стандартною практикою.

Із настанням цифрової ери діяльність з перевірки фактів виокремилася в напрям, який очолили вебсайти «Snopes» (створено 1994, зосереджено на розвінчанні міфів та міських легенд), FactCheck.org (запущено 2003 для перевірки заяв політиків США) та PolitiFact (існує від 2007 з метою перевірки дотримання заяв політиків США) та інші.

Перша фактчекінгова організація в Україні — аналітичний портал «Слово і діло», який з 2008 зосереджено на моніторингу та фіксації обіцянок політиків і відстеження стану їхнього виконання. 2014 з'явився сайт «StopFake», завданням якого є боротьба з фейками російської пропаганди. Закладено основи для створення незалежної аналітичної платформи «VoxCheck», що зосереджена на викритті брехні та маніпуляції українських політиків.

2016 за зразком американського порталу створено український FactCheck, ребрендинг якого відбувся 2018. Новий проект названо «БезБрехні». Його завдання: перевірка на предмет достовірності заяв публічних персон, публікацій у медіа, постів у соцмережах.

За даними Центру журналістських досліджень «Duke Reporters' Lab» у світі станом на 2021 існує понад 340 медіа, які працюють виключно як фактчек-ресурси. Вони не лише досліджують факти, а й сприяють підвищенню медіаграмотності аудиторії та боротьбі за чітке розмежування журналістики фактів від пропаганди.

Характеристика

Фактчекінг застосовують до:

- публічних заяв і обіцянок лідерів думок;
- повідомлень в ЗМІ та соцмережах;
- суспільних наративів, «міфів»;
- фото-, відео- матеріалів;
- виявлення достовірності подій.

Фактчек спрямовано на:

- перевірку та викриття недостовірності наявних, виголошених фактів і даних, причинно-наслідкових зв'язків між ними;
- виявлення ознак маніпуляції фактами та даними, причинно-наслідковими зв'язками між ними, підміну фактів фейками;
- відновлення та демонстрацію реальності;
- поглиблення та розширення знань аудиторії про факти та явища, які розслідують.

Для перевірки інформації у фактчекінгу застосовують лише дані з відкритих офіційних джерел. Не використовують інсайдерські дані, свідчення очевидців, думки експертів чи лідерів думок, дані з інших ЗМІ.

Алгоритм фактчек-розслідування:

- 1) моніторинг загального масиву повідомлень;
- 2) визначення повідомлень, що мають факти (повідомлення повинні бути оригінальними, публічними, задокументованими);
- 3) визначення фактів, що можуть бути перевірені;
- 4) визначення джерел пошуку аргументів:
 - ресурси державних офіційних органів влади;
 - ресурси офіційних міжнародних структур, офіційні ресурси органів влади інших країн;
 - міжнародні визнані недержавні спеціалізовані ресурси (аналітичні, рейтингові, статистичні тощо);
 - запити в державні та міжнародні установи;
 - експертні висновки (елемент другорядної доказової бази);
- 5) опрацювання аргументів, побудова доказу;
- 6) встановлення вердикту:
 - правда / неправда, напівправа;
 - технічна / фактична помилка;
 - маніпуляція, перебільшення, фейк.

Література

1. Fabry M. Here's How the First Fact-Checkers Were Able to Do Their Jobs Before the Internet // Time. 2017. URL: <https://time.com/4858683/fact-checking-history/>

2. Жадько В., Клименко О., Куляс П. та ін. Гібридна війна і журналістика. Проблеми інформаційної безпеки. Київ : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 126–141.
3. Шевченко В. Фактчекінг і верифікація у журналістській роботі // Образ. 2018. Вип. 1. С. 140–153.
4. Гороховський О., Мельникова-Курганова О., Мірошніченко П. та ін. Фактчекінг і медіаграмотність: словник. [Б. м.] : БезБрехні, 2020. 79 с. URL: <https://without-lie.ams3.digitaloceanspaces.com/home/dr343163/without-lie.info/www/2020/10/Словник-отр.pdf>
5. Гороховський О. Фактчек : Практичний посібник. [Б. м.] : БезБрехні, 2020. 138 с. URL: <https://without-lie.info/laboratory/posibnyky/faktchek-metodolohiia-ta-praktychne-zastosuvannia-posibnyk-dlia-treneriv/>
6. Stencil M., Luther J. Fact-checking Census Shows Slower Growth // Duke Reporters' Lab. 2021. URL: <https://reporterslab.org/fact-checking-census-shows-slower-growth/>

Д. М. Панчук

ФАШИЗМ

Фаши́зм (італ. fascismo, від лат. fascis — пучок, жмут, в'язка, об'єднання, союз) — екстремістський соціально-політичний рух, агресивна синкретична ідеологія, тоталітарний політичний режим, спрямовані на встановлення відкритої терористичної диктатури, жорстоке придушення демократичних прав і свобод, опозиції, застосування воєнної сили з метою реалізації геополітичних зазіхань. Самоназва правого руху в Італії під керівництвом Б. Муссоліні в 1922–1943.

Спорідненими з фашизмом за сутнісними ознаками й історичними наслідками явищами, що поєднуються родовим поняттям «тоталітаризм», є комунізм і націонал-соціалізм.

Історична довідка

Фашизм виник 1919 у формі соціально-політичного руху в Італії. У 1920-і це поняття поширилося на націонал-соціалістичний

рух у Німеччині. На думку І. Павлова, А. Дж. Тойнбі та інших, джерелом фашизму став Жовтневий переворот 1917 в Росії. Його ідейно-теоретичною основою послуговували реакційні погляди Ф. Ніцше, Ж. Сореля, Дж. Джентіле, Р. Міхельса, В. Парето, О. Шпенглера та інших.

У 1920–1930-х ідеологія фашизму набула популярності у світі, що виявилось у виникненні значної кількості профашистських партій та рухів:

- «Національний союз», «Португальський легіон» (Португалія);
- «Французька дія», «Народна французька партія» (Франція);
- «Британські фашисти», «Імперська фашистська ліга» (Велика Британія);
- «Національний фронт» (Швейцарія);
- «Національна єдність» (Норвегія);
- «Національно-радикальний табір — Фаланга» (Польща);
- «Партія схрещених стріл» (Угорщина);
- «Націонал-соціалістична народна партія» (Швеція);
- «Залізна гвардія» (Румунія) та інші.

Прихильність до фашизму засвідчила значна частина російської еміграції (зокрема мислителі М. Бердяєв, І. Ільїн, В. Шульгін). У багатьох країнах сформувалися профашистські російські організації:

- «Національна організація російських фашистів» (Сербія);
- «Робітничо-селянська козака опозиція росіян — Російські фашисти», «Чорні фашисти» (Китай);
- «Рада младоросів» (Франція);
- «Всеслов'янська фашистська громада» (Прага) та інші.

У 1920–1930-і лідери, ідеологи та прихильники фашизму перемогли в кількох країнах світу, внаслідок чого вони перебували при владі [за авторитарного правління Б. Муссоліні в Італії (1922–1943), диктатури А. Гітлера в Німеччині (1933–1945), політичних режимів А. Салазара в Португалії (1933–1974) і Ф. Франко в Іспанії (1939–1975)].

Німецький та італійський фашизм розгромлено силами антигітлерівської коаліції в результаті Другої світової війни 1939–1945. Зло-

чини фашизму проти людства засуджено Трибуналом для військових злочинців міжнародним на Нюрнберзькому процесі 1945.

Португальський та іспанський фашизм відсторонено від влади мирним шляхом (перший — унаслідок «революції гвоздик», другий — у результаті передачі влади монархові).

Характеристика

Характерні риси фашизму:

- расизм, шовінізм з утвердженням домінування національного інтересу над загальнолюдськими цінностями й нормами, особливої місії, «обраності» окремого народу;

- вождизм (в особі «дуче», «фюрера», «каудільо»), культ особи харизматичного лідера, правителя, покликані сформувати вольовими зусиллями стабільний «новий порядок» як альтернативу інститутам і цінностям демократії;

- етатизм, централізація, цілковите одержавлення, ієрархічно структурована влада, контроль над усіма проявами суспільного та особистого життя людей («теорія тотальної держави»);

- однопартійна система з опертям на масову партію;

- культ насилля, войовнича ідеологія, нетерпимість до інакомислячих;

- популізм і демагогія як засоби мобілізації мас проти призначених пропагандою ворогів;

- гегемонізм, мілітаризм і експансіонізм у зовнішній політиці, а також прагнення до світового панування.

Крайні прояви фашизму найвиразніше продемонстровані гітлерівською Німеччиною. У країнах, де він переміг, адепти були схильними до політичних компромісів, уникнення «біологічного расизму» та масових репресій, лояльного ставлення до релігії і церкви, перерозподілу частини владних повноважень.

Сучасний стан

За сучасних умов фашизм існує як різноманітні замасковані неофашистські політичні партії, групи, організації, частина яких прагне

відмежуватися від скомпрометованого історією попередника. Живильним ґрунтом для відродження фашизму є конфліктно-кризові соціальні явища і процеси, пов'язані з загрозою розпаду держави, намаганням окремих народів відродити втрачені геополітичні позиції, підміною власної неповноцінності прагненням до уявної величі.

Прихильникам неофашизму властиві:

- поширення ворожнечі, ксенофобії в суспільстві;
- вишукування «ворогів», «шпигунів» «зрадників»;
- організація терористичних актів та провокацій.

Основною метою подібних дій є створення в масовій свідомості переконання щодо нездатності прихильників лібералізму, демократичного правління забезпечити суспільний порядок.

Більшість ознак фашизму притаманна сучасній РФ — від використання символіки і масованої пропаганди до здійснення терористичних актів, розв'язання широкомасштабної війни проти суверенної держави, економічного шантажу та залякування світу ядерною зброєю. Цей феномен новітнього фашизму названо расизмом.

Задля недопущення повторення домінування новітніх версій фашизму, руйнування міжнародного права та існуючого порядку необхідна консолідація зусиль прогресивних демократичних сил усього світу.

Література

1. Мировой фашизм. Москва : Государственное издательство, 1923. 295 с.
2. Онацький Є. Ідеологічні й тактичні розходження між фашизмом та націонал-соціалізмом // Розбудова нації. 1934. № 1–8. С. 142–149.
3. Гейдан К. История германского фашизма. Москва : Государственное социально-экономическое издательство, 1935. 434 с.
4. Strasser O. Der Faschismus. Geschichte und Gefahr. Mьnchen : Olzog, 1965. 109 p.
5. Italian Fascism from Pareto to Gentile / Ed. by A. Lyttelton. New York : Harper & Row, 1973. 318 p.
6. Галкин А. А. Германский фашизм. Москва : Наука, 1989. 352 с.

7. Желев Ж. Фашизм. Тоталитарное государство / Пер. с болг. Москва : Новости, 1991. 336 с.
8. Shenfield S. D. Russian Fascism: Traditions, Tendencies, Movements. Armonk; London : Routledge, 2001. 352 p.
9. Paxton R. O. The Anatomy of Fascism. London: Penguin, 2005. 321 p.
10. Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз (1922–1982) / Пер. з нім. Київ: Дух і Літера, 2008. 278 с.
11. Burrin Ph. Fascisme, nazisme, autoritarisme. Paris : Seuil, 2017. 320 p.
12. Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть. Київ : Дух і Літера, 2018. 480 с.

В. П. Горбатенко

ФЕЙК

Фейк — повністю або частково вигадана інформація про суспільні події та людей, яка містить усі ознаки правдивого повідомлення, але його фактаж умисно викривлений, поданий частково чи зі спотвореним контекстом. Інструмент інформаційної війни, спосіб маніпуляції з метою створення підміненої реальності у свідомості аудиторії, що спонукатиме її до дій чи думок, які потрібні маніпулятору.

Фейки можуть набирати різноманітні форми залежно від цілей, аудиторії та контексту. Типи фейків:

- за методом поширення: масмедійні (створюють та поширюють ЗМІ) та локальні (створюють та поширюють лідери думок, «випадкові свідки»);
- за формою поширення: фотофейки, відеофейки, фейкові журналістські матеріали, фейкові свідчення очевидців, чутки;
- за територіальним спрямуванням: внутрішні (зорієнтовані на громадян певної території чи держави) та зовнішні (призначені для міжнародної спільноти);
- за аудиторією: представники певних груп і всі громадяни;

- за змістом інформації: фейки на основі правди (мають певні акценти та зміни окремих деталей задля надання потрібної інтерпретації), фейки на основі напівправди (поєднання правди та вигаданої інформації) та фейки на основі вигаданих фактів.

Завдання фейку — дезінформувати аудиторію, просунути потрібне бачення реальності, посіяти паніку, викликати агресію, похитнути попередні переконання аудиторії, змусити її сумніватися, спонукати до певної дії, привернути увагу, залякати тощо.

Ознаки, які можуть вказати на фейк:

- джерела: відсутність чи анонімність джерел; запозичена із соціальних мереж інформація; скомпрометовані чи неіснуючі установи;
- експерти: представники неіснуючих інституцій; анонімні, політично чи фінансово заангажовані експерти;
- лексика: використання оцінної та емоційно забарвленої лексики; використання стереотипів, штампів, нетолерантних висловів, які розпалюють ворожнечу;
- подання фактів: однобоке представлення інформації, відсутність балансу думок і точок зору; наявність узагальнень та непідтвердженої інформації; факти не відокремлені від коментарів.

Спростувати фейки в Україні допомагають різноманітні ресурси з фактчекінгу.

Додатково

Ресурси з фактчекінгу:

- сайт для перевірки фактів «Stopfake.org»;
- фактчек-проект незалежної аналітичної платформи «VoxUkraine» «VoxCheck»;
- інформаційна кампанія Інституту розвитку регіональної преси під назвою «По той бік новин»;
- фактчек-проект «Без Брехні», заснований Громадською організацією «Центр аналітики і розслідувань»;
- Центр протидії дезінформації при РНБО України.

Крім цього, було створено базу псевдосоціологів та прихованих піарників «Продавці рейтингів» і платформу для надсилання

електронних запитів розпорядникам публічної інформації «Доступ до правди».

Література

1. Мудра І. Поняття «фейк» та його види у ЗМІ // Теле- та радіожурналістика. 2016. Вип. 15. С. 184–188.
2. Саприкін О. А. Фейк як інструмент інформаційної війни проти України // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2016. № 1. С. 87–94.
3. Курбан О. В. Фейки у сучасних медіа: ідентифікація та нейтралізація // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2018. № 3. С. 96–103.
4. Черниш Р. Ф. Фейк як один із інструментів негативного впливу на національну безпеку України в умовах ведення гібридної війни // Часопис Київського університету права. 2019. № 2. С. 109–114.
5. Вовк М. Фейки як загроза національній безпеці в умовах гібридної війни. Філософські та методологічні проблеми права. 2022. № 2 (24). URL: https://philosophy.naiau.kiev.ua/index.php/philosophy/article/download/1517/1511/?__cf_chl_tk=uWkA8rzIhCwK2_9VD4LGD4CkF2wmWq.ebGIDNmOae-Ms-1699346350-0-gaNycGzNDIA
6. Вовк С. О., Бадер А. В. Стратегії дезінформації Росії в російсько-українській війні: типологія фейків // Регіональні студії. 2023. № 35. С. 53–59.

Д. М. Панчук

Довідкове видання

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА
ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ ГЛОСАРІЙ

Випуск 1

Упорядники:

д. і. н., проф. **Алла Киридон**;
к. і. н., доц. **Анатолій Іваненко**

Художнє оформлення і комп'ютерна верстка
Михайло Гутман

Формат 60 84/16.
Ум. друк. арк. 20,46. обл. вид. арк.15,2.

